Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. १५३४

Title गुणशिरोमणि टीका.

Author श्रीरामकृष्ण भट्टाचार्य:

Extent ५८ Age १७१३

Subject न्यायशास्त्रं

गुणशिरोमणि टीका

१५३४

५८
पत्र

१

॥ॐ नमः॥ सरस्वत्यै॥ ॥वाणि प्रसीद करुणामयि तेन नोस्मिंस्त्वं येन रे वितनु नवत्पसि तु त्रिणा भुयथे नो रथारि कुनिवेध कृपे मनाग्लापारकणालसमतो निरीक्षणा॥
पन्मूलमेव सुकृतानि तयोः कृतानि व्यामात्यः स्मरसि नित्यगुणहर ति॥ तस्मात्तावं गुणातिदेव नमाकलप्पप्रते शिरो माति गुतो रिह शामकृक्तः॥ निरूपणांशाद
णो यानुकूलो व्यापारः एवं च धर्म्मि निरूपण धर्म्म निरूपणयो र्हेतुहेतुमद्भावो नास्ति वेतणशयथा नाहतिनापीत्यादि। निरूपणमप्यज्ञानत्वमभ्युपेत्याह नारि
ति। निरूपणं न तान परं तु शब्दादिति पूर्वोक्तात्तिमाप व्याख्याह निरूपितानीति तथा वस्तुण वचनयात् द्विशेषगंधादिमत्तया वस्तु यनिरूपणं गुणस्मान्यावि
शेषनिरूपणं विनाकृतमिति व्यतिरेकेण कथं न यो र्हेतुहेतुमद्भावः इति तावः। एवं कसंगतेरनन्तरनिधाने व्याप्यत्वाभावेन वैपरीत्यकथनमनुपपन्नमिति
दृष्टणामलग्नकं प्रकृते हेतुहेतुमद्भावास्तावेन तन्नेसंत्वसत्वावपरत्वात्कृत्यस्येति ध्येयः। ध्वकाशोकं इत्यस्य साधारणेन ज्ञितासाधारणस्वरूपति वेधकत्वोपयोगिसाक
न लब्ध उपपादयितुमाधेयरयति श्रात्मनः इत्यादिनासि तत्वादिरूपत्वं एवं वनपंचम्यनुपपत्तिः। पदेत्यादिप्रकाशसमुदायार्थे हेतुपंचमी कामिन्यपि कास्थिरः।
नत्वज्ञाने तिस्वमते तमेवविदित्वेति स्वारस्यात् केवलान्वयविषयकज्ञानस्य हेतुत्वव्यवस्थापनादिस्तुतकफललाभितयेत्यपि बोध्यं तेन ज्ञानरूपगुणस्यमु
क्तिजनकत्वरूपमाधान्येपि नक्षतिः। तत्वज्ञाने कारणताग्रहे आत्मनो विशेषणतया प्रसक्तोपस्थितत्वादिति भावः। निपणांशहादितज्जसाधर्म्यवैधर्म्मयो
र्हेतुत्वासंभवात्। एवं चानुमित्यात्मकसजातीयविजातीयव्यावृत्तत्वज्ञाने लिंगरूपसाधर्म्यवैधर्म्ययोः प्रकारत्वासंभवात्तत्र शब्दज्ञानमात्रं वदितिनिरू
पयितत्वव्यवहाराभावेन तादृशशब्दबोधकनिरूपणशब्दस्य मुख्यार्थहानौ मानाभावात् बाहुल्यापत्तेरिति पुनरुक्तत्वादिति रूपादिपदज्ञानमेव तत्संस्का
रस्योद्बोधकं पदं लवलेन कल्पान्तरमिति भावः। नवैत्यादिपदघटितगुणानां गुणत्वमित्येव मूलपाठः। प्रशस्तोव्यर्थतसेत्रचगुणसेवंषएवविषेयत्ता। पिगुणविं

राम
१

शेष्यको गुणत्वप्रकारको बोधो ऽनुमानांशे मितिरेवैकान्तर्यकत्वं नीयम् इति तिनान्यार्थमात्रायेवं फलिताः अत एव तस्येति नाश्रु बुद्धिस्वानुमानांश
त्वादिति। उद्देश्यतेनेति यद्यपि उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरभेदे नास्ति गुणसंबंधस्यैव विधेयत्वात्। तथापि इतरत्तेनाभेदेऽपि तु पयोगितान्यधीयो
यीभूतगुणविशेष्यकबोधमात्रपरप्रकाशशक्तं सर्वपदार्थे तत्र तथैव बभ्यो तंतं सिद्धान्तस्य प्रकाशकत्वं नाशरार्थमात्रपरतत्र गुणत्वविशिष्टस्यगुणत्व
विशिष्टसंबंधस्यानुगुणत्वविशिष्टसंबंधो पिलब्धः गुणत्वत्वस्य प्रकारत्वगुणा इति लब्धमिति तत्वादिस्यत स्तत्र प्रकारतात्वस्येति तन्मात्रं लक्षणत्वं प्रकृ
र्थः अयं तु संबंधविशेषो न लब्धः। तनीययाहेतुनिर्देशस्यासांप्रदायिकत्वात् गुणत्वादिसंबंधादिति हेतुनिर्देशसत्वात् प्रकाशकत्वात्व्याप्तुपेक्षाहेतेनेतीति
यावतेनेत्यर्थः। तस्य भाव्यग्रंथेनेत्यर्थः। तद्वा प्रकाशकत्वोपपादितत्वेव मूलं व्याख्यातेन माधवेंद्रप्रभावानुकूलेलक्षणामनुमानेनतत्तेनगुणत्वेनहेतुनाता
न्वयं गुणत्वादिनिसंबंधादित्यत्र गुणत्वादित्यत्र निषन्नस्य इति मूलस्य वार्थ इति प्रकाशकत्वं इति सायं इति भावः अवच्छेदकत्वस्य सामानाधिकरण्येनान्वयेसंत
वा इत्यथा यावद्धेयरूपेति। अनुगतत्वेनेति अत्रानुगतप्रत्ययत्वं एकपुरुषीयदितित्र व्यक्ति विशेष्यकसमानाकारप्रत्ययत्वं एवं च वस्तुस्वानां सुरत्वयोर्वा
एकत्रासमस्थानमकपगमेन गुरुत्वेव्यलिवासति भ्रमः। इदं वानुमानं गुणत्वादितिरिक्तानामाकृतिस्वरूपसिद्धानामपि आत्मत्वमनस्त्वगुरुत्वेत्वादीनां जैनी
तित्वस्वीकारदशायां अन्यथा तद्धारकविशेषणतानारानाम्यां व्यर्थ विशेषणत्वव्युत्तिवारयोशपत्तेरित्यभिप्रायेण अत्रात्मत्वमनस्त्वादिवारवे वि
शेषणमाह अतीन्द्रियेत्यादि। एवं गुणत्वस्य ऐन्द्रियकावृत्तिपदत्व ऐन्द्रियकासमवेतत्वेन युद्भयवादिसिद्धत इत्यत्वंतेनानुमानादेवं गुणत्व
स्य समवेतवस्समवेतत्वस्याप्यसिद्धापिनः। समवेतत्वासिद्धि इत्या माजेन्द्रियकसमवेतत्वमप्यसिद्धमिति तत्र श्रुतकालिकाघसंबंधेनैन्द्रियक

2

तित्वं तु ऐन्द्रियकस्पतरं स्थाव । छिन्न लौकिकत्वन्तूपत्वेना ननु युत मिति तत्पुपेस्यात्गताभावकहेतु वतिनोहेतुः रूतइति येयोन वाच ऐन्द्रियकावकृतित्र
त्व मित्यत्रऐन्द्रियकत्वं वहिरिन्द्रियजन्यतानीयसाहातकरोमीति विषयताशालित्वे नि त्यव्यक्तात्मासमवेतत्वेसतीति त्वजाति मितिवाच्यं त्रिपुटी प्रत्यक्षवादिनां
तेषामात्मनो विषयत्वशालित्वेनात्रात्मत्वत्वावच्छिन्नत्वेस्यागुरूतया तमुपेस्याह आत्मेति । नत्वकुत्वाल विशेषजन्यतावच्छेदकत्वाद्विशेषत्वादि
जातीनामव्यक्तिविशेषव्यकेकगुरूपगत्यज्ञाविनये व्यतिवारइतिवाच्यं तत्राप्येकगुरूधीयताहशाप्रत्यक्षबोधपताम्‌लोकफलत्वेतोवरूकमत्रैकर्मीभावान्नात्र
त्मत्वं तु तादृशास्वरूपतोऽप्यमतिनेति सिद्धान्तरइत्याशातरवक्तव्यतरूतिसित्रव्यक्तिविशेषव्यकसमानाकारमत्पाद्विषयत्वमेवानुगतमत्र तदितिप्रत्यक्षर
त्वं वा त्मत्वेएतज्जातिविशेषेवानव्याप्तिवारणं कार्यमिति विभिन्नसमवायपक्षेपि सत्ताव्याप्यत्वाद्यावत्तत्व्यत्वविशेषत्वात्वेव व्याप्यत्वांशवैयर्थ्यंइत्यापाततः कात्र
मतेति अत्रसत्तासमानाधिकरणत्वंसहभिन्नेवरमतिप्रेत्येवगुरूसमानत्वह्यतिसमानाधिकरणत्वं तत्त्वं तत्त्व द्रव्यत्वादीतिआदिनापरमात्वपरिग्रहः। प्रकृतेसमवायसंयो
गाद्यतिप्रसंगाद्युत्पत्तावपवच्छेदकोऽपेति । वाहत्वजातिरूपसमवृत्तिवरुजिसत्वेतस्य प्रत्यक्षतात्वेस्यादतआहत्वत्तु राहे रिति । नवैवंतन्मतेपरमाणावु
पिकिमितिरूपवत्वस्वीकारइतिवाच्यं लाघवेन समवेतचाक्षुषप्रमितिसामान्यं प्रतिकरत्वपनरूपसमाकारणत्वात्तत्र समरेणुप्रत्यक्षानुरोधेन तत्स्वीकारात्तत
न्मतेगुणगतजात्यस्वीकाराद्वन्द्वरोषः । अग्रेचसंयोगत्वनारकत्वेत्वो वणमस्युपेत्यष्टधिवीत्वादिपरेतावत्तत्व अपमतिवारस्वारसोऽत्रकत्वेतोप्पःसंयोगत्वा
दीनांजातित्वस्वीकारइत्यापधिकत्वाहसंयोगत्वादीति । अस्वत्रैपाधीनामपिसमवेतत्वात्स्फुटमेनेद मिति के चित आदिनापरिमाणत्वकठिनत्वादि
परिग्रहः । त्वगग्राह्यत्वेसतिबहुरूद्रिक्तेर्याहात्मार्थः । त्वेवोभान्नमामान्यंप्रतिकारणत्वेऽत्राह्यत्वमसाधारणमाह्यत्वाभावः । एवमहदस्तुभ्यांद्रव्यनारं

राम
२

तसिद्धाः अन्यथाऽप्रमात्रसरेण परमाणुभ्यामारब्धेऽति प्रसंगः। अत्र पहेस्यण फाक्षीकारः अन्यथाऽप्रभावत्वस्य परमाणुरतित्वाभावसिद्धाने पिष्ठण
कद्वित्वादितिप्रसंगः अतएव द्वव्यत्वजातमावस्यति घणकवदिति। अत्र परमाणोरप्य स्वीकारे अस्मादीनां नानात्वपहेव गोग्यायोग्य समवेतत्वं रू
पस्यासत्वकीन्यन्यथाभ्याचष्टे यास्वमिति। अन्हीनरूपव्यक्तावयवासेर्गृहतायोग्यत्व कुर्मे। प्रभावतिप्रसंगाहा हयुणद्वति अण कृप रिभा णमात्र द्व
णे जातिमाहा यत्न जातिप्रसंगः इति विशेषे किंअत्र विशेषगुणत्वेनान्य दन्यत्वं विशेषणता सार्थकोपयुक्त कविवनसमाहा यान्यतरत्वे ना वस्यमाणास्य गुरुत
रत्वाद्रा। एवं व मात्रपक्षार्थ कायसो सिद्धिकद्वत्वस्यान्यतरस्यपवेशोऽवष्यं कार्यस्तथावमा आर्थबद्धकाग्रास्यत्वोयोयोग्यता या अविषत्वोतोदरत्वाश्रय
वानाहदैवादिति। सोहस्यविवाद्ग्रस्तात स्नेहोनो इत्येनदरीसंभरायः। अत्र त्वगथास्य वृत्तु श्रीस्य धर्मसमवायित्वरूपयोग्यत्वं जातिं विना न संभवतीमत आह
वस्तुत इति अतिसमवायनानात्वात समवायत्वस्यारवंडोपाधित्वस्वीकारः। अनुमानपूर्वकतारोनानाति सिद्धावनुमानैवेफल्यं अत आह किंपमाणा सा
मितितथा व कर्मादेरपि व्वंसादेजाति विशेषत्वं रेयमिति प्रकाशकारसावनः। प्रकृते अन्यत्वमात्रस्यानुपादानाद्वाह अन्यत्व विशिष्टमिति। अनन्तत्वेव नन्ते ति दूष
यति सामान्येत्यादि। रूपाद्यपिरत्ने नत्वमितोरत्ने त्वव्याप्तेः। रूपप्रतेतिसाद्दश्यत्वप्रकारकसानवत अन्वयमितिरेकाभ्यांमाहदृशातिरेकताम्यार्थज्ञान
सहेतुतं रूपविशेषास्ता नमपि उपमापपनी व्यभिजायते। सत्साशे सामान्यनियतकर्मापरे शतेरस्य न तस्मानार्थकानि ति प्रसक्तपरे ने तदुपदेश सो वक्तया त
त्स्यमाणम संलग्नकमित्यन्यथाव्यायद्वेसामात्राति। नेदाजातिग्रह पूर्वसत्तोमामान्यत्ताने विनानस्याप्यग्रहः कथं तद्विभ्यकीति भावः। एतदस्ति प्रागेते
व वस्तितिग्रहीतायोवेतिउत्तरकालमेवागृहीभवतीतिभावः। केचित्तु सामान्यनियतः सामान्यसमनियतः अतिप्रसक्तोव्याप्यः फलेन तद्रूपत्वादित्यथे तिप्र

काशभावार्थमाहुः यत्कर्तृकप्रकाशोऽनतिप्रसक्त आत्मनो योधर्मोपदेशस्तत्पर्यन्तत्वाद्यपथाऽत्र नमेव समप्यप्रकृते इंद्रियस्यो पन पसहकारेण शक्तिया
तत्कृत्वेन सहकारिज्ञानेऽप्रकाशोऽकमुपदेशजन्यमप्या वर्णकं रत्नुपमानन परं नपा प्याचष्टे इंद्रियादिजन्यमितिउपमानेनाहस्वाज्ञानस्येवसहकारित्वा
मस्यार्थकमितितावः । गुणात्व गृहस्य प्रत्यक्षत्वयाउपमानफलत्वान्नाव्यारम्भ्यामानवेद्गुणत्वमविशिष्टस्यत्वादिः पूर्वोक्तप्रयोनेन्यित्यादिनोक्तः उप
देशत्वज्ञानमेवज्ञातिग्रहे इंद्रियसहकारीतिप्रसः । तत्कृतरत्यादिनोक्तस्यानुकत्वेनन्यूनतांपरिहरतीसहजमोवेति । काशरूपनास्याप्याचष्टेमनने नेति । क
र्म्मव्यावर्त्तकविशेषणेसत्यतिप्रसंजकत्वाभावादतिप्रसंजकत्वादिन्यप्यातिप्रसंजकत्वान्नीयत्वादित्यर्थोऽसिमायेत्वहगुत्वेत्यादि । स्वेतिस्वस्येव कर्म्मत्वाः स्वाधि
षयकालीनत्वात्तनध्वंसाधिकरणत्वस्तुत्यामिकत्वात्तहफालेतिकालिकसंबंधेनाधिकरणतास्फोरकं स्वस्यापिस्वाधिकरणत्वत्वोम्यतिकत्वादुक्ते स्वाधिकरण
कालध्वंसाधिकरणेति । सर्वस्येवकर्म्मणः स्थूलकालमादाय तादृशध्वंसाधिकरणसमयोत्पत्तिकत्वादुक्तं चेति । स्वद्रव्यपोत्पादशसरणेद् ति त्वादुक्तमुत्प
त्नीति । विभागजनककर्म्मणः पूर्वसंयोगनाशायेत्तत्वमुक्तं तावेति । तादृशभावीजन्यसंयोगजनकत्वेसतीतिनादृशजन्य । विभागजनकत्वमितिसमुच्च
यार्थः । द्वितीयप्रतीकेभावपरस्पैव पर्य्यालत्र्यत्वसंबोधोऽजन्यत्वसमसाधारणजन्यत्वाभावः नातः स्वोत्तरभाविसत्ता द्विरूपभावजन्यनया संयोगस्यात
वः । अथ इह मव धेयं स्वान्यस्वाधिकरणतासतोत्पत्तिकत्वाभावानपेक्षत्वं उत्पत्तिसत्ताप्यामद्यतिमपिस्वाधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयवृत्त्यभावप्रति
योगितावच्छेदकसमयध्वंसत्वव्यक्ताभावानपेक्षत्वं त्वव्याप्युत्पत्तिसत्तात्यभावप्रतियोगितावच्छेदकसमयध्वंसत्वकत्वान्नस्वाधिकरणसमयवृत्त्यभावे
तिनोक्तं तत्वं पुनरुत्पत्त्यनिकस्येवेत्यादिलक्षणान्तरं । स्वाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वमित्यविसमयवृत्तिध्वंसाप्रतियोगिसमयसामान्यकभावानपेक्षत्वमिति

पुनरस्यैव निःकर्षः प्रागभावस्वीकारे कुत्राधिकरणसत्ता वा इति प्रागभावप्रतियोग्यनपेक्षं कालिकसंबंधेन स्वत्व इति प्रागभावप्रतियोग्यनपेक्षत्वं वा वक्त
व्यं तावत्प्रागुत्पत्तेरिति प्रागभावत्वेनाव्याप्तिरिति तावपरम प्रतिनं रिधं । अत्र यत्र स्यमात्रस्यैव कालोपाधित्वेन संयोगादिपुरस्कारे वा तिर्षेध्या । स्वद्वितीयक्षणो
त्पन्नसंयोगजनके अनन्तरभाविक्रियाद्यपेक्षविभागजनकसंयोगेऽतिप्रसंगवारणाय विशेषणे नपेक्षत्वमुक्तं । पत्र कपालशाखासंयोगस्य शाखाक्रियया पोरे
करोत्यादः अनन्तरं कपालशाखाविभागवतोऽपनन्तरः शाखाकपालसंयोगजो घटशाखासंयोगः तत्र स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरसंयोगजनके कपालशाखासंयोगे
तिप्रसंगवारणाय संयोगेनादेशानपेक्षत्वमुक्तं । कार्यनाशहेतुनाशाप्रतियोगित्वे विनश्यत्कोपसमवायितावच्छेदे चाला । तादृशविभागकारणस्य शाखाङ्गुल्याभाव य
नविभागस्य तु रवकारणनरकसंयोगजनकस्य वारणाय अव्यवहितत्वे विशेषिते । अङ्गुलीकर्मणि तत्पूर्वीयहस्तेक कर्मसत्त्वात् तु समग्रत्वाद्धान हस्तकर्मणा शाखाकर्मजशाखा
ङ्गुलीसंयोगस्थले शाखाङ्गुलीसंयोगोत्पत्तिकाले शाखायां कर्मसत्त्वात् शाखायां कर्मसेलवइस्पतोऽङ्गुलीनुक्तं । संयोगान्तरजनकर्मापेक्षत्वाद् तादृशानपेक्षत्वं ने
त्यतः स्वसमानेति स्वोत्पत्त्यादिक्षणभिन्नतदर्थस्य स्वोत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकभिन्नत्वमिति के चित् । स्वपश्चाद् इति ममस्ततानुत्पत्तिकेत्यर्थ केचित् आंशुनाकर्मोत्तरत्वोत्पत्ति
कसंयोगस्योत्तरसंयोगाप्रतिबंधकत्वादुक्तं स्वोत्पत्त्यादिक्षणभिन्नतदर्थस्य स्वोत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकभिन्नमिति केचित् । स्वपश्चादिति द्व्यपवारणाय अनपेक्षान्तं वि
भागविशेषणं तां निरुक्तमायमेतत् । यत्र परोक्ष द्वितीयक्षणे कपालक्रियाध्वंसः कपालतन्तुसंयोगाभावो वा परे संयोगस्य तदनन्तरं तदवयवी घटसंयोगस्तत्र तं
द शावयवपरसंयोगजनके पटे । एवं स्नेहद्रवत्ववेगः संग्रहजनकत्वासिद्ध्याऽनन्तरं अवयवगुणसमवायिकारणकस्नेहद्रवत्वगुरुत्ववेगप्रयोज्यसंग्रहघटादिसंयो
गजनके द्रव्ये । एवं तादृशस्वजन्यसंग्रहजनकेऽवयवे एवं तादृशपतनादौ न संयोगजनके जलपरमाण्वादावतिप्रसंगवारणाय विनाशेति । हस्तकर्मजपट

संयोगसमानकालीनत्वेन पटकर्म्मतीयत्वेन तयोर्विभागजनकत्वसंयोगनाशत्वावच्छिन्नत्वोत्तरत्वाव्यनपेक्षत्वस्वजन्यविभागाधीनस्वनाशजनके स्वस्मिन्नुत्तरपटसं
योगे। एवं संयोगस्यतादृशस्वजन्यविभागमात्रापेक्षत्वसमूलत्वं वनं एवं विभागस्यापि तादृशस्वजन्यविभागमात्रापेक्षत्वसमूलत्वे वनं तत्रैतादृशपरस्परजनकयोः
संयोगविभागयोरन्यतरसंगवारणाय संयोगेति। स्वजन्यपरस्यादेति माह संगुणी क्रियेत्यक्तपूर्वोत्तरदेशयोः संयोगाभावान्तरत्वे विभागोऽनुकूलः। एवं पत्रोत्तरदेशो
त्पत्तिर्वर्कर्मवैकदानतत्रान्यत्र विभागाधीनोत्तरदेशसंयोगजनकोत्तरदेशवारणायापितत्वम् इदमेव हृदि निधाय स्वोत्तरवर्त्तित्वोत्तरोत्पत्त्ये निधान कृतं। अत्रा
धीनत्वं जन्यजन्यजन्यादिसाधारणं जनकवारणाय सिद्धिमूलत्वात्सर्वत्र निर्वर्ककर्मणाऽनपेक्षत्वं वा अत्र साधारणमधिकरणीयं कर्म्मणो द्वितीयक्षणे विभा
गजनने कालीनं स्वोत्तरभाविनामनपेक्षणात्। अत्र स्वजन्यत्वेऽधीनत्वं जनकत्वं वा साधारणीकं त्यं नेन पत्र घटक्रियाक्षणोपलक्षणकपूर्वदेशोत्पत्त्यनन्तर
नन्तरं विभागादिक्रमेण घटक्रियमाणत्वे संयोगस्यात्र स्वसमानकालभावित्विक्रियाजन्यस्य कालोपाधितया स्वजन्यस्य द्वारा कार्यादि विभागस्याधीनसंयोगजनके
पटे एवं कर्म्मोत्पत्त्यनन्तरादृष्टकालोपाध्यादेर्वनातिव्याप्तिः। न वा पत्र कपालेपटसंयोगक्रियैककालत्रनन्तरं स्वोत्पत्तिपटकपालविभागोनन्तरं घटपट
संयोगस्यात्र तादृशानपेक्षत्वस्वजन्यविभागस्य कालोपाधितयाऽधीनघटपटसंयोगजनके पटकपालसंयोगेऽतिव्याप्तिः कार्यनाशकनाश्यजातिपो अ
नोविनश्यत्तोऽप्यसमवायित्वात् विरोधात्। न वा विभागजनकविभागेनादृशस्वजन्यविभागाधीनोत्तरदेशसंयोगस्यकालोपाधिविषयाजनकेऽति
व्याप्तिः॥ लक्षणान्तरमाह संयोगेति। संयोगासमवायिकारणतावच्छेदकत्वे सति यद्विभागासमवायिकारणतावच्छेदकं तद्गुणत्वमित्यर्थः। संयोगेति
प्रसंगाद्गुणे विभागकारणतायामसमवायीति एतद्दलशिक्षायै तावदस्तीति संयोगकविभागस्यनासमवायीति। कालोपाधितया संयोगजनके विभागासमवायिनिवि

एम
५

भागेऽति प्रसंगादुक्तं संयोगकारणतायामसमवायीति। आसाधारणजनकत्वप्रवेशेन संयोगकारणतायां असमवायित्वविशेषणत्यागेन लक्षणान्तरमाह संयो
गजनकेति इदं कारणविशेषणं विभागेऽतिव्याप्तिवारकं एवं च तादृशे तत्र विभागस्य न संयोगजनकत्वमिति। इत्थं संयोगकारणत्वे असमवायीति। सूत्रस्था
न पेक्षपदं तु समवायिकारणत्वलाभाय न पेक्षिते। तत्पस्य तस्य तावत्कार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमादिति शेषः सजातीयकारणान्तरनिरपेक्षत्वं
वार्थः संयोगविभागयोः समवायिकारणमपि द्रव्यं निमित्तकारणं किन्तु द्रव्यत्वेनेति परिशेषादसमवायिकारणलाभः। विभागासमवायिकारणलक्षणे संयोगा
न्यत्वविशेषणमप्रयोजकं विशिष्टलिङ्गेत्याह संयोगस्येति। प्रयोजनमिति हस्तकरुसंयोगस्य हस्तकरुविभागपरीरसंयोगे समवायित्वादुक्तं संयोगेऽन्यसंयोगज
केति एवं च स्वासमवायिकारणकविभागप्रयोज्यसंयोगासमवायिकारणतानीयत्वस्यासमवायिकारणकसंयोगप्रयोजकविभागासमवायिकारणतानी
यत्वं वेति लक्षणद्वयेनान्वयः यथा कपालिकान्तरकपालसंयोगात् कपालद्वयसंयोगारंभकस्तत्र कपालिकाकपालसंयोगेऽतिव्याप्तिस्तस्य स्वज
न्यारंभकसंयोगजन्यकारणमात्र विभागजन्यकपालिकान्तरकपालविभागजनकत्वात्। यत्र कपालाकाशसंयोगैरेकोघटाकाशसंयोगः पुनर्घटाकाशसंयोगा
गस्तदनन्तरमेककपालाकाशविभागाधीनघटाकाशविभागेन घटाकाशसंयोगनाशे सति स्थिरकपालान्तस्थितनाकाशसंयोगैः पुनर्घटाकाशसंयोगान्तरोत्पत्तिः
तत्र कालोपाधितयास्तनन्य घटाकाशविभागाधीनघटाकाशसंयोगान्तरासमवायिस्थिरावस्थितकपालाकाशसंयोगकारणमप्यत्र तत्स्थिरकपालमेकं क
पालान्तरक्रियादिक्रमेण घटनाशः अनन्तरं खण्डघटोत्पत्तिस्ततः स्थिरकपालाकाशसंयोगात् खण्डघटाकाशसंयोगस्तत्र कालोपाधितया स्वजन्यकपाला
न्तरविभागस्यारंभकसंयोगनाशादिद्वारा प्रयोज्यस्य घटाकाशसंयोगस्यासमवायीति स्थिरकपालाकाशसंयोगकारणतायां स्वासमवायीत्यसमवायित्व

प्रवेशः स्यासमवायिकारणककर्मविभागप्रयोज्योत्तरसंयोगस्य कालोपाधितया जनके विभागजनकविभागेऽतिप्रसंगकारणापत्त्र असमवायिकारणत्व
भिन्नत्वासमवायित्वप्रवेशः। यत्र कारणाकारणसंयोगैरेकः कार्याकार्यसंयोगः अनन्तरं एककारणाकारणविभागाधीन कार्याकार्यविभागात्
कार्यतत्संयोगनाशः ततोऽवस्थितसंयोगकं कार्याकार्यसंयोगान्तरं तत्रावस्थितसंयोगस्यासमवायिकारणकस्य कार्याकार्यसंयोगस्य द्वि
तीयकार्याकार्यसंयोगासमवायिकारणत्वानन्तरकारणस्य विभागेतिप्रसक्तयत्र नोदनोत्पन्नकर्मकपालसंयोगजकपालविभागः कपालद्वयसंयोगो नारंभको ना
रत्नतः संयोगजो द्वारंऽऽ संयोगस्तत्र नोदनेऽस्यासमवायिकारणककर्मप्रयोज्यद्वारंऽऽ संयोगासमवायिन्यतिप्रसंगवारणाय द्विभागेति केचित्तु स्यासमवायिका
रणकपरमाणुस्पर्शजन्यद्व्यणुकस्पर्शजन्याभिघातकसंयोगासमवायिपरमाणुनोदनः संयोगवारणाय विभागपदं संयोगजसंयोगस्यापि व्यभिचारान्नत
त्वे विरोधाभावात् स्पर्शत्वे नारंभकत्वाद्वा नाभिघातकसंयोगप्रयोजकत्वं परमाणुस्पर्शस्याप्यद्व्यणुकस्पर्शस्य समवायिसंयोगासमवायिले
न नादहेशास्येहेनप्रयोज्यसंयोगहेतोरसमवायिद्रव्यत्ववारणाय नानारंभत्वं निवेशः इत्याचार्याः कालविभागानन्तरं तज्जन्यदेशहेतोराकाशविभागोऽवशर
लद्वयविभागस्य अनन्तरं कालेऽस्य निरूपणादंगादि विनिगमनाभावादेशहेतोरवयवाकाशविभागपदेशहेतोराकाशविभागयोरुभयोरप्यसमवायित्वाद
नादेशविभागप्रयोज्यस्यासमवायिवंशहेतोरवयवाकाशविभागवारणाय संयोगे निरूपणाय अत्र कारणमात्रविभागेनोपदर्शितेन कारणाकारणविभाग द्व
व्यविभागस्तत्र वच्छेदेनैवानन्तरसंयुक्तमूर्त्तविभागारंभं तत्रानादेशप्रयम विभागप्रयोज्यद्वितीयविभागासमवायिकारणमात्रे विभागवारणाय तत्रापरम्परासम
वायिसंयोगविभागयोः परंपरासमवेतसंयोगविभागजनकत्वमते तु यत्र कपालिकाकाशसंयोगानन्तरं कपालोत्पत्तिस्तत्र कपालाकाशसंयोगस्ततो घटोत्पत्ति

तानो वृक्षाकाशसंयोगस्तन्नाशकपाण्याकाशसंयोगसमवायोऽस्य वृक्षाकाशसंयोगसमवायिकपालिकाकाशसंयोगवारणाय विनाशेति। एवं प्रत्यासत्त्या कपालि-
काकाशविनाशस्यापि वृक्षाकाशविनाशसमवायित्वान्न संयोगे ति॥ अत्र प्रयोज्यत्वं कालोपाध्यादिव्यावृत्तं अन्यथा विनश्यदवस्थस्य संयोगासमवायिकारणत्वे
विरोधाभावात् न च हस्तपुस्तकसंयोगनाशको क्रियया रेकरोत्यादेः अनन्तरं शाखावृक्षविभागः शरीरोत्पादेश्च अनन्तरं शरीरशाखासंयोगस्तत्र कालोपाधित
त्वात् तादृशविभागप्रयोज्यत्वं शरीरशाखासंयोगस्येति तादृशसंयोगासमवायित्वं हस्तशाखासंयोगस्येत्यपि व्याप्तिः॥ एवं प्रत्यासत्त्या द्वितीयलक्षणाव्याप्तिर्निरपि
वोऽव्याप्तिः॥ स्वजन्येति कारणकर्म्मजन्यकारणाकारणसंयोगे कार्य्यपूर्वदेशविभागजन्यविभागनाशककार्य्याकार्य्यसंयोगजनके अतिव्याप्तिवारणाय स्वजन्येति। कारणाका-
रणाकारणसंयोगे तदुत्तरसंयोगनाशकः प्रतियोगितया सम्बन्धेन समवायित्वं कारणसंयोगस्येति तद्वारणाय विभागेति। एवं तादृशविभागस्य प्रतियोगि-
तया स्वं एतन्नाशकं तदसमवायित्वं कारणविभागस्येति तद्वारणाय संयोगेति। द्रव्यवारणाय असमवायीति। अत्र संयोगविभागोत्पत्तिरितरलक्षणास्यासमक्षस्वर-
सप्रसिद्धत्वात् स्वनाशकसंयोगासमवायित्वमिति नोक्तं। इयमत्र संयोगविभागपदयोः रिप्पादिना व्यक्तीकरिष्यति। अत्रानुमानीयत्वादिवहलोपफलानुप-
हितत्वमकाव्याप्तिरित्याशयवता दृढलक्षणीस्याद्। नियतेरिति अत्र नियमः कालिकः एवमग्रेऽपि घटनाकारीति कपालनाशोत्तरक्षणस्पन्दनाशक्षणावि-
नश्यदवस्थस्यासमवायिकारणत्वादभ्युपगमात् रूपसमवायित्वात् कपालादेरिति नोक्तं कपालनाशक्षणोत्पत्तिर्हि पद्मपराहतेति ध्येयं। घटा-
कनाशस्यानुत्पत्त्याप्रसक्तेर्महावयविनो वस्तुतः स्थितत्वसत्त्वे नवमनन्तरे प्रतिपत्तिरनुत्पत्तिपराहतेति भावः। यद्यपि घटाकस्पन्दघटावयवत्वं तथाप्येवं क्रमेण तत्सरे-
णप्रवृत्तिकर्म्माभावे घटादेर्निष्क्रियत्वापत्तिरित्यत्राह घटाकनाशस्य महावयविनाशहेतुत्वात् स्पन्दमेव विद्यमाने त्ववयवविशेषघटोऽवाधकमाह कपालान्तरविनियत्र

6

कपालक्रियाघटक्रिययोः क्रमेणोत्पादस्तत्र घटक्रियोत्पत्तिक्षणे आद्यनियमस्य कपालक्रियानाशक्षणो द्वितीयनियमस्य व्यभिचार इति भावः। अजनि
तसंयोगस्याग्रिकर्मणः। अवयवक्रियया आ आश्रयविनाशादित्यन्वयः। अवयवक्रिया आरंभकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागजनिका। अग्रिमेति अवयव
वक्रियायाः पूर्वमुत्पन्नत्वेनाद्यनियमबाधे मतं न संभवतीत्यग्रिमेत्युक्तं। अजनितविभागस्येत्यनेनैवाजनितसंयोगस्येत्यनेनैवाजनितसंयोगस्येति
साध्ये तत्सिद्धावनेकविभजनितविभागस्यापि संयोगजनकत्वमस्तीति व्यंजनायत्नाहि यत्र महाघटनाशः खंडघटारंभकयावत्कपालक्रियाश्चैकदा
ततः खंडघटस्तावत्कपालाकाशविभागः तावत्कपालकर्मैकदा ततः खंडघटे वेगात्तावत्कपालाकाशसंयोगनाशश्चैकदाविनष्पन्नोऽसमवायिका
रणत्वासावपि क्रियाजनितदीनां खंडघटाकाशसंयोगः। अनंतरं घटे वेगजं कर्म तावत्कपालोत्तरदेशसंयोगश्चैकदा तदनंतरमेव पूर्वसंयोगरूपप्रति
बंधकस्याभावात् अजनितविभागेनैव कर्मणा तत्कपालोत्तरदेशसंयोगश्चैकदा तदनंतरमेव पूर्वसंयोगजनकं खंडघटोत्तरदेशकर्मसंयोगस्तावत्खं
डघटोत्तरदेशसंयोगः इति। अत्र महाघटस्य जले कपालद्वयस्य संयोगोत्पत्तिक्षणे तत्कर्मणा आकाशादिसंयोगे विरोधाभावात् घटे संयोगासमवा
यिकारणतेति व्याप्तिस्वीकारेणात्र संयोगस्य क्रियामात्रसमवायित्वस्वीकारस्यादृशविनष्टपरत्वस्याप्यावश्यकत्वात् असमवायित्वस्वीकारस्तद
नैवमितिकेचित्॥ आश्रयनाशजन्ये आश्रयनाशपात्रजन्य। अपेक्षाबुद्धिनाशनाश्यद्वित्वस्यावश्यं द्वित्वमात्रावस्थायि विनाश्यत्वात् तदाश्रयनाशा
शपूर्वसत्तो द्वित्वोत्पाद इति भावः। विशेषपरतया संयोगविभागविशेषपरतया। संयोगे तु संयोगाजन्यत्वं जातिविशेषस्फोरकेद्दमेवमूद्गितिध्यायसं
योगाजन्यत्वे सतीति न कृतं संयोगविभागयोरिति द्विवचनेन उभयत्र इति लक्षणे सूत्रकारतात्पर्यमवगम्यते तत्र निर्वाहोऽस्वरसबीजं कश्चिदित्यनेन सूचितं॥ एव

ग्नि ति विनश्यद्द्रव्यस्थोत्पन्नकर्मणो द्विक्षणावस्थायित्वं तन्नूर्वीक्षणोत्पन्नस्यापि क्षणावस्थायित्वं। आरंभके तिरदं वा आरंभकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभा
गेन आरंभकसंयोगनाशाधनपेक्षेण द्वितीयक्षण एव विभागजनने। संयोगनाशापेक्षेण तज्जनने पि प्रत्यक्षतृतीयक्षणे नाशात्। द्वितीयक्षणे आश्रयनाशान्त्रा
शक्तनाशापि पेक्षणावस्थायित्वं। एवं यत्र महाप्रलये नाशकाले खंडघटारंभकयावत्कपालादिपरस्परात्मकपालिकाविभागयत्र आरंभकसंयोगप्रति
द्वंद्विविभागजनकं कर्म कपालिकायां तत्र आरंभकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागजनकं कर्मोत्पत्तिकाले ततः क्रमेण खंडघटोत्पत्तिविनाशादिक्रमे
विनश्यतोः समवायिकारणत्वाभावात्तृतीयक्षणमात्रस्थायित्व खंडघटस्यासंयुक्तत्वं कपालिकाकर्मणः पूर्ववत्क्षणावस्थायित्वं च अवस्थितसंयोगे
ष्प एव घटोत्पत्तेः न कपालद्वयसंयोगसमकालोत्पन्नाकाशादिसंयोगेभ्यः संयोगोत्पन्नाणामात्मपृथिसंभवति एवं तादृशसंयोगनाशस्य
तोत्पन्नस्य खंडघटस्य द्वितीयक्षणे कपालनाशो द्विक्षणमात्रस्थायिनः तस्य खंडघटस्य विनश्यतोः समवायित्वस्वीकारे असंयुक्तत्वं संगतमिति॥
एवं महाघटस्यासंयुक्तत्वं संगच्छते यथा परस्परसमानारंभकसंयोगवति कपालिकाद्वये अपरकपालिकाद्वयस्यारंभकसंयोगः कपालि
द्वयं ततः कपालद्वयोत्पत्तिः अथ कारणाकारणसंयोगोत्पन्नात्कारालिकायां कपालयोः संयोगो न तत्कालाशो घटारंभकः कपालद्वयसंयोगः कपा
।लिकातिरिक्तघटावयवपरस्पराणां आरंभकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागजनकं कर्म कपालिकामात्रे आरंभकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागजनक[illegible]
कालः ततो घटोत्पत्ति कपालिकाद्वयविभाग कपालिकातिरिक्तघटावयवपरंपराकाशादिदेशविभागाः अथ मध्ये घटावयवपरस्पराकाशादिसं
योगनाशः कपालिकाद्वयसंयोगनाश विभागजकपालिकाकाशादिविभागाः। विनश्यतोऽसमवायिकारणत्वाभावात् घटनाशे न घटाकाशादिसंयोगाः।

7

इदानीमेव नावरोत्पत्तिः। एवं च नाशस्यासमवायिकारणत्वस्वीकारेपि न क्षतिः। अथ कपालनाशककपालिकाकाशादिसंयोगनाशनाशकस्य समवायपरंपरा का
शादिसंयोगाः। अथ शङ्खनाशककपालिकाकर्मजाशाकादिसंयोगौ॥ ततः कपालिकाकर्मनाशः। अथ द्वितीयस्मिन्क्षणे तन्मात्रस्याप्तिनोद्भूततामात्रस्याप्तिनो
वाऽसंयुक्तत्वं कपालिकाकर्मणः पंचमक्षणावस्थायित्वं चाएवं रीत्या यत्र कपालान्तरे युगपदेव क्रिया अपरकपाले क्रियाधीनारंभकसंयोगाद्युत्पत्ते
ततः कपालारंभककपालिकासमुदायविभागाधीनैतत्कपालाकाशादिविभागविकल्पतत्त्वापि विनष्टतोऽसमवायिकारणत्वाभावादेवं वोध्यं। क्र. विदि ति
पंचमक्षणावस्थायित्वमपि नोपपद्यते॥ अथ शाखाकर्मणः पंचमक्षणावस्थायित्वं न संभवति नाशासिः। तयोः कर्मणोर्नाश्यनाशकयोः तज्जातीयत्वं विप्रत्ययात् का
शादिविभागदशाविभागमात्रकार्यवत् अत्मामिति विरहादिति ध्येयमिति संक्षेपः। वस्तुतः अथ शाखाकाशयोः कर्मणा शाखाकाशादिविभागस्यानेनेतरथा च नो वि
भागमात्रपैव न क्षतामसमवयः इति भावः। अन्यथा पूर्वसंयोगस्याजनित्वे च कत्वे अवयवे निश्च अवयवे सेतनव देशादिनाकरणविशेषापत्तिर्विघ्नाति त्य
तदुक्तं परमाणुतावितिना दृतरक्षितकरतो निश्चितिरिति न वृद्धिः वातनिरिति कृ स्यस्वजन्यस्य विभागस्य संयोगनाशकत्वोपगमात्तस्य सर्वैः एवं च नाव क
पालाकाशसंयोगे नित्यस्य नाशकास्य शरीराकाशसंयोगस्य परत्वे किं तु कपालाकाशविभागस्य नाशकस्य शरीराकाशविभागेन नाशः। अथ मत संयोग ज
त्पपत्तेः अनन्तरजसंयोगानादिति ध्येयं। एवमिति शरीरकर्मजविभागकाले तृतीयस्यापि षट्क्षणावस्थायित्वं संभवत्येव एतत् लिखनं च अवयव
संयोगक्रमेणाकर्म कर्मणां काणां संयोगानां उत्पत्तावपि क्रियाणां विनाशवस्थान नोऽभावांशे क्रियाविरह विशिष्ट निवृत्ति संयोगस्यैव प्रतिबंधकत्वं वा
हदिति भावे स्मुक्त तस्य च नोत्तरसंयोगोत्पत्तिपूर्वक्षणे क्रियाविरहविशिष्टतत्ता शरीरस्य क्रियाविशिष्टत्वान्न तस्य शाखाकर्मणः नाशः सामग्री सेद

राम
?

योत नापगमनेतु नपजेन विभागनाशसंयोगेन संयोगद्वयेन वा विलंबसंभवा दिति । वावयवयवकर्मोत्पत्तिनियमतादित्याहीयसंयोगेन संयोगश्च मन
मालेश्चात्वगालोशारवे त्यापिकश्चेत परस्परेति अंगुलीसंयोगोत्तरमेव शरीरपर्यन्तसंयोगोत्पत्तिः पूर्वसंयोगनाशश्चतत्रकर्मस्थानीयत्वाकि
यपाशद्ध तत्त्वावस्थायित्वात् अत्राप्यवृत्तित्वेन अंगुलीकर्मकालेऽप्युत्तरदेशेन शरीरकर्मोत्पादात् शरीरपूर्वसंयोगनाशस्थानीयतापंचक्षणावस्था
यित्वं । यदि पुनरवयवक्रियातरतोन समवेतेनोत्पन्नं उत्तरसंयोगोत्पन्नं नत्वरं तद्देशेनाश्रयकर्मविकर्मोत्पत्तिसंभवात अव्याप्यवृत्तित्वं नोपेक्षितं कालाव
स्थायित्वं । एवमवयवकर्मसंयोगतः तोद्दिपरस्परसमवेतस्यापि तत्वं उत्तरं च तु त्पत्तिस्तत्परस्परासमवायिसंयोगस्य जनकत्वमतेपि आधिकाधिककालस्थायि
त्वादिस्मेवहदिति । अत्रापि पाठः नस्यालंकरस्तु कंन तु परस्परासमवेतस्य विभागाभावात् पूर्वसंयोगनाशानावेकत्र परस्परासमवायिनः कर्माधीनोत्तरसंयोगो
त्तरं तत्परस्परासमवेतोत्तरसंयोगस्यावाह संयोगेनेति स्वाश्रयपरस्परासमवायि विलक्षितविभागस्य आश्रयपरस्परासमवेतत्वे विभागजनकत्वं अव्याप्य
वृत्तिकर्मणा अंगुलीविभागस्तत एव शरीरपर्यन्तस्य विभाग इति व्याख्यानं मतभेदेनेति कारणाद्वय विभागस्य विभागजनकतायां आरम्भकसंयोगनाश
मापेक्षत्वे सदृशतात्वावस्थायित्वं द्रव्यनाशमापेक्षत्वे समसतावस्थायित्वं तु मन्तव्यापेक्षत्वे पंचक्षणावस्थायित्वमिति मतभेदः । उपदर्शितेति नकारादस्पष्टा
यि । अत्र वेदंपूर्वदेशसंयोगनाशस्य प्रतिबंधकत्वे आरम्भकसंयोगस्य अंगुलीसंयुक्तांगुलीयकादिसंयोगस्य वसत्वे कथमंगुल्यादेशासंयोगः । अत्र संप्रदायः
क्रियप्रून्नानिश्चपि न क्रियावद्वृत्तिसंयोगत्वेन नाशीयदिके पाक्षन्यादित्यपोतरसंयोगं प्रतिप्रतिबंधकतानहि निश्चलेपूर्वदेशेनातो विजन्यैः । तो उत्तरदेशेन संयु
ज्यते । क्रियावद्वृत्तीति विशेषणात् तु तरदेशेश्चाकाशादि संयोगस्य तत्त्वेपि न क्षतिः । अत्र अवयवनाशजनकार्यतापरम्परासमवायि विभागारम्भका नारंभकसंयोगवृत्तोः व

8

यथा तरस्य आरंभकसंयोगप्रतिद्वंद्वि विभागजनककर्मणा उत्तरदेशसंयोगस्यानुभवसिद्धत्वात् तत्तत्संयोगाभावत्वेन प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वे तन्निवेशनी
ये अपरेतु तत्तत्कर्मजन्यसंयोगे तत्कर्मजन्यविभागप्रयोज्यनाशप्रतियोगिसंयोगत्वेन प्रतिबंधकता यथोक्ताभावत्वेन यत्तत्र यथाधारणं अतः कारणमात्र
विभागस्थले आरंभकसंयोगवदाकाशसंयोगस्यापि प्रतिबंधकत्वे सिद्धे वाऽऽशार्थविभागान्तरस्वीकारः इति वदन्ति। अपरेतु क्रियावद्द्रव्यान्यसंयोगत्वेनैव
लाघवेनोत्तरसंयोगं प्रति प्रतिबंधकता एवं चाकाशादेशसंयोगोत्पादे पि उत्तरसंयोगोत्पादनएवेति उक्तप्रमाणस्य क्रियावावच्छेदावस्थानं न सहते किंतु आ
त्मसंयोगस्यापि हस्ताद्यवयवाद्यवच्छिन्नत्वेन पैकीतुल्यतरसंयोगकालोत्पन्नहस्तात् किंचाणुः पंचक्षणावस्थायित्वं द्वितीयक्षणे नाशसंयोगान्तरोत्पा
देनतृतीयक्षणएवनतो। विभागाद्विभागजविभागेन तदुत्पत्तिः वाचिकत्वे वाऽऽत्मसंयोगस्य नाशात् अन्यातुल्यवच्छेदेन आत्महस्तसंयोगांतरसत्वात् द्वितीय
यक्षणे हस्तोत्तरदेशसंयोगः स्थिरस्थितिशरीरस्थले च स्थिरस्य नोत्पन्नादिति। यथा वा तथैव च क्रिमात्मनः कारणवेगजन्यकर्मणा कथं विलंबेन कार्योत्पादः
इति चेत् न अवयविन्येव क्रियेति फलबलात्कल्पनात्। संप्रदायस्तु उत्तरोत्पन्नमूर्तोत्तरसंयोगस्य स्थिरस्योत्तरसंयोगप्रतिबंधकत्वमन्यथानुपपत्त्या कल्पनी
यं अन्यथा एकदेशस्थितयोः शरीरयोः स्थिरस्थितिसत्वानुपपत्तेरिति प्राहुः एवं नाश्यनाशकभावे पि गुरुतरद्रव्यसंयोगविशेषस्याकाशोत्तरोत्पन्नसंयोगमात्रस्य
नाशाश्रयनाशजन्यकर्मनाशहेतुत्वं उपदर्शितस्थले मूर्तोत्तरसंयोगेनैव कर्मनाशोद्देशात्तरस्याशिष्टकर्मांतराद्युत्पादकं तिरोत्पत्तिविभागजनी
यो। लाघवादाहतत्वादेविति स्वेति इत्थं यथारण्यार्थोपात्तं अजन्यानिरुक्तनाशभावाजन्यत्वं च कालोपाध्यादिसाधकं नानोऽसंभवः। अत्रास्योत्तरभाविनोजन
नकत्वं विशेषणताविशेषसमवायान्यतरसंबंधेन तत एव कालोपाध्यादिसाधकत्वं यदि पुनः समवायेनैवोत्पत्तेस्तदा भावपदं तदैव मेवाश्रुतोत्तरसंयो

राम
८

गस्तथोत्पन्नकर्मजन्यत्वाज्जन्यजनकदेशसंयोगानुकूलविभागजनकांशुत्रिसंयोगवारणाय। आरंभकसंयोगविरोधिविभागस्यत्वात्कर्मोत्तरसंयोगानु
कूलविभागजनकत्वेन तद्वारणाय चरस्य जन्येति संयोगविशेषणं। यद्यपि कपालद्वयादिविभागादिनीयत्ततो कारणाकारणविभागे नैव कपालनाश इति
भागः संभवतीति न कारणमात्रविभागस्य तत्र विभागजनकत्वं तथापि परमाणुद्वयनाशविभागेऽतिप्रसक्तिर्बोद्ध्या। स्वजन्यत्वेन कालोपाध्यादिवा
दतं नातोऽद्वैव विभागस्य कालोपाधेर्नत्याऽक्षरसंयोगजनकत्वादिति प्रसंगः। कर्ममात्रस्यैव कालोपाधित्वमिति मतं वा जलपरमाणौ नित्यगुरुत्वद्
यत्वजन्यपतनसंहतानुकूलस्वाधारद्रव्यसंयोगनाशकविभागजनके प्रसंगवारणाय संयोगेति। नवा ६ह तुरंगसंयोगस्य क्रियामात्रे प्रसंगमन्नाधिका
रणत्वात्स्वोत्तरभाविभागापेक्षत्वदपत्तेर्दिरितिया यतत्पके णमात्रासमवायिकारणत्वस्य निर्युक्तिकत्वात्। यदि च नाशजन्यत्वं समवायसंबंधेन तज्जन्यत्वाभा
वस्तु यत्तेन तन्नाशस्वनाशानुकूलविभागजनके संयोगे प्रसंगवारणाय पाषिसंयोगेति। केचित्तु यत्र कपालस्य कारणमात्रविभागजनिका क्रिया तिरावस्था
पिनीतनन्त्रविभागजविभागजन्यकपालद्वयसंयोगनाशे तादृशकर्मात्मनो रंगतु सर्वेऽकर्मणोकपालिकावयवेनोत्पन्नं तन्तक्रियादिकमेणमात्रविभा
गस्य तज्जन्यविभागजनकत्वादिसंयोगनाशस्य तदुत्तरसंयोगकाले सभूतत्वेन वन सत्वसंयत्र तत्र सत्वस्य लिपयतज्जन्यत्वान्नाशसमूतानुकूलविभागजनके का
रणमात्रविभागेऽप्रसक्तवारणाय संयोगपदमिति तन्न विभागमध्यतानुरोधेनाश्रयपत्वेऽस्तोनस्य नाशसम्पतानुरोधेन संयोगतानस्य वतादृशस्यापेक्षणानुपपत्ति
वनाऽदृशविभागनाशयोः संबंधादिविशेषाभावेनैरन्तर्यपेक्षेतेति तत्र विभागजन्यविभागस्यापि तत्र सत्त्वे विरोधाभावाच्च स्वोत्तरभाविनिरस्तस्येवापेक्षा
इति अत्रानुकूलत्वं कारणाकारणतावच्छेदककारणाकारणविभागधारणो यत्तु अत्रानुकूलत्वं कालोपाध्यादिसाधारणं अन्यथा स्वसमानकालोत्पन्नकर्मणास्वा

9

स्मिन्नेवोत्तरसंयोगोत्पत्त्यभ्युपगमेन तन्तुसंयोगपूर्वोत्पन्नस्य येन केनापि समं स्वीयविभागस्य जन्यत्वस्य कालोपाधित्वेन तत्तदनुकूलतया स्वस्मिन्नेव तदा
व तिष्ठतासेरिति तत्र इत्यत्रारकविशेषणतोन्नेयः प्रमाणेन तद्वारणात् कर्म्मणस्तस्यैव कालोपाधित्वस्वीकारात् विभागपदं तु तत्र स्वसमानकालो
त्पन्नयावत्संयोगनाशकसंयोगनिवृत्तिविभागजनन्या कर्म्मणोऽनेकक्षणावस्थायित्वमतेऽप्यदृश्याप्रतिबन्धकादिसंग्रहार्थम् संयोगोत्पत्तेऽनेन संयोगेन
न्यानेन तद्वत्त्वे तादृशतावाजन्यसंग्रहार्थं संयोगानुकूलस्पन्देन केनचित्प्रसंगवारणाय स्पन्देन स्वसंग्रहानुकूलत्वं यदवच्छेदेन संग्रहो भावेन नापकिञ्चमूली
त्तरसंयोगप्रतिबन्धकविभागजनकतया कर्म्मैव कालोपाधिरिति मतेनुकालोपाधितया वानुकूलत्वं समवतिनिर्वचनमारभतानुकूलत्वादिति तत्ताद्रूप्यानु
यत्र इत्याचरकर्म्म तन्त्रस्य तदात्मनोपहतोत्पन्नमालिन्यानानुकूलस्पर्शजनकोपवर्त्तनात् इष्टवारणाय विभागपदं स्पर्शवत्त्वेनाभिघातं प्रति समवायिकारण
त्वात्स्पर्शस्याभिघाते कारणतावच्छेदकत्वं न कारणत्वमितिगतत्वयतोऽभिघातकस्पर्शस्यैवाभिघाते कारणत्वं न त्वभिघातस्पर्शस्यापि अनएवतेषांका
शसंयोगस्याभिघातत्वं वस्तुतो विनिगमनाविरहेणस्पर्शस्य कारणत्वमिति सिद्धान्तावकेवित्तु पत्रघटसमानकालोत्पन्नक्रियपाक्रियेनाक्रियघटे उत्तरसंयो
गस्तत्र तादृशसंयोगस्य कालोपाधितयाऽनुकूलकर्म्मजनकेऽदृष्टे प्रसंगवारणायतन्नानवकालोपाध्यादित्याचक्षतेऽनुकूलत्वं संश्लिष्यत्वात्कर्म्मकालोत्पन्न
स्य उत्तरदेशस्य कालोपाधितया तादृशसंयोगानुकूलस्य येन केनापि समं विभागस्य जनकत्वमिति तद्दुष्टोऽतिप्रसंगादिति वास्तं कर्म्मैककालोपाधिरितिम
तेन लक्षणकरणात् तदयुक्तं यद्यपि तत्र कपालद्वयोर्कविरलास्यसंयोगत्रये तएकोचरविचरणसंयोगः अनन्तरमेककपालक्रियया विचरणविभागात्तत्क
पालावच्छिन्नघटविवरणविभागस्तत्स्वातिरिक्तानवच्छिन्नविभागस्य संयोगनाशकत्वात्कपालत्रयावच्छिन्नस्यातिसंयोगस्य नाशात्ततः अवस्थितसंयोगात् वि

राम
९

रणावृत्तसंयोगनाशेऽप्यवतिष्ठते कपालविरणसंयोगे नाश्यत्वात् विरणसंयोगानुकूलस्य यमवृत्तिविरणसंयोगजनकेऽक्रियाविशेषणत्वादविभागपदं॥ अथैवमंते
तवृत्तस्य नाशः कपालविरणसंयोगोत्तरकालोत्पन्नत्वेन नाश्यसंयोगानुकूलतत्कपालावच्छिन्नविभागजनकत्वात् तत्र वृत्तेर्नव्याप्तिर्व्याप्तिः। अथान्यून
नतिरिक्तावच्छिन्नविभागस्यैव संयोगनाशकत्वात् तत्र संयोगनाशेऽतिवेव्यगौरवात्. नाशस्थलेऽपि तत्र क्रमेण कपालान्निक्रियानन्तरं संयोगानाशप्रसंगा
त्। किं तस्य समानकालोत्पन्नकर्मजनितस्य स्वसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नमूर्त्तान्तरसंयोगस्तत्प्रतिद्वंद्विविभागस्य उत्तरसंयोगानुकूलस्य जनकेऽवृत्तेः क्रियात्वादिति।
अथ उत्तरदेशे मूर्त्तान्तरसंयोगोत्पत्तिबंधकोऽन्तरिते देशे संयोगानुत्पादः तथा तिसृभ्यो नाशादिति मतं लक्षणकर्दममतएव वस्त्रादिद्वंद्वसिद्धिः स्यादिति वेन्न व्या
पिस्वसमानकालोत्पत्तिकशाखाकर्मजन्ये कुड्यनीरसंयोगनाशस्य वयवशाखासंयोगजशाखास्वसंयोगवेदनीयता जातस्वशाखाविभागकेचतुर्थक्षण
जातस्वशाखासंयोगनाशके पंचमक्षणजातान्यावच्छिन्नशाखास्थसंयोगकर्मजस्वशाखासंयोगकेऽवृत्तेरव्याप्तिः। अथ कर्मोत्पत्तिकालवर्तिन एव पूर्व
संयोगस्योत्तरसंयोगप्रतिबंधकत्वमिति मते। तथा च नाशविभागस्य नोत्तरसंयोगानुकूलत्वं इति चेन्न अन्यथा कार्यकाशानस्यापि प्रतिबंधकत्वस्य स
त्वात् पगतत्वात्॥ अत्र वदंति नित्यमात्रवृत्तिसंयोगविरोधी आकाशपरमाणुः संयोगमात्रयैव लक्षणसमन्वयः। अत्र विभागपदस्यावृत्तिः पार्थिवपु
रमाणुद्वयस्य परमाण्वन्तरेण संग्रहजनकतया पूर्ववदोषा॥ अत्र द्रव्यनिष्ठजनकता निरूपित विभागनिष्ठजन्यताश्रयपत्र तत्र नाशस्य वितागत्वं नास्ति क
र्मनिष्ठजनकतानिरूपितविभागनिष्ठजन्यत्वं यत्र यत्र तत्र तत्र नाशविभागत्वं वर्तते इति वैलक्षण्यं वर्तते तेन व्याप्तिः नाशविभागत्वव्याप्तिविभागनिष्ठजन्यतानि
रूपकजनकताश्रयत्वं वा संएव वनद्वेत्ति व्याप्तिरिति केचित्। विद्वांसः लक्षणस्य स्वत्वघटितत्वेन न तथा क्रियाविभागजन्यत्वस्यापि नाशकत्वात्। अपरे तु प्रथमत

10

तीयदेशोत्तराग्रानुकूलविभागानधिकरणवृत्तित्वं संयोगविशेषणं तेनेदं द्वितीयदेशोत्तरागप्रविभागेऽस्वजन्यसंयोगावच्छेदकानवच्छेद्यत्वं विशेषणं तेन संय
नेनं प्रथमदेशोत्तरदेशविभागाव्याप्तिरिति वदंति॥ जनकजातीयत्वस्य जनकतावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधेन जनकतावच्छेदकरूपवत्त्वरूपत्वेनुपयुक्तत्वात् कर्म्मतास्वारंभ
कसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागजनकस्य समवायिकारणावस्थापितत्वमुक्तं तत्र द्रव्यनाशोत्तरसंयोगानुकूलविभागजनके व्यभिचारणाद् स्वजन्यपदं। पाकेन परमा
णुरूपनाशोत्पादकविरोधीति सिद्धान्तः द्व्यणुकद्वयसंयोगोऽपि रूपादिनाशो विरोधी एवं च स्वंश्यणुकनाशस्य नाशस्वजन्यो रूपादिनाशस्तस्यानुकूलः परमा
णुरूपविभागजन्यो द्व्यणुकस्थितिस्तौ गतस्य रूपादिनाश इति वधकद्रव्यसंयोगापनायनात्तज्जनकत्वं श्यणुकनाशस्य द्व्यणुकनाशसहकारितो वकारणाद्व
यविभागेन विभागजननात् इति संयोगपदं। आरंभकसंयोगनाशकारणायविभागपदं तस्य स्वजन्योत्तरसंयोगानुकूलद्रव्यनाशजनकत्वादित्यपि वदंतीति
संक्षेपः। अनतिशयनीयत्वविवक्षितानां नादेशसंयोगविभागो त्वयजनकत्वं यथाश्रयासमवायिहेतुत्वपेक्षया देशसंयोगानुकूलत्वस्य विभागे प्रवेशफलमा
हन वेति। यद्यपि रूपादिनाशकोऽपि पदर्शितो अजन्यान्त्यावृत्तिमाह द्रव्यत्वेति नादेशसंयोगानुकूलस्य कारणाय विभागाधीनमिति। पत्रकारणाकारणविभा
गात् कार्यविभागस्तदधीनः कारणाकारणसंयोगजन्यकार्यसंयोगस्तत्रोदीच्यमवयवसंयोगमपेक्षते कार्य्यापेक्षानुपसिद्धेव॥ एकजातीयकार्यका
रित्वस्याहेतोर्मूले। भुक्तावसंगतेराह अविरुद्धेति विकल्पस्य कण्ठतः स्वयमनुक्तत्वाद् उक्तमपि ये न मिति। असमवायिकारणत्वेनतु कर्म्मसाधारणीस्याशङ्
ति प्रकाशफक्किकायाः कर्म्मसाधारणीतिफक्किकाया वस्तुकर्म्मसाधारणीतीति। द्रव्यकर्म्मसाधारणीतीति पाठे एतत्पूर्वफक्किकाव्याख्या भावजनकत्वमात्रप
रामवलंबनत्वव्यंसतानादिजनकत्वमुपसिद्धमेवेति संस्कारजनकत्वपदं तात्पर्यावनायासो निरर्थकः अतिरुद्धासमवायिकारणत्वं तु वेगाख्यसंस्कारमात्रस्यैव

राम
१०

निर्वहति। अत्र विरुद्धत्वं परस्परनाश्यनाशकभावापन्नत्वं कर्मान्तरोत्पत्त्यर्थमेव वेगस्वीकारात् तन्नाशकोऽनन्तकर्मजन्यसंयोग इति ध्येयं। मानाभावश्चेत् किं वि
भुतास्य किंचिद्व्याप्यकालविरक्तं विद्धि तायका विशिष्टनाशितिसंकरश्च वोध्यः। प्रकारान्तरेणेति रूपत्वात्समत्वादि विशिष्टबोधकतया सिद्धस्यास्तीत्यलाघवेन एकसमवच्छे
दकं कल्प्यते नतु वैवगुण्यत्वमिति तावच्छब्दः शक्यतावच्छेदकतत्पेलौव शाक्यजनीति रस्पर्शपगम्यारेनशंकतेन तथा मनीति समानमिति गुणपदरूपत्वादिना प्रतीतिर्न
स्यादित्यर्थः। अत्रैव फलनाह अपि वेति। परित्यागे तेनिरूपितवशात्कार्यावच्छेदकत्वमेवासिद्धमिति भावः। अतिसांकर्यमपीत्यसिद्धायेत्याहनवेत्यादिरूपत्वादिनादि
नोक्ते तत्र यमकल्पेन तेन जन्यमुद्धतुल्याहमतपर्थीपीत्यादेरहत्विति एवं वात्रतादृशोपित्वं तद्व्यतनमनाधिकरणत्वप्रकाशेनतिमितकारणत्वेनेतिशेषः
तनीयान्तथा च कश्चिन्नैमित्तिककारणत्वे स्वविशिष्टसमवायेरपिसमवेतानस्समवायिकारणत्वेनसमवायेनात इत्यर्थः। कारणतावसाधारणेति कारणत्वामसम
वाईतित्यर्थः। तदवच्छेदकत्वेन सिद्धत्वात्सैवानिर्वाहादितिहरपो संयोगासाधारणकारणत्वाभावोनसंयोगेइत्यतः प्रकारान्तरेणो कर्म्म विभागपूर्वकत्व स्यसंयोग
जसंयोगस्यापि पूर्वसंयोगप्रतिवन्धकतया कस्मिंश्चित्संयोगजसंयोगेकत्वात्तन्नतद्धारणं भवतीति भावः। वृद्धेयजातीयः इति। पूर्वीकरिष्यत्येन तु तविभागस्य क
र्मणः संयोगजनकत्वेनापि नित्यशेदिनद्युणोपसमवायिकारणत्वाविरोधानक्रियामात्रेऽसत्यास्यसंयोगस्यासमवायिकारणत्वस्वीकारादाहेति हरयोजा
द्ववाताहतेनेत्वित्यादिमाराणायसमवायित्वे सतीति समवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वापत्तेरभावः। संयोगसंयोगमात्रंस्यावदयाऽऽति
प्रसंगइतिभावः। शब्दार्थत्वाभावात्तादृह फलितार्थमिति मान्येः तिप्रसंगातादृद्रव्यमात्रे तिद्धित्वात्तदप्रसंगनाशक्याहस्ति त्रकालीनेतितिवि सिद्धत्वात्तदस्यसमवे
तत्वेनेत्यर्थः इत्येतिसमवायसंबंधस्फोरकं मूलमपघटर्कस्वरसकिद्धं। लाघवात्तादृह्मत्ताप्येति। विघपित्वादिनापसर्पस्येवत्वानादित्वात्तादृत्तिः समवायाइति। तादृशना

११

तिमत्वस्य कालादिसाधारण्यात् तत्समवायसंबंधेनेति । नित्यक्रियत्वागुणवत्वयोः साधर्म्यपरत्वे इति चेत् तथापि ईश्वरत्वाभावसाधकपरत्वे निष्क्रियत्वस्य व्यभिचा
र इति द्रव्यत्वसाधकाभावपरत्वे मूलस्वरसभङ्ग इति चेन्न तथैव मूलं व्याचष्टे मूलेऽद्यादिना एवं च क्रियावत्वगुणवत्वरूपद्रव्यत्वसाधकाभाव नानद्रव्यत्वमि
ति मूलकृदाशयो न स्फुटीति न तथापेन द्रव्यमात्रवृत्तिधर्मस्य पूर्वोक्तस्य परामर्श इति भावः । द्रव्यत्वस्य आदित्वाव्यत्वे साक्षाद्व्याप्यत्वे एवमुक्तं रत्रापि त्रान्य
काव्याप्यव्याप्यनीलतरत्वबहुत्वादिना अविभागवद्विभागोपपत्तेः व्याप्यव्याप्यत्वे तु मानं नास्तीति रहस्यं ॥ कतिपये ति आत्मान्तरसमवेतादृष्टसत्वेन क्रिय
यात्म्य मुक्तिः संभवत्येवेति । तत्रेति मूले इति अदृष्टं प्रतिसमवायेन यागादीनां कारणत्वात् आत्मत्वेन कारणत्वाद्वा आत्मैकगुणत्वमात्रस्य कमेवतस्येति
भावः । एतेन गुणान्तरसमवेतादृष्टेन कार्यधारानिर्वाहे तन्मर्द्धमुक्तिसंभवेपि महाप्रलयानुपपत्तिरिष्टेवेति केचिन्विचारस्था निरस्ताः गुणसमवैतमसे वक्तातित्वात्र
त्वत्वपर्यायानुधावनमपार्थकमिति व्याचष्टे गुणेष्वेति तन्मगुणेष्वेति जन्यविशेषगुणत्वमदेशे पुनरपि न यथा वैयर्थ्यात् ॥ केचित्तु लक्षणे तत्र विनाशनाश्यशब्द
स्य विशेषपरत्वेन गुणत्वरूपेण न लक्षणत्वात् गुणबोधकत्वे गुणपदस्य एवं च शब्दानुपात्तमपि विशेषजन्यत्वाशनाश्यव्याप्तिरित्याहुः । केचित्तु गुणे बुद्धिगुणस्य लि
त्यत्वेवेत्यत्र बहुत्वाश्रयगुणसमवेतनित्यत्वं लक्षणं तथाच बहुसमवेतनित्यत्वं गुणसमवेतत्वं व जातिल्यापादकमित्यापादकद्वयेमान्यर्थमिति आकाशं व्याव
र्तनेसमवायेन पूर्वोत्तरकालीनपरस्वसमानकालीनवस्वाश्रयत्रसंयोगवयमात्रेव्याप्तिवारणाय शंकाव्याचष्टे स्वसमानेत्यादि एवं च देमाद्यतिव्याप्तेन पूर्वपदं
सएवपदात्तरोत्पत्तिरिति मतो एवं च यत्र मूर्त्तत्वं तत्र स्वभिन्नस्वसमानकालीनद्रव्यसमवायिसमवेतत्वाभावइति व्याप्तिर्मूर्त्तत्वरमसि द्वाप्रकाशइत्याद् एवं च यत्र
मूर्त्तत्वं तत्र स्वभिन्नस्वसमानकालीनपरसमवायिसमवेतत्वाभाव इति प्रकाशत्वमेसि द्वाव्याप्तिः केचित्तु यत्र एतत्परकालीनत्वे मतिएतत्परत्वत्तित्रसमूर्त्तत्वं तत्र एतत्परस

राम
११

मवायिसमवेतत्वाभावइतिप्रकाशस्वरससिद्धान्तः हेतावेतत्परस्परासंवृत्त्याभावतया वैयर्थ्यमेतत्तेनाविषयत्रमापि इति समवायस्फोरणार्थमेतदिति
तेइत्यात्रयदित्यपत्रपटत्वित्वेसतिमूर्तत्वंनत्रपटसमवायिसमवेतत्वाभावइत्युच्यते नतएकदेतिनपूरणीयेयदिपरमसमवायिनापटनाशानन्तरं नारूपो
द्रव्यान्तरमारभ्यत इति विद्वत्वस्य हेतौ प्रवेशेत्वाकृतं नाविनिस्या स्मिन्पत्तिवायपहत्तदसिद्धौ पूर्वेसाधर्म्यदृष्टोपपादकतया निष्क्रियत्वाद्गुणवत्वेप्रसंज्या
रणात्तेननुसाधर्म्यपरतयानसदृश्यत्वसाधकाभावमुद्धयानिर्वहतिनहुद्रव्यत्वाभावसाधकतयाग्रन्थोदेश्यतिवाराहा अन्नएवसमवायिकारणत्वाभा
वदृश्यपक्षमारब्धानेवस्पतिः एतत्सूत्रमपान्नद्रव्यत्वाभावसाधमायोक्तमितिोऽन्यथातत्रएतदृणीतिकल्पुतुविनएवंवमसाधकाभावस्यात्रतिप्रसक्तिप्रदर्शनम
नुपपन्नोति एवंसाधर्म्यमभिप्रेतमित्यपपलत्रकमितिनेयंमूलव्याख्येत्याशयवानाहपश्वस्थानमेतोत्वादिविभुनीयेतिनवतात्पर्यत्वाराख्यानेपिकिञ्चितिप्रसक्त्यप्रदर्श
नंकथंनपूर्वपक्षइतिवाच्यंसाधकाभावस्यातिप्रसक्तेःदूषणतानहत्वासापेनपयावद्विभुत्वतिप्रसक्तिर्नोकाचितानथामूर्तत्वेपितद्गुणावत्वस्यानात्मर्थ्यासमभाव्यत्वाद्व्याख्या
नेपुनरशोकावनिकान्यायायात्रापेपूर्वपक्षइत्येवंमूर्तत्वेत्रमात्रेःतिप्रसक्तेराद्रक्रियत्वादिअप्रसिद्धासंभवाग्रहकिंपेतिगुणत्वमात्रपलत्तात्समन्वयः।
क्रियासमवायिकारणत्वावान्नादेतिलघुकिमर्थेनकृतंतत्राहनिष्क्रियेतिद्रव्यत्वादिकारणतायद्रव्यत्वादिकमात्रयद्रव्यातिप्रसक्तिवारणायानाद्दिनागुणकर्म्मवत्त्वा
दिसंग्रहः।केविद्गुणकर्मपलत्वेनविभुत्वाभावसिद्धिःशायामविभुद्रव्यत्वाभावोनिष्क्रियत्वेनसाधनीयो।विशिष्टाभावस्यवाननिरूपणद्रव्यत्वाभावपक्षवसा
नंएवंवानि।क्रियादिनाष्टमसितिवायसंगतंसम्भवसाधर्म्यमित्यस्यवालिंगोप्यर्थःपरत्रापिएतस्वेत्यस्यएतरपीत्यर्थः।शुद्धद्रव्यत्वासाधकाभावना।तिप्रायता
वानर।विशिष्टासावस्यअतिरिक्तत्वेतुनरगुणवत्वंशुद्धद्रव्यत्वाभावसाधकपदस्यनीतिप्रकाशकारस्मत्वयंव्याचख्युः।एवंतथ्यानुपायित्वेकर्म्मत्ववारणाय।नि

12

त्वेति पर्य्यवसन्नत्वेनैतस्य स्पष्टत्वात् ग्रन्थकृता परिशेषात् समवायसम्बन्धसिद्धिः गुणत्वसामान्यवत्त्वलक्षणसमानाधिकरण्यात् स्वयं च कथमिति चेन्नत्वनुसारेण तत्रा
पि तु पक्षलक्षणपरत्वाव्याख्याने समवायसमानाधिकरणत्वानुपपत्तिरिति अन्यथा तु नन्वनुरूपत्वमिति नानुभवस्वरूपसम्बन्धेन एवं च समवायसम्बन्धेनाव्यापी त्वावेपि संग्रहीतः। केचित्तु अत्र स
मवायेनासत्त्वरूपकोनास्त्येव किं तु अव्यापी तावत् अत्र च समवायसम्बन्धस्य समानाधिकरण्ये करणत्वो विवक्षितार्थतावत्त्वावच्छेदकसमानाधिकरण्ये तु रूपस्योनास्त्येव किं तु अ
व्यापी तावत् अत्र च समवायसम्बन्धेन अविनाशीत्यनुपलब्धिरनुपपत्तिरित्याशंक्य समवायसम्बन्धेनापि ननु रूपस्य स्वीकारादिति॥ अवयवित्वमन्यत्र जन्यद्रव्यत्वे सत्यन्त्यापि
तरेवयवत्वमनेन तद्द्वितीयपक्षे अवयविनिरूपकजन्यत्वांशावेपर्य्यं द्रव्यस्यातत्वयात्वस्यादेत्यस्यैव सम्प्रकृत्वात् द्वितीयपक्षे पादकत्वस्य धर्ममेव प्रथमतर्के
स्पोकत्वापत्तिरिव द्रव्यत्वमात्रमेवोक्तं तेन तत्प्रथमतर्के कार्यसमवायित्वमर्थत्वं मात्रस्यैव द्रव्यत्वापादकत्वादित्यवधेयम् अन्यथा निर्विकल्पं द्रव्यसमवायित्वव
मात्रार्थविवेचने द्वितीयतर्के द्रव्यसमवायित्वसमवेतत्वमात्रस्यैव सार्थकत्वे द्रव्यसमवायित्वात्समवायेनापि समवेतत्वे व्यर्थतावन्मात्रस्य विवक्षानुपूर्वत
र्के कार्यसमवायित्वव्यर्थमिति वाच्यं तादृशसमवेतत्वनिष्ठव्याप्तेस्तादृशसमवेतत्वावच्छेदकता अत्र अवयवित्वं च द्रव्यत्वमात्रमनुष्ठानेन तत्प्रथमतर्के कार्यसमवायि
व्यर्थमिति नेत्याह अन्यथेति तत्त्वागमेनैव स्यात् अन्त्यावयविमात्रवृत्तित्वादिसाध्यापरत्वात् मूलं व्याचष्टे मूलइत्यादिना। कर्म्मत्ववारणाय नित्यवृत्तीतिसंख्येतिका
र्य एकत्वेकपृथक्त्वानुत्पादेन समवायिकारणता कश्चित्त्वद्विपृथक्त्वादीनामप्यनुत्पादइति संयोगपृथक्त्वयोः सामान्यतोऽभिधानात् आदिपदग्राह्यं तु गुरु
त्वसंयोगजसंयोगवेगजवेगविभागजविभागानां ग्रहणं द्रव्यान्तरेति तत्र परिमाणत्वावान्तरमूर्त्तत्वमिति किं च योग्याह्वासं तत्वात् द्रव्यान्तरेणुक्तं अत एव संयो
गविभागयोर्नासं तत्त्वं तत्र वेगो नोक्तः अत एवैतेन द्रव्यकालादिशामेकतस्यापि कर्म्मसिं नवैनैतन द्रव्यस्यकालादिशोरेकत्वेणाभिसंयोगा संतत्वात् परत्वापरत्वे

राम
१२

अपि नोक्तेपादे च द्रव्यस्य गुणसमवेतत्ववादिनां मूर्तत्वं जातिविशेष एव कर्केवेप्यद्रत्वुप्यते तराद्व्यान्तरे इति संयोगविभागयोरिति चोपलक्षणं व्यधिकरणमिति तथा च
निर्गुणत्वमिति द्रव्ये मानं नास्तीत्यर्थः पर्यवसितः। कस्य विना कस्माद्गुणेतिगुणपरेत्यर्थः। संख्यापरिमाणेति ह्रस्वत्वकस्य प्रकपलक्षणं नीलपादेरपि द्रव्यस्यासत्वात्तद्रूपा
दिकं नोक्तं। एवं च निर्गुणत्वमिति समानाधिकरणं एवं च न हि निर्गुणत्वं न हि निःसंख्यादिकं कारणगुणत्वविकारणसंख्याद्यभावो निर्गुणत्वप्रसंगादिः। निःसंख्यादि
त्वप्रसंगात्। निर्गुणत्वेति निःसंख्यादिके इति मूलार्थः। संस्कारत्वान्येति इदं वेगत्वस्थितिस्थापकत्वमंशेनापगुणत्वव्याप्यविशेषणं निविडत्वादिवारणाय व्याप्यान्तं
संयोगत्वादिवारणाय मूर्तिव्याप्यतावच्छेदकेति द्रवत्वकर्मत्वादिवारणाय गुणवृत्तीति अत्र द्रव्यसमपि नातिप्रसंगव्याप्य संबंधत्वाभावं एवं परत्वापि यथायथं बोध्यं। अ
त्रगुणत्वव्याप्यत्वं गुणवृत्तित्वप्रतियोगित्वेन मन्तव्यं गुणत्वनारणं नूपत्वादीनां नीलत्वादिसमानाधिकरणत्वात् गुणत्वव्याप्यजातिसमानाधिकरणेति नोक्तं
अत्राव्याप्यत्वं न रभाव न दृष्टिः। अव्याप्यत्वं तस्यानेनाव न स्तीति न जात्यव्याप्येति तानेतुलघुप्रकारान्तरं भाष्यसंदर्भविरुद्धमिति प्रकाशकारीयपर्योमूर्तमू
र्तिवृत्तित्वाभावाप्यसंदर्भविरुद्धत्वा मूर्तवृत्तितावच्छेदकत्वं मूर्तवृत्तित्वमूर्त्यातत्त्वं तत्संयोगत्वस्याप्यतोव्याप्यमूर्तमात्रेति। कर्मत्वद्रवत्वादिरूपगुण
वृत्तिमात्रवारणार्थोपात्तस्य गुणत्वव्याप्तिवरितसामानाधिकरण्यतद्रूपगुणत्वव्याप्यत्वस्य व्यर्थविशेषणत्वात् हेतुतावच्छेत्यर्थ इति अवसितावारमात्रस्य व्याप्यत्व
पदार्थत्वेनगुणत्वाव्याप्तिवरितसामानाधिकरण्यवृत्तित्वस्याप्रवेशेपि लाघवाय इत्युक्तमिति ध्येयं मूर्तमात्रव्याप्यत्वरूपस्य मूर्तिविशिष्टत्वस्य गुरुतमाह मू
र्तीति एवं च मूर्तिसामानाधिकरण्यात्मावच्छेदकत्वं यदिमूर्तिसमानाधिकरणवृत्तित्वं तद्गुणत्वव्याप्यपदं गुणवृत्तिपरं यदि तु मूर्तिसामानाधिकरण्या
भावसमानाधिकरणत्वं तद्गुणत्वव्याप्यत्वप्रवेशनीयमिति ध्येयं। अजनितास्त्वतिके अप्रसंगान्तरवोधके। निष्प्रसंगात् बाहुल्यतिहेतुतावच्छेदिका जातिरिति संस्कार

13

त्वेन सम्बन्धितात्वेन सामान्यकार्यकारणभावो वर्त्तत इति तद्यथा अवच्छेदकत्वमवच्छेदककोटिनिविष्टत्वमिति वा। पूर्ववदिति द्रव्यत्वप्रमेयत्वत्वपर्याप्तत्वेन व्या
प्ति स्वीकारे यथाश्रुत एव मेवेत्यर्थः। गुणत्वस्यावारणात् हेतुताप्तेति तादृशहेतुतानिष्ठा संसर्गतया समवायेनाभावलाभाय।।०।। ।।च्छ।। ।।स्वाश्रये तीति।।
।।अत्र स्वाश्रयान्योन्याभावव्यापकत्वं तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तद्वा प्रसिद्धं सर्वत्र विशिष्टसत्तावादिप्रतियोगिकत्वसत्तादिस्वभावेप्रतियोगिव्यधि
करणत्वं देयं तद्वन प्रतियोगिसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं सर्वत्रैव विशिष्टसत्तावादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणात्यन्ताभावतत्किं तु तादृशप्रतियोगि
ताश्रयानधिकरणत्वं तादृशान्योन्याभावव्यापकत्वप्रतियोगितानाश्रयत्वमिति समुदायार्थो वक्तव्यः। एवं च स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावव्यापकः स यो
गात्यन्ताभावो ऽपीति व्यापकात्यन्ताभावे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं दत्तं तदर्थं स्वसमवायेन प्रतियोगिसमानाधिकरणाय घटादित्रत्वमिति प्रकृते संलग्नव्यापिनः गाव्यपः।
त्तानात्यन्ताभावसंग्रहे तत्तान्तवृत्तित्वासेः किं तु तादृशान्योन्याभावाधिकरणसमवेतप्रतियोगिकत्वं एतं वान्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वात्तत्वात्तानाघता
तापि प्रतियोगिव्यधिकरण एवेति नातिव्याप्तिः। एवमेव चाकाशाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमिति वस्तुमात्रान्तरूपोघातिव्याप्तिसंगतिः। प्रतियोगिसमा
नाधिकरणत्वात्तावत्कूटविशिष्टत्वेनपरभावस्य तादृशान्योन्याभावव्यापकत्वं न प्रतियोगिभिन्नत्वमर्थः।। ज्ञानेच्छादृशाभावप्रतियोगित्वाज्ञातिव्याप्तिरित्य
पि केचित्। एवं च व्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नस्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावस्य केवलान्वयिनो व्यापको यो ऽत्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छिन्नप्रतियोगिताकः केवला
न्वयी तद्रूपघाभावः स न प्रतियोगिव्यधिकरणः तादृशः पुनराकाशाभावएव न तत्प्रतियोगित्वं तत्र विपक्षे व्याप्तिरिति तादृशान्योन्याभावप्रतियोग्यधिकरणत्वं तत्र
त्यन्ताभावात्यन्ताभावे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं तदनाधीनमेव मेवान्योन्याभावेप्रतियोग्यधिकरणत्वविशेषणदानमिति लाघवात् समवेशाक समुल्लेखात् अत्यन्ताभावस्यैत्यावि

राम
१२

यदि तु नैरूपिकविशेषणतानाविशेषणतात्वादृशान्योन्याभावाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकं पदं तावत्त्वमित्येव व्यापकत्वं निरुच्यते तदा व्यापकतावच्छेदकतो प्रति
योग्यधिकरणत्वं न दैशिकविशेषतया घटेन तादृशप्रत्येकाभावेऽपि तद्वृत्तिप्रतियोगित्वे तेनैव प्रत्येकं घटपिण्डत्वादेरपि विशिष्टाभावस्य व्यापकत्वात् संसर्गत एव तत्र व्याप्तिप
द्यक्रिन्त्वावच्छिन्नाभावो व्यापकस्तत्र स्वप्रत्यक्षोऽनेन लक्षणासमन्वयसंसर्गेऽपि संयोगादौ न प्रकारान्तरसंसर्गत एव तत्र नोऽव्याप्तिरुक्ता यदि तु द्वित्वादेरप्यनुपस्थितिकालावच्छेदेन
तन्मेयेषु महाकालपावच्छेदेन निष्प्रतियोगिताकोऽयं तन्नत एवेतु यत्नेन ऽव्याप्तिपदस्य मसत्त्वपरं द्वित्वादेर्न्नित्यताबाधिमतसाधारण्येनाव्याप्तिरुक्तेति केचित्तन्न चेति अत्र वस्तादृशान्यो
न्याभावव्यापको निरुक्तप्रतियोग्यधिकरणस्याकाशाभाव एव प्रसिद्धः। न च यथेप्सितादृशाभावप्रतियोगिनस्त्वादन्यत्व समुदायस्य जन्मतानवच्छेदकसमानाधिकरणेनाकाशाश्रय
प्रसिद्ध्याप्रतियोग्यप्रसिद्धिरित्यसंसर्गत एव कथमनतिव्याप्तिरिति वाच्यं यथा श्रुते स्वपरस्य लक्षणस्य नियमानुपरतया तदसिद्धावेतोऽपि बाधितो साम्प्रतिधानात्तद्वत्समानाधिकरणं किञ्चित्पु
नरसंसर्गत एव चोऽन्य इति सम्प्रदायः। परे तु स्वाश्रयान्योन्याभावस्य केवलान्वयित्वेन व्याप्यतया स्वाश्रयविशेषणता वैयर्थ्यात् अन्योन्याभावत्वमेव व्याप्यतावच्छेदकमेवं चान्योन्या
भावव्यापकत्वं तादृशाभावप्रतियोगित्वं गगन एव प्रसिद्धमित्याहुः। उक्तरीत्या एकत्वं नित्यत्वलक्षणतो। अत्र स्वाश्रयत्वं समवायेनातेन कालिकसम्बन्धेन स्वाश्रयान्योन्याभावाव्या
पकत्वेऽपि तद्रूपाद्यभावस्य नातिव्याप्तिः। अन्यत्र नाभावप्रतियोगितायां संसर्गो न निवेशनीयः समवायेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यविवक्षयैव संसर्गान्तरावच्छिन्नद्वित्वा
द्यभावयवारणात्। अत्रान्योन्याभावत्वमनुपादेयं प्रतियोग्यवच्छिन्नस्वाश्रयप्रतियोगिकसामान्याभावव्यापकत्वे सिद्धत्वादसम्भवात्। तादृशान्योन्याभावानुपादाने तादृशस्वाश्रयप्र
तियोगिकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वात् सामान्याभावेन तादृशस्वाश्रयप्रतियोगिकाव्यापकत्वात् एवमत्यन्ताभावोऽपि नोपादेयः। नासंसर्गत इति एवं तु द्विति
साध्ये तौ स्वाभावतद्वृत्तितादृशान्योन्याभावकत्वरूपं व्यापकत्वं नोक्तं। गुरुतरत्वाद्। इति विशेषणतानाविशेषणतात्वविशेषणतौ वनादृशान्योन्याभावसामानाधिकरण्यं व्याप

16

कतायां प्रविष्टसिहेतुसमवायेनेति वैयर्थ्यं नास्तीति हेतुर्यन्नाद्रशान्योन्याभावासमानाधिकरणत्वसिद्धगुणत्वं पुनरनुगतं लक्षणघटकं ॥ एककत्वतत्त्वरूपेणैकत्वाव्याप्यत्वं
नच्छिन्नत्वाद्दैशिकं विरहेकत्वाव्याप्यत्वमेकत्वेपीति व्यावर्तस्याव्यापकेतिना द्रशान्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपाव्यापकत्वादेतत्पाठ्यावशाद्वाहः प्रतियोग्यनिरूपणवति
व्यासिवारणाय सामानाधिकरण्यां प्रावदर्थंनिष्ठव्याहएककत्वत्वेति। ध्यादिवारणाय गुणपदं पुनः प्रकाश एवं वर्तते। भावदित्यन्तेनोक्तं प्रतियोग्यसमानाधिक
रणास्व समानाधिकरणैकत्वान्यतमाभावसमानाधिकरणत्वं तु न पुरुषमेकत्वपदवैयर्थ्यादिति कश्चित्। कः पाठः। स्वाश्रयेति। अत्रापि असंगतत्ववारणाय अन्योन्याभावेप्र
तियोग्यवृत्तित्वं देयं स्वाश्रयतापिसमवायेन बोध्या। अन्यथा संबन्धेनान्योन्याभावव्याप्यत्वं तेनेतरभावो बोध्यः। नातः संबन्धान्तरेणासाध्यसाधारणत्वाद्यतिव्याप्तिः। यद्वा
व्याप्यतापिसमवायेन विशेष्यताविशेषेण तत्र सत्ताकोपीति नैव बोध्यः। एतद्व्यासाधेतो वृद्धिवहपति मेयत्वद्रव्यत्वादेरपीति। यद्यपि तद्भाववदवृत्तित्वरूपव्या
प्यत्वेसाध्यानाधिकरणप्रवेशो नास्तीति तथापि अव्यभिचरितसामानाधिकरण्यं एवं व्याप्तिपदस्य निरूढत्वात् साध्यवान्निष्पादेतावाह मेयत्वेत्यादि। अत्र मे
यत्वस्य अभाव एवाप्रसिद्धः। द्रव्यत्वस्य तु अन्यत्र सत्ताविधमत्रूपाद्यधिकरणादृत्तिरिति बोध्यं नतु प्रतियोग्यवृत्तित्वाभावप्रतियोगिकान्योन्याभावत्वावच्छिन्नाभावसमाना
धिकरणगुणत्वमित्येवाङ्क छित्वादेरूपत्वाश्रयेत्वासङ्ग यदा नरप्रतियोगिकान्योन्याभावत्वानातिप्रसङ्गः इत्यत आह तद्यथोक्तेति। कर्मीवारणाय गुणपदं तथावेत्ता
द्वैयधिकरण्यमित्यत्र विशेषो विरुद्धार्थकः विरुद्धत्वं च तादात्म्येन तद्भिन्नार्थं च वृत्तित्वं एवं च समुदायेन स्वाश्रयनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोग्यसमवेतत्वमर्थो
लब्धः व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्यं छित्वादवधीत्यत उक्तं स्वव्याप्यप्रतियोगिकेति अधिकरणत्वांशस्याप्रयोजनकत्वादाह नत्सामान्येति। एवं
च स्वव्याप्यप्रतियोगिकात्यन्ताभावाधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावत्वं समुदायार्थः छित्वादेरूपस्वव्याप्यैकत्वाद्यभावसमानाधिकरणत्वान्नातिव्याप्तिः। अत्रैकत्वादि

राम
२४

णां स्वसमानाधिकरणसंयोगाद्यत्यन्ताभावसामानाधिकरण्यादव्याप्तिरिति व्याप्यत्वेन समानाधिकरणेति निरुक्तमित्यत्रांशं कृते अत्र येत्यादि। एकत्वादेरिति वर्त्तमा
नत्वादित्यग्रेतनेनान्वयि। व्यासज्यवृत्तीत्यादि एवं वा संभवः॥ व्यासज्यवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नेत्यंशं न त्यागविशेषणतोपि दोषमाह-अव्यासज्यवृत्तीत्यादि। अत्र प्रतियोग्य
समानाधिकरणत्वेन प्रतियोगिसमवायिवृत्तिभिन्नत्वं बोध्यं। एकत्वादिनापि वर्त्ततद्द्रव्यवृत्तिद्वित्वस्यापि स्वसमानाधिकरणत्वाद्धटत्वाद्यभावसामानाधिकरण्या
दननुगमादेकमात्रसमवेतत्वपुरस्कारेणान्वयच्छेदेन किं च नवर्त्तते येन नादृशान्योन्याभावसामानाधिकरण्याव्याप्तिः किंतु समवायसंबंधेन प्रतियोग्यनधिकरणी
भूतसमानाधिकरणप्रतियोगिकात्यन्ताभावाधिकरणवृत्तिसामान्याभाववत्त्वं समुदायार्थाकर्षः। अत्र स्वाश्रयान्योन्याभाववत्त्वाश्रयनिष्ठः स्वेन्याताव
विशेषः स्वाश्रयमात्रवृत्त्यन्योन्याभाववत्त्वासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वमित्येकत्वत्वात्तिसाधात्वपि प्रकाशं व्याचष्टे॥ नाद्य वा गहनं ज्ञानान्योन्येति।
स्वयेन सत्ता स्वाह स्वसमानाधिकरणेत्यादि। घटपटद्वित्वस्य समानाधिकरणपटकुम्भद्वित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाय अप्रतियोग्यत्वं।
तादृशत्रित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकद्वित्वकारणाद्वित्वेति। अन्यान्यद्वयेपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यं परे। अत्र द्वित्वपदमपेक्षाबुद्धिविशेषपरं
अन्यथा द्वित्वत्वावच्छिन्नस्यापि द्वित्वोद्द्वित्वानुत्पादेनतरेकत्वाद्यव्याप्तिः। अन्यवृत्तिसमवायेन एकत्वाभावेपि यत्र किंचित्समवायिन्येकत्वसत्वे द्वित्वोत्पादप्रसङ्गे
नन्वत्रापीश्वरापेक्षाबुद्ध्यादिना समवायाच्च तादृशैकत्वसहकारेण द्वित्वोत्पादेन विरुद्धं इति तु संप्रदायः। नादृशावच्छिन्नद्वित्वावच्छिन्ना इति मत्वं विवक्षणीया सि
त्यपि कश्चित्। कर्म्मविशेषपदार्थताऽवच्छेदकत्वेति। प्रतियोगिकोटौ गुणत्वस्य वैयर्थ्यात्। तादृशप्रतियोग्यपेक्षेति बुद्धादिवारणाय गुणेति। स्वाभावेति ए
तादृशी कावन द्वित्वव्यक्तिः प्रायश एकत्वमेव समन्वयः। एकत्वादीनामभावोऽवर्त्तते द्वित्वसमानाधिकरणत्वेतिनातिव्याप्तिः। कपालद्वयवृत्तिद्वित्वनाशायवच्छेदसं

15

गव्यापकत्वात्तु तो गि द्वित्वादिपरार्द्धपर्यन्तानां सर्वेषामेव तत्र वदन्ति संख्याभावसमानाधिकरणत्वात् संख्यान्तरे ति द्वित्वेतिसंख्यानेकत्वादिकं नष्टं नोऽत्र तत्र स्वपदं ल
क्षणत्वाभिमतपरं अन्यथा स्वावस्थसमानाधिकरणद्वित्वकालीनत्वोक्तौ द्वित्वादिपरार्द्धत्वपर्यन्तस्यैवासत्वेनोक्तीनद्वित्वेत्यकैरसिद्धापत्तेस्वाभावसमानाधिकरणत्वात् संत
व एवं एवं चानेकवृत्तित्वस्य च मध्ये लक्षणमाच्यानेस्वपमुक्तस्यत्वात् अपप्रतियोगिकाभ्यासाभावसमानाधिकरणगुणत्वस्यापि जसंगानां त्वं चोत्पत्तेः अ
भावस्ये निमर्दनेतिशेषः ॥ अनुगतं लक्षणमाह यद्वेति ॥ समानाधिकरणत्वे च वा त्वत्र थ त्वत्वे वा एकत्वैकत्वे अस्य कारणपरकेत्यादि समवायेन तत्त्वलाभा
य जातीति ॥ अत्र जलवृत्तित्वे सति अजलवृत्तिपनवृत्तित्वर्थः तेन द्रव्यत्वादिव्युदासः ॥ मूल इत्यादि भावसाधनत्वे नादृष्टव्यावृत्तिज्ञानार्थं कषित्वं कर
णसाधनत्वेनुगतं तापकार्यकं अत्र भावसाधनपदस्य बोधात् पापिकार्थं ठ कृ वेगतकर्माधारको पिचोद्रव्यः ॥ इदं समासे गंधासत्त्वमापिरतः कर्मधारयं
व्यावर्त्य पृथिवीत्वादि ॥ अजलवृत्तित्वे तेजल द्रवत्वेनुगतो सिद्धिकद्रवत्वत्वमारायलक्षणसमन्वयः ॥ अत्र नैमित्तिकद्रवत्वत्वजातिस्वीकारो घटावयाजल
द्रवत्वपरं नैमित्तिकद्रवत्वपरं ॥ तेजः पृथिवीद्रवत्वयोरपि वैजात्यानंगीकारे पुनः प्रकाशस्याजलपरस्यापृथिवीपात्वेऽनुपादेयमेवेहेत्य परमसहत्वत्वजा
तिस्वीकारे पर्वतादिमहत्त्वनिष्ठोत्कर्षस्वीकारे नामहत्त्वात्तीत्या पिरेपाकविलक्षणाशेनषेवपाठः ॥ प्रकाशेगुणत्वमापत्तपदं तुणवत्स्पर्शकं नन्वतीन्द्रियका
लिकपरत्वापरत्वातिव्याप्तिः ॥ अवयविनैमित्तिकद्रवत्वेत्यापेसहपाकजत्वमित्यादि ॥ ननु पाकप्रयोज्यतावच्छेदकजातीयत्वमेव पाकजत्वे किमिति
नोऽप्यत इत्याह पाकजमपतेत्यादि ॥ मानाभावादिति कृपासमेकाभावात्वेस पिठरद्रव्यानन्तुतस्वीवयवि निवेशे त्रिकानां पाकाभावात् अवयविनीजादि कं
किं प्रयोजनं तत्र मनेत त्वियुक्तीमपानुपीलुपाकस्योगोत्पाद वा विरूपपर्यन्तं प्रतिप्रयोजकत्वमुपतेत नाहावयवीत्यादि ॥ पक्षान्तरे पाकप्रयोज्यतावच्छेदकजात्य

राम
१५

वेऽप्यपतितनीलत्वादवच्छिन्नं प्रति किंलक्षणकतावच्छेदकं तन्नाह अपतितनीलत्वादिरूपत्वादिकं नीलत्वादिकं। एतेन पटद्वत्वसमवायसत्या। परत्वापरत्वयोरिति
स्थिति स्थापकस्याप्युपलक्षणं। उभयसाधारणधर्मस्याभावेन कालिकपरत्वापरत्वकारणतावच्छेदकजन्यस्पर्शविजनकं। अत एवम्ये कत्वमुपमेकत्वमन्यत्र वच्छेदक
जातीये कत्वं परंलाघवज्ञानावच्छिन्नजन्यसंस्कारत्वान्येतिधर्म्मविशेषणतान्यवच्छिन्नतान्योऽयमलत्त्वाभिसाधिकत्वातत्रनिरवच्छिन्नताविशिष्याचेत्ता
भिप्रायेणाह असंभवकारणमेतेभावनान्यत्ववदितिज्ञानात् मुख्यं निजनीतां गतत्वाद्याविभावस्यायां संसाधियत्र स्पर्शवत्ति रोधोत्पत्ति तन्नेभावना
न्यसमवायिकारणत्वस्यैव तादृशधर्म्मत्वात् संख्यादिनाभाननान्यसमवायिन्यत्वस्यैव स्वतियोगिनावच्छेदकत्वात् द्वित्वादिरूपविशेषणत्वात् कारणताभावात्सम्प्राप्य सं
नपदत्वात्कृतः। केचित्तु स्पर्शहेतुत्वस्पर्शपदं वेगत्यागरीत्यैव क्रियमाणत्वात्वेगादिवारणाय तन्नास्पृश्यसंभववेति अत एव समवायिना असमवायिसंबंधवदत्वात्कृतः। न
तूत्पादनाशवत्वात्वेनेति धर्मिविशेषणं व्यतिरिक्तमलं स्पर्शीदृष्टीत्यनेन तन्नाहत्यस्पर्शोपपादकानिति॥ अत्रासंयुक्तद्रव्यसत्वे परत्वापरत्वसंयोगेषा
तिव्याप्तिः। अपि तु संयुक्तद्रव्यस्य समवैरयोपगमाद्धिनारावदत्ते नत्वैकत्व परस्य कालिकपरत्वपरताप्रिनिरस्ता। एवं दृष्यावच्छिन्नकस्यैव परत्वादेरुपगमात्
चरमद्रव्ये परत्वापरत्वाभावेन परत्वापरत्वेऽतिव्याप्तिरित्याद्यस्वरसात्तत्त्वानाबलत्वापत्तन्नरमाह भावनान्येति कालिकपरत्वविशिष्टानेकाव्यापकत्वे
याकोऽनैनेत्येवाहतिध्येयो नादृशो गुरुत्वातलद्रवत्वान्यत्वाप्रकाशकारैः संस्कारत्वान्यत्वविशिष्टं मनोवृत्तिवृत्तिमादिजन्यत्वं स्थितिस्थापकातिव्याप्त्या
द् विते पादि पुनस्तैनमनः पदं विहाय वायुपरंप्रवेश्यते न तन्नातिव्याप्तिः स्थितिस्थापकस्य वायुवृत्तित्वात् दृष्ट्या तिसंधिनानन्दैवलक्षणं परिष्कुर्वी
नाऽस्संस्कारत्वभिन्नंवेति अत्र संस्कारत्वमेव नानान्यत्वे प्रतियोगितावच्छेदकं संस्कारत्वस्य प्रवेशोऽपि पिजसत्तापेक्षया गौरवादिति। यथाऽङ्कोसंख्यासंयोगविशे

16

प्राप्तिव्याप्तमितिपूर्णम् । इति व्यतिरेकव्याप्त्यपेत्यादि । ननु यदि हेतुमत्त्वे किं विरोधीत्युक्तम् इति जातेर्दूषणविभागको बाधितव्याप्यत्वं नास्ती स्तुतूपपत्त्या सि
त्वं विनायदि च विभक्तौ बाधितव्याप्यमात्रं विवक्षितमिति अयत्नत्वान्म नित्यात्मेति पक्षधिकाद्यप्रसिद्धप्रसङ्गं व्याप्त्यवच्छेदेत्यादि । आत्मत्वाद्वा छिन्नेतरेतीतापक
ह्निकांसत्त्रमीमांसेन व्याप्त्यवच्छेदेत्याकलत्वेनीतीत्यादिना ॥ नित्यत्वहेमाद्यात्मत्वेतिसुखादिष्वनाद्दशजातिविरहान्हेत्वर्थः । अनादशत्वात्त्वसमव्याप्यता
नवच्छेदकत्वात् । अनुगतेतिसकलेष्टाथिवीरूपवृत्तीत्यर्थकं । अयमेवीजन्यतावच्छेदके वर्त्तमानत्वाभावात्स्यादित्यत्वाद्युक्तत्वेनासर्वसाधारणगुणत्वे
गानाभावात्त्वनीरसस्पोतेमधुरास्ता वयवकद्वयेषु सुरभ्यसुरभ्यवयवकद्वयेषु वथा किं कल्पनागौरवेन्मनिर्वचनप्रतिबन्धकमावकल्पनानरसगंधाभावेन
रसत्वगंधत्वयोरपि समव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावात्स्यादितिरत्यर्थः । द्वेहत्वादि कमरहीत्येतद्यं गृहीत्वा स्ते तो व्यक्तिद्रष्टोनष्टवस्तु वीक्षि विशेषणत्वेन
स्येहत्वादि कारणमित्यत्तिसायेण वेवेनव्याप्तेष्टेनपनेत्यादि । अयद्विजपत्वेनेतियद्यपि विषयत्वमपत्नीद्विपादिसाधारणं वक्ष्येऽत्र स्याप्यामहत्वा
दिकारणतायामानाभावः एवं वा द्रव्यस्य निमित्तत्वेन जनकत्ववन्न विषयत्वेनापि जनकत्वमाक्षितथापितके नेमिह फलोपहितं विषयित्वं श्रद्धत्वं तु कारणतरा
भावात्रफलोपहितं । संख्यापरिमाणमात्रएकातिव्याप्तेः पूर्वपित्वा प्रकाशपृथक्त्वादिकामाहव्याप्येत्यादि सामान्यतन्त्वतानजन्यज्ञानमाहाण्या तेप्यामे जीहवा
प वाहत्रजन्याञ्नेति गुणत्वव्याप्येती तिमस्य गुणत्वस्यार्थकमिति शेषः । लौकिकत्वादि सवेशेगौरवात्रहवाहुं येत्यादि । आत्मत्वमात्राप्यत्वमात्रतावा
हगुणत्वमिति अत्रापि परममहत्त्वज्ञापत्ते पूर्ववत्प्रतीतिप्रियाधिकाराहसस्वे तिमात्रीतेति अयंस्य तंगत्याच्चेत्यनु इति तानानमर्थं घटत्वाज्ञातादशातिमय
ताव्यालिङ्गनाभावहशाख्यामपेक्षदृष्टिज्ञानापत्त्या जातिमात्रघटेति ज्ञाना न्यथानुपपत्त्यावविषयं जनकविषयताव्याप्तिमिति वो यथाज्ञानमेवव्रतदृश्यादिविशिष्ट

राम
२६

बुद्धिं प्रति हेतुः सा चान्यथानुपपत्त्या निर्विकल्पकस्याधारणीति भावः। सैव च विषयता घट इति ज्ञानस्य प्रकारतो जन्यतावच्छेदिकेति निर्विकल्पकस्य तन्निरूपिता कारणतापि का
र्यकारणभावो निराबाध एवं च विशिष्टबुद्धिनियतं विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदिकेति यातीति निगमनाविरहः इति कार्ये अनुभवत्वजातौ मानाभावात्
सामान्यधर्मावच्छेदेन प्रमाणाभावात्। विशिष्टज्ञानस्य विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रति हेतुत्वेन तथा कल्पनादित्यपि भातीत्यं वा रम्यं स्यादेवं वदन्ति ता
नोक्तं मनस्त्वस्य। अणुपरिमाणवत्त्वं मनस्त्वमिति ज्ञानस्य सत्त्वान्मनःपदादि शक्तिग्रहोपपत्तिप्रकार एव विमर्शनीयः। अवश्यं विलक्षणालौकिकप्रत्यक्षत्वापत्तिः तथा अंशिकनि
र्विकल्पकत्वस्य ज्ञानघटकत्वात्। अंशिकं वेति गुरुत्वादाशयेत्यर्थः स्यादित्यभिप्रायेणाह लाघवस्य क्रमेणाख्यास्यति माह यद्यपीति अभिधेयमिति मानसस्य घटाद्यंशे सा
ध्याप्तिपर्यवसानात् सकलस्य ज्ञानविषयकत्वानात्मसाधकं व्याप्तिप्रदर्शनं। एवमपि यतः अभिधेयत्वस्य भावाद्यतिरेकित्वरूपत्वाभासेनैव सकलात्मरोगपद
ित्वरूपाभिधेयत्वस्य तदनेनासिद्धेरपत्वे न गुरुत्वस्यापि प्रकारत्वात् नद्वितीयपरलेपवारणाय एते पूर्वमभिधेयमिति ज्ञानस्य तेन अभिधेयता नित्ये विशिष्टज्ञानस्य तु
रणवत्त्वेन परं तु अन्यत्वेनैव तदुपस्थितस्यैव भानस्वीकारान्न आत्मनिवृत्तिः ते विशेष्यकप्रत्यक्षज्ञानमात्रं तन्मात्रसामान्यलक्षणपावदति तन्मात्रस्यैव मा
नसं फलमाहाघटलं तत्त्वं एवं ज्ञानत्वप्रमामान्यलक्षणया ज्ञानविषयकत्वमानमकृत्वा इति न। केचित्तु अभिधेयत्वं ईश्वरेच्छात्वं अतत्त्वे पा
दिशी अभिधेयमिति ज्ञानमपि प्राकमेव न अनुमित्यादिरूपमितरथा तद्घटमात्रविषयकं व्याप्तिज्ञानेनानुमानेन परिशेषं विशेष्यरूपानामनरस्तु। तदादर्शत्वे
नानुगमाद्यहज्ञानेति ज्ञानकारणत्वानोपपत्तिं तेन समवायसंबन्धेन परिहरति। अपवादप्रमाणापरस्यसमवायस्य निरूपितस्य नानात्वात् अनुगमाभावादित्यं गुरुत्वादि
समवायवत्त्वेन ज्ञानकारणतामिति भावः। मूले एतेनेत्यादीत्याद्यपास्तमित्यत एते अतीन्द्रियाः अतः अतीन्द्रियत्वेनप्यवहरणीयाः इत्यर्थः। अन्यथा तु गुणत्वमिति पाठः तापमत्सेत्यद

17

व्यादिष्वतिव्याप्तेः पूर्वपतितमूर्त्तगुणत्वाद्विति । अत्र त्वत्वेति आदिना अनुकूलत्वरूपत्वत्वादिपदिग्रहः । न न धानोर्थोत्र सर्व्वानिसगंधात्वावेन मा व स्पी भावाह
गंधं विहायेति । पाकजा जातीया नां रूपरसगंधस्पर्शद्रवत्वानां नस्ये पाकजत्वमिति तेषं न ज न्यविशेषगतो न । नित्येति एवं तत्र जलपरमाणु त्वपार्थिवमलस्पर्शत्वमेव
प्रकाशहरुते स्पर्शपाकजनितेत्यर्थाश्लिष्टाये तान्ते नाम पि न्ये स्युत्वमूर्त्तुः । एवं वेग्नेगंधं विहायेति पूर्व्वलत्वात् पन्त स्पर्शावच्छेदकस्यानित्यत्वस्थितिस्थापकमात्रार त्वा
त्वात्वना कारणगवेगपर्यन्तस्येव यथित्वं तत्र स्य त्वाशब्दे नाह । सर्व्वत्वेनेति । कारणत्वाशत्वे पर्थांतरम् आश्रयत्वेति । संयोगजस्ने कोशकार्यकारणात्वप्रसमवेत
द्वित्वादिवारत्वादपाहत्वाश्रयेत्यादि एवं व वारणी पनित्यगुणस्य न न्यात्वे नैव नारण मं त्वात्वाश्रयसमवेत जन्यसिद्धत्वोत्पन्नं क्षणानि प्रसंगस्वापि समवाय्यज
न्यत्वविशेषणतो नैव वारणासमवायत्वाद्यसमवायि गुणानन्य त्व विशेषत्व लनां त्वात्वादि ततयान्वयर्थमिति स्यैवान्योन्यावतीकारास्त्वित्येकवचने
नश्रव वर्णोप वना पचयादिनासमानाग्रुत्वस्योपचयापचयात्मकत्वर्णापकत्वं नतु पाकप्रयोज्या वित्यस्य रसोऽर्द्धितः । द्वित्वस्येतिच एवमात्वे रसकृपज
नकं संयोग्याद्विनाद्वित्वैकचवार्त्तिसामान्यात्वस्मात्मावातापितितिरोहवेति एवं गुरुत्वेपि नवपरिमाणगुरुत्वेत्यादिग्रहणे न यत्काशाकाररसमज्ञानातुल्यकर्णो
पकर्षेति तितोऽयं अन्यथा गत्वात्व नित्यद्वव स्पात्तगुणत्वथा पापापृथक्त्वास्पाश्या स्पर्शनिर्णीहार्य स्पाहसंयोगजविभागजात्वामपीति । अत्र त्वेति जन्या
गुरुत्वेत्यर्थः । नमसं व्योमन्प्रत्यादितिभावः । इदं सत्वोपपत्त्यजन्येर्द्धत्वरूपपरिमाणा क्षपलस्तकं गुरुत्वेउत्कर्षाभावे नतु परल स्तकं वा । अकारत्वेति अ
कारणं स्याश्रयसमवायितित्वमुक्तं एवं वस्त्वाश्रयसमवायिति गुणात्र्वकत्वेसमवेताश्रयसमवायिगुणात्र्वकत्वमितिसमुदायार्थः । एतन्मतेपि नित्य
नगीस्पर्शस्पर्शत्वं परं तु स्वीयपरिणामापेक्षयालक्षणमित्रं गुरुत्वमितिभावः । द्वित्वेति द्वित्वदीत्यर्थाः । वस्तुनीहानि एवं व भाष्ये लिखनानुमानोऽपभ्रंशतेसयोजन

रा म

१७

मवि द्वयमि (मञो क मितिता वः ।। आद्ये अपाकजे त्स्य पाकज लिङ्गत्वार्थक त्वमसिद्धेत्यनित्याव्याप्या लिङ्गाये णस काथोक्तं यो ग्यता पदं व्यावर्त्ये यो ग्यने
ति । तज्ज न्यतावच्छेदकत्वं कारण गुण जन्यतावच्छेदकं तावच्छे ग्रंथेति रूपत्वादिकमादाय पाकजेऽपि गन्तव्या इत्या कजेत्स्य स्यैव पृथ्वी लिङ्गाय तस्य कं त्वा त्वा
दिकमादाय द्वित्वा द्यतिप्रसङ्ग इत्य लिङ्गाय कस्या व अपाकजे त्यादि ग्रंथ स्या संगतेरित्यर्थः । तथापि व्याप्तीति एवं च स्त्रोऽप्रसङ्ग वायि गुण जन्य व लिङ्ग गुण त्वव्या
प्यजाति मत्त्व मिति स्तु तथार्थः ।। पाकजानामपीति अपि द्वित्वादिलक्षणा पकः । ननु वि च त्रिन प्येति वैपृथ्यादि ति शेषः । अणु वे तु वा परिमाण मा णये व ल त
ण स मन्वयः । एतान् नेतन्त्र एव पूर्वोक्त रीत्या गुरुत्वेन व्याप्ती इति कापि तक पाठ गुरुत्वे उत्कर्षापकर्ष आ त्व भावा लिङ्गाय कः ।। निरुक्ते ति स्वाश्रय सम
वायिकारण गुण पूर्वकं यप त्वा भाव स्येत्यर्थः । अकारणे कारण लिङ्गं एवं च कारण प्रक्रिया संस्कार नि भा वः । नतु गतत्वा तथा च स्याधारण भावा
त् । एतेनाप्येकत्वादिति एवं च तां जातिमादाय पततेः तित्र्यां संगुणत्व स्यार्थक मिति एवं च प्रकाशो ना ता दाप्पत्वविकल्पो यथा च लाक्षणाये ण ।। स हत्व मिति
एवं च परम पदे स्पष्ट भयवत्र अन्य या स्यार मम हत्त्व परमाणु त्वे त्यर्थः ।। इदं च परमाणु गुरुत्वस्यापकर्ष स्त्री कारे गुरुत्वस्य पाक जन्य तावच्छेदके नील्या दि व निजाति
पत्न्वोपलक्षणं विशेष गुणत्वं परत्वापरत्वान्य गुणत्वं संस्कारत्वा न त्वेवं संख्या त्वादिनि विषय व त्वा न द्वित्व त्वा दिदेर्विभाज को पाधि त्वा भाव द्वित्वं दिद्दष्ट
अ त्का ते कथं लक्षण समन्वये पर त्वम श्राह विभ त्वने वे ति ।। इष्यत्वे च विभत्त्वपतेः न च भावाने कद्र व्य स त्वा त्वम नेक द्रव्य द्रव्य स्कन्दे धारा पतन लक्षण समन्वयः ।।
गुणत्वव्याप्यजाति मा ना नात्वस्य कालिक परत्वा परत्वयोर भावात् गुणत्व भा जके तिएन (ध्यो) त्वा भावार्थ मे व गुणत्व पदं अत्र गुणत्व व्याप्य त्वा व निर्वहस्य मानो व वा
प्या । ला घव वा दह मनः पद वे ति गंध ता र गायनी रूपे ति गुणा दिकार ण पश्च त्व ति नै मि त्तिक द्रव त्व त्वं मा दा या जि प्रसङ्के निर्गंधे ति नार से ति ता न क्र तं मनो ग्रहे ति त्वा

18

भावापामात्रत्वापुत्वमिरवीतिनकर्तृत्वमुणाकेति वासुघ्राद्दृणकेमर्थः । द्वित्वत्वादौ गुणत्वमात्राप्याप्यत्वानावाग्रहहेतुणविभाजके इति गुणत्वं वनगुणविभाजको
पाधिः । नीरूपाणां गुणस्त्रीमात्रगुणपदसौर्थकार्थमात्राव्याप्यत्वं व्यावष्टे नत्वं वेतिएवं च कर्मत्वकारणाप्रयुक्तपदः एवं च नव्यनुर्विधमणाप्रहृदीर्घत्वं
चेत्यनेनाणुचेनापिविभजनानामस्यापि विभाजको पाधिनया अणुकपरिमाणमात्रवृत्तिजातेरपिनयात्वमिति दूषणाभम्यामंयत्रविभाजकोपाधिपरिमा
णत्वव्याप्याणत्वव्याप्यत्वेनसामान्याभावानावात् । एवं च द्वित्वादौ बहुत्वत्वजातिमात्वनामाणपनरमत्वेकत्वत्वादिकमादायलक्षणसमन्वयः । पाकजनि
मित्तत्वात्पाकजनिमित्तत्व निष्पन्नानात्मानानाशिला दिपदं द्रष्टव्यं प्रयुक्तमाद्यते । कृत्स्नत्वाणत्वात्तविमादिपदेतारमनरत्वपरमाणुत्वग्रहणं । रूपादित्विमादिपदात्
रूपादिवत्तु स्वपरिमाणस्नेहद्वित्वमात्रस्यापि द्रव्यैकत्वैकदेश्यकं शब्दादिसंग्रहः । अवयवगतेति समानजातीयकार्यकल्पोपष्टानव्याख्यानावा । आ
दिपदं प्रमाणानजातीयकार्यानुपहितसमानजातीयकार्योपाहितसंयोगानुपलक्षकं सात्राव्याप्यत्व प्रवेशे गौरवादित्वरसे रचीति । अविशेषात् संग्रहेन न कस्यशीस्त्रे
हयोः संग्रहाय एकाश्रितस्पर्शस्येति व्यापारेणावव्यापारीनान्यथासिद्धः इति भावः । इदमुपलक्षणं धर्मजनकतामात्रपरूपादावव्याप्तिरपि बोध्या ।
अनेकवृत्तिसंख्याया परिमाणजद्वित्वनानान्तरकर्मजन्यैवाद्यत्वमुक्तपकर्मीनतस्तुमध्यत्वामित्यर्थोऽन्यथापि आद्यत्वं व्यावष्टे संयोगजेति । अपेक्षा
बुद्धिजन्यत्वोक्तावपि ईश्वरीयतादृशज्ञानमादायैवातिव्याप्तिरस्मदादीयपेक्षाबुद्धीनां रतीयत्वतोनाशापन्नसंस्कारादिजनकत्व संज्ञामात्रसत्तजन्यमात्रएवेत्या
शयेन व्यावष्टे जन्यमात्र इति । जन्यजन्यमात्रस्यानवेतिएवं च ईश्वरज्ञानस्य तादृशत्वेपितरवच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावत्त्वं नजन्यस्येति भावः । नद्धि अपे
क्षाबुद्धित्वं हिंमानाभावात् । अपरत्वापरत्वद्वित्वद्वित्वादीनां सामानाधिकरणकार्यतावच्छेदकैक्याभावाच्च नानैकत्वादिनात्वादिपदानानैकद्रव्यस्कान्त्यानपरिसंपादपरमा

राम
१८

णः संयोगपरिग्रहः। संयोगजन्यत्ववद्वेगजन्यत्वमपि कर्मणः संयोगजन्मनो वेगसंयोगादिप्रसंगवारणाय चयोः प्रकाशेऽजातीयेति तज्जातीयत्वं गुणत्वजात्याः तिप्रस
क्तमिति संतवरस्यान्यथा व्याघातेः गुणत्वे स्यादिना। परिमाणत्वादित्यादिना संख्यात्वपृथक्त्वादिसंग्रहः। गुणत्वव्याप्येति स्पष्टगुणत्वमात्रार्थकमिति शेषः। का
लिकपरत्वापरत्वयोर्मूर्त्तेनोद्भूतवृत्तित्वाभावाव्यासिमाशंक्याह अनेकपदमिति। नन्वेवं संख्यात्वादेर्निष्पत्तित्वान्तद्वित्वादेर्विजातीयपार्थिवत्वाभावा
द्वित्वद्विपृथक्त्वादेरेकत्वं लक्षणासमन्वयः इत्यत आह विलक्षणेति। पृथक्त्वं च विलक्षणेति। तथा चानेकद्रव्यसंख्यात्वमनेकद्रव्यपृथक्त्वं वा समवायलक्षणस
मन्वयः। गुणत्वव्याप्यत्वेति परित्यज्य संस्कारवृत्तीति लघुतरमपि वेगाघातिव्याप्तेर्न तु तेषामशिथिलेति समानसंख्यापरिमाणैरारब्धस्य तूलादेः प्रचयोत्क
र्षात् परिमाणोत्कर्षवत् तथाविधस्यापि विजसंयोगात् परिमाणापकर्षस्यापि दृष्टत्वादिति भावः॥ केचित्तु नन्तु भाष्यकारेणाणुत्वपरिमाणमात्रासिधाना
त्कसंख्यापरिमाणान्यतरमात्रजन्ये परिमाणे व्याप्तिरित्याशंकतेनवेत्यादीति तस्य संयोगजत्वाभावेन न लक्षणत्वमिति न द्विषपरिमाणे वा भाष्यकृत् न
त्वात्पर्यमित्याशयेन वित्वानवादितिसंख्येत्यादीतिप्रकाशं व्याचक्षुः तदन्यतरमात्रजन्यत्वस्याप्रसिद्ध्याहमात्रपदमिति। लाघवादाह तथावेत्यादि। व्या
ख्यानान्तरस्य तत्सूत्रएतेनेत्यादेः प्रयोजनं परतोभावे व्याप्तिं द्रव्यकर्मेति व्याप्तेः पूर्वपतित्गुणाइतिमूलएव संयोगासमवायिकारणकाद्व्याप्तिसाधनानन्तव्याख्या
नमसंगतमित्याशंक्याह संयोगेत्यादि॥ अन्यतरकर्मजउभयकर्मजइत्यनेनएतेनविभागोव्याख्यातइत्यनेनवकर्मजसंयोगद्वयविभागद्वयाभिधा
नात्कर्मजमात्रेत्यादौ द्विवचनं। अन्यतरकर्मजत्वयावेक्षास्येवाघत्वमुलपकर्मजस्यानुमस्यवमित्यतो ऽन्यथापि श्राघत्वं व्यावर्त्ते संयोगजेति। अपेक्षा
बुद्धिजन्यत्वोक्तावपिद्वित्वादीयनादशानमारायेवातिव्याप्तिरस्मादाघपेक्षाबुद्धीनोत्पत्तीयत्ततोनाशापत्त्यासंस्काराद्यजनकत्वसिद्धान्तसानुजन्यमात्रएवेत्याश

19

येन व्यावर्त्ते जन्यमात्र इति॥ तस्य जन्यमात्रस्य न वेति एवं च ईश्वरज्ञानस्य तादृशत्वेऽपि न दृष्टादृष्टिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकजन्यमात्रस्येति भावः। तद्धेतु अ-
पेक्षाबुद्धित्वे द्वित्वानाशापत्तेः परत्वापरत्वद्वित्वादिपृथक्त्वादिसाधारणकार्यतावच्छेदकैकत्वाभावाद्वा नानैकत्वादिपदानि नानैकपृथक्त्वानपानपरि-
माणपरमाणुसंयोगपरिग्रहः॥ संयोगजन्यतावच्छेदकजात्यात्ममनःकर्मजसंयोगजमनोद्युरसंयोगातिप्रसंगवारणायोक्तं पक्षे काशेषजातीयेति तत्रजातीयत्वं तु ता-
त्वजात्यातिप्रसक्तमित्यसंभव इत्यन्यथा व्याचष्टे गुणत्वेत्यादिना। परिमाणत्वादीत्यादिना संख्यात्वपृथक्त्वादिसंग्रहः। गुणत्वव्याप्येति तस्य गुणत्वस्य पृथक्-
मिति शेषः। कालिकपरत्वगोऽर्मीनोवनिर्वत्तिजात्यभावाद्व्याप्तिमांशं व्याहृतातिपरमिति। अत्र शोधः पंनकत्वानामपाप्यावृद्धिपृथक्त्वादीति पृथक्त्वमाद-
यातिप्रसंगो बोध्यः क्वचित्पृथक्त्वकारणेत्येव पाठः। भावनावारणाय मत्वा भावनान्येनीति भावानां भावनानादित्वेन विनाशीयाजनकत्वात्पटुतरभावनाजनक-
त्वस्यव स्वमात्रं त्वात्भावनात्वमादाया तिप्रसंग इति भावनान्येति सजातीयविशेषवत्ता इदं च उत्पन्नपदं वाद्भुतोत्पन्नपरामेति द्वितीयकल्पे प्रथमकल्पेजातेः प्रत्यक्ष-
त्वविशेषणे नैव तद्वारणात् अत एव च्छ विनुमाके उत्पन्नपदं वा उद्भूतोत्पन्नपरमित्येते उत्तरमेव भावनापाश्रपिभाव्नात्मकत्वात् साधनान्येति सजातीयविशेषणे-
मिति पाठः अत्रायं पाठलक्षणे भावनान्येति पाठश्च नास्ति द्रवत्वत्वादीत्यादिपदात् वेगत्वसंस्कारत्वपरिग्रहः। अनुद्भूतत्वेति अनुद्भूतस्पर्शस्य पाकजातजनक-
त्वादिति भावः। इच्छावदिति पदजन्यो वरेच्छाद्वेषयोरूपाद्यगोचरछद्वेषजनकत्वेऽपि यथाऽनुद्भूतत्वेति अनुद्भूतस्पर्शस्य पाकजाजनकत्वादिति भावः। इच्छावदिति वि-
फलगोचरेच्छाद्वेषयोरूपाद्यगोचरेच्छाजले च्छा प्रवृत्तिद्वारा रूपादिजनि कार्येश्वरेच्छानुसारित्वेति इच्छायां नातिप्रसंगतथा द्वेषस्यापि निवृत्तिद्वारा स्वगुणज-
नकत्वात्तिप्रसंग इति भावः। ननु जन्येच्छाद्वेषयोः प्रयत्नद्वारा स्वगुणजनकत्वेऽप्यनाभावः इच्छा वा रतं तु इच्छात्वस्य तादृशेश्वरेच्छावृत्तित्वात् द्वेषकारणं तु कथ-

साप
१९

मित्यत आह देशान्त्वस्मेति नत्वप्रोक्तेन धारासु स्वजनप्रतिनिवर्त्तिजनकत्वमपीति ज्ञानादिनिवृत्तेत्यत्र आदिपदग्राह्यत्वं प्रतिबन्धे इत्योरपीति हृदयम् ॥ गु
रुत्वत्वादित्यादिना द्रवत्वत्वादिसंग्रहः । यथाश्रुते जातिमात्रे विशेषणत्वमतीतेराह फलतइति । अत्र मूर्त्तेत्यत्र कर्त्त्याधिकरणनिष्ठगुणत्वव्याप्यजातेरुद्धतिक
त्वादिभावो वाच्यः अन्यथा स्वनिष्ठपरत्वैतथ्यभिमतिपत्तने एवं च गुणत्वव्याप्येत्यनुकाच व्याप्तिरित्यादेकत्वत्वादेरित्यादि आदिना चित्ररूपविजातीयस्पर्श
द्विपृथक्त्वजनकरजितानीनां नीलत्वादिशीतस्पर्शत्वैकपृथक्त्वत्वानां संग्रहः । सामान्याभावा विवक्षितो व्याप्यत्वमात्रोक्ते वेकत्वत्वात् नानात्वात् न दोषाणु कारा
दहेतुतात्वसाक्षादिति ननु साक्षाद्व्याप्यत्वं कथं विवक्षितेनादेशुजातिमूर्त्तेत्यत्र सामान्याभावोकावेव प्रकृतरोपोद्धारा इत्याशंकायामाह परमेत्यत्रे निस्वनिष्ठेति व्या
प्येत्यस्या लक्षणं न स्वैवघ्नत्वेत्वरूपादेर मन्का इत्युत्पाद्यसमवायिकारणवृत्तित्वात् ससंरव्वकारणोपस्वनिष्ठपरत्वं एवं च स्वनिष्ठतादशजातिमूर्त्तासमवायिका
रणावृत्तिपृथक्त्वत्वादिति द्वित्वं न दशांवकर्मत्वमितिनवादात्प्रापरतो गुणत्वव्याप्येति । सामान्याभावविवक्षायामाह अत्र स्वं इत्यादि । स्नेहस्य संग्रहं स्यात् किमा
निशेषं रूपादीनां संग्रहः सज्ञानादिकं प्रति निमित्तत्वात्तदुक्तं असमवायिकारणवृत्तीति ज्ञानादिजनकपरत्वादिवारणाय कर्मासमवायिकारणनिष्ठेति ना
तिगुणस्यैव स्वनिष्ठजातिमूर्त्तस्य त्वगसमवायिकारणवृत्तीति ज्ञानादिजनकपरत्वादिवारणाय कर्मसमवायिकारणनिष्ठेति जातित्वव्याप्यसिद्धा न
कारणार्थोपादानस्य व्याप्यपरस्यार्थमाह आद्येत्यादि व्याप्यत्वमित्यादिना । लाघवादाहसामान्यत्वं वेति सहस्य नावश्यातिपोतित्वामितिनुत्पायः । अत्र गुणत्वव्याप्येति वरम
जातिविशेषणतानुपादाने बीजमाह अप्रासिद्धिवारणार्थकस्वनिष्ठेति । प्रयोजनान्तरार्थोपात्तेनैव तद्वारणमिपनारणमिति भावः ॥ अत्र प्रसिद्धिवारणार्थकेति
विंदुवदुत्पादकः साधुः अन्यथा जातिमूर्त्तत्वस्यैव व्याप्यजातिमूर्त्तत्वपातादसमवायिकारणाप्रसिद्ध्या संभव एव न त्वति व्याप्तिरिति स्वनिष्ठपदेन न वारणकथनमत

अकं सत्त्वनीति ध्येयं केचित्तु स्पर्शसिद्धिद्वारणार्थकमिति पूर्वोन्यपि नेमानुस्वारं पाठं कल्पयित्वा स्वनिष्ठपरत्वेणानां तत्त्वानिष्ठपरत्वादिनसम्बन्धेन परिमाणाना
दितिव्याप्तासने॥ अपरे तु स्वनिष्ठपरत्वादिने सामान्याभावविवक्षायामसंभव इति विशेषाभावो विवक्षणीयस्तथा चातिव्याप्तिरिति तत्पाठं कल्पयित्वा व्याच
क्षते। संयोगत्वेति आदिना विभागत्वपरिग्रहः। एकवृत्तिमात्रवृत्तिजातेर्व्याप्तसमवायिकारणावृत्तेर्वाभावाद्वाहफलमिति कर्म्मार्थकमपि स्थानंतरं तथा चेति
पाठः। सामायिकः कर्म्मार्थकत्वाभावेपि न व्याप्तिरिति संतवारककर्म्मत्वादीनामादिनावतद्व्याप्तता नेति संग्रहः। आप्यत्वस्य सामानाधिकरण्ये परिवर्तन्त इत्यर्थः विशेष
णत्वमित्यत्र स्वहृदि तं व्याप्यत्वमाह गुणत्वेमादि गुणत्वाभावे चेदं निगुणानित्वेत्यर्थकः। पूर्वोक्तेतिः वृत्तिरूपादि कर्मित्वादिना स्वीयलक्षणेत्यर्थः। अत्र स्ने
हस्य संख्यात्वेन संग्रहोनोपलक्ष्यतीयस्तु तत्कं अभिघातमितिगुणत्वव्याप्यस्य सामार्थ्यवाद्यगुणेति फोरोस्वपरत्वेनक्ष्यावष्टेनादशस्येत्यादिना॥ ना
दशस्यज्ञानादिभिन्नस्य चपादेरपि तादृशा जात्यनाश्रयधंमादिजनकत्वात् तस्पर्शस्य च क्रियाविशेषजनकत्वात् कुतं गुणस्येति लाघवादाह फलमिति एवं
परत्वापि॥ परत्वापरत्ववारणाय आह नाप्यत्र धर्म्मत्वादिव्याप्ततेनवो दृ शनमुत्वादिजनकत्वात् ज्ञानत्वधर्म्मतारति धर्मजनकत्वा ज्ञावेति कर्म्मत्वाद्यव्या
दिना आत्मत्वादिसंग्रहः। अन्नापि उष्णस्पर्शानुकूलत्वकारणापजातौ रूपत्वत्वं देयं। एवं च गुरुत्वत्वस्य संग्रहजनकक्रियत्वाद्यव्यापत्वत्वस्य वारणोपि संस्कारत्व
वेगत्वादारणात कर्म्मासमवायिकारणाद्व नित्यमपि देयमित्याह शेषमिति सजातीयाजनकत्वेमति विजातीयजनकत्वस्य यथाश्रुतेश द्रव्यस्यस्पृवेयर्थ्यादि
जातीयांशत्यागेन परत्वादिवारणाय अवशपदेयभावप्रवेशेनकाहता थावसजातीयेत्यादिपघपीत्यादि अत्र ईश्वरेश्च विवक्षितं दृष्टजन्यत्वेनकार्यकारणभा
वे स्मृहारिद्रवा अपिकार्यताजनकत्वात्। द्वित्वादावितिनेनपरिमाणजनना इति भावः। सन्नेतरेति सविषयविशेषणेतानान्तिव्याप्तिवारणायसत्तानत्वोपयहार्थोरक्ता

द्वेषप्रयत्नोपग्रहाय तज्ज्ञाने तेषां नादृशसजातीयाप्रसिद्ध्या विशिष्टानावच्छेद्यं। सत्त्वगुणत्वे आत्मत्वासंस्ववस्तिगुणत्वव्याप्येति। ध्वंसजनकत्वात् परत्वापरत्वयोः न
द्यासतायनाचेति। सत्त्वादिकमादाय प्राप्तिव्याप्तिरितिगुणत्वव्याप्येति। सुखदुःखोपग्रहाये ति द्वेषस्य वा स्याज्जनकत्वे द्वेषोपि बोध्याः। अत्र स्वस्याधिकरणेतरेति स्व
समानाधिकरणेति वा धर्म्मान्तरार्थः। अधिकस्य वैयर्थ्यात् तत्र धर्मपदं तु स्वसमानाधिकरणसंबंधाविशेषलाभाय प्रयत्ने तु ज्ञानमात्रपलक्षणम् अन्वमः स्व
प्रत्यक्षकारकस्य यत्नः क्रियापितिमूलत्वेन द्विखनात क्रियामात्रप्रयत्ने लक्षणसमन्वयाय अत्र वेगजन्ये नावैयर्थ्यं न विशिष्टप्रयोगमित्याहुः। तत्र तिरितिज्ञानमात्रस्यैव
लक्षणसमन्वयादितिभावः। धर्म्माधर्म्मजनकत्वादिति सत्पदार्थाभावकथनाय एवं वक्ष्यमाणं अत्र धर्म्माधर्म्मयोरिममर्थं समानाधिकरणेति पाठः। ज्ञाना
दिकः प्रकृतानुपयोगात् अथ वाऽपेक्षादिजन्यतावच्छेदकधर्म्मादिरूपविशेषणतामवश्यं स्वीकारे व्यापकधर्म्मत्वाधर्म्मत्वयोर्धर्म्मानात्वात् कार्यत्वेना
दृष्टत्वेन कार्यकारणभावे मानाभावाद् दृष्टत्वस्यैकस्याभावात् स्वजातीयधर्म्माधर्म्मसजातीयजनकौ न भवतः। तत्रातिव्याप्तिरत आह सत्त्वसत्त्वेनेति। एतेनादृष्ट
त्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावात् अदृष्टत्वस्य सजातीयजनकत्वात् अदृष्टेन दृष्टस्य व्याप्तत्वान्नसंदेहेपि पर्यवसितविशेषणत्वसंदेहान्न कथमिदं विशेषणमिति दू
षणमपास्तं। भावनावारणाय योग्येति। अत्र ज्ञानेतरसविषयत्वजातीयजनकावृत्तिस्वसमानाधिकरणाभावजनकवृत्तिगुणत्वव्याप्ययोग्यजातिमत्त्वमिति
तु लक्षणपरं। द्वन्द्वादेः स्वसमानाधिकरणस्यैकस्य विजनकत्वान्नातिप्रसंगः। ज्ञानेच्छयोर्योग्यपरपमनस्फपगम्यापि मूलं व्याप्य एष मूलत्वादित्याहुः। ननु सुख
त्वविशिष्टप्रत्यक्षमेव ज्ञानजनकं तत्राव्यवतु यथाशक्तेऽदृष्टत्वादेन सुखस्यकथमिष्टं प्रत्यक्षवहितपूर्ववर्त्तित्वं यदि च सुखोत्पत्तिपूर्वं विशेषणज्ञानसत्त्वेऽस्तु तद्विशे
षेऽव्यवहितपूर्वसत्त्वमित्यतोपस्तरापुत्रसुखस्यापि क्वचित्‌यथात्वं संततवतीत्यत आह व्यधिकरणमिति इच्छाजननेसुखस्य समानाधिकरणज्ञानमेव द्वारा सुखपदार्थ

मात्मनोऽपि मिति। तयोर्ज्ञानेच्छाद्वेषयोः। ननु विषयतासंबंधेन सुखे वा ज्ञाने विषयतासंबंधेन ज्ञाने वा सुखे कारणतावच्छेदकमित्यत्र विनिगमनाभावः। तथा च
वर्त्तमानसुखत्वविकारणतामक्षरत्वात आह वर्त्तमाने ति। इत्थं तेन कार्यत्वे लं बाधकाभावादिति भावः। ननु ज्ञानत्ववाप्युक्तरेच्छाद्वेषौ प्रतिबन्धकस्य सुखदुःखे एव कारणे न तु ज्ञा
ज्ञाने इत्यपि नास्तीत्याह उक्तेत्यादिना॥ तद्वदुदाहरणं द्विपकेति। तत्समानाधिकरणेति भावना। तत्तात्पर्यः। तथाचेत्यादि धर्मित्वादिवारणाय ऐं द्विपकवृत्ती
मित्तानत्ववारणीयसं यत्गुणविशेषत्वं ज्ञानेतरेति। तान कारणायजातिमद्विशेषत्वं वानुपत्वादिवारणाय आत्मेति गुणेति समवायसंबंधस्फोरकं सजातीयगुण
त्वासंख्यात्वादिवारणाय आत्मेतितदितरावृत्तित्वार्थकं एवं परत्रापि। ऐं द्विपकेति समनोः संस्कारत्वस्य वारणाय पतावते स्यादि। पूर्वज स्तोहं द्विपकवृत्तिमत्त्वरूपात्मप
त्वाय ऐं द्विपकत्वस्य ज्ञानिविशेषणत्वेन न सुखत्वेन गुणमात्रवृत्तिनान्यत्वादि। एवं सुखदुःखान्यत्वं ज्ञानवत्वं मन्यथा द्वाभ्यां तासंग्रहः। विशेषगुणावृत्तिं न द्वितीयकल्लताणा
पेक्षयाऽत्र चेष्टामात्रावृत्तितेन तदपेक्षया वत्वापधाराद्धानेत्यादि अत्र वात्मत्वं जातेरेव प्रविष्टाप्रसक्तेरिति गुणविशेषत्वं तेन संस्कारत्ववारणं॥ अस्मदादीच्छाद्यवारणा
य हनादशेत्यादावकदहरच्छेत्यादिसजातीयविजातीययोर्द्वन्द्वसमासे ननु तत्कारणत्वं यथाश्रुतरूपं तदा सामानाधिकरण्ये धातुपेक्ष्या सजातीयेत्यादि अत्र सजातीयकार
णगुणवृत्तित्वेसति विजातीयकारणावृत्तित्ववत्त्वं द्वयवृत्तिनमितुपेक्ष्यानतु तदयेनियथाश्रुतनस्ये दोषमाह तेनेत्यादि। संख्याजनकमेकत्वं परिमाणजनकं द्वि
त्वादि। अन्येकस्यैकत्वस्यैकत्वजनकत्वाच्च तस्य विजातीयद्वित्वजनकत्वमप्यस्तीति कथमसम्भविरत आह गुणत्वेत्यादि। इदं तु चिंत्यं अत्रयदि स्वावच्छिन्नगुणत्वसाक्षाद्
व्याप्यजातिमत्त्वेनात्पन्नगुरुत्वासंग्रहः परन्तु तस्यानादृशत्वात् इति ध्येयम् गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वाभावे ति विशेषणात्तु रूपादेः स्वस्वस्मादि जनकत्वेऽपि न स
तिः एवं च सामान्यादत्र विवक्षितार्थमितस्पर्शः। तेनागमनक्रियायामव्याप्तिः इति ध्येयन्तेन नानुष्णस्पर्शः इति व्याप्तिः। नवक्तानेतरविजातीयनिवृत्तिजनकत्वादेवेति प्रसंगः तात्

धर्मान्तरे तिति विवक्षितो वेगत्वादिवारकसजातीयजनकेति प्रार्द्धं एवं च पुण्यादिजनकरूपादाव्याप्तिः स्वेतिकार्यं तज्जनेतरपदे न स्थादपसिद्धम् । अतः धर्मो रस
पुण्यादीतरस्य निवेशितत्वात् । व्यक्तिपरत्वे पि तादृशवेगस्थितिस्थापकयोरतिव्याप्तिः सकलयाहइ । तस्यैतावता न परसमवेत विशेषत्वादिनाऽन्वयः । परसम
मवेतेति तथा च परसमवेतविशेषगुणानारंभकत्वे सति स्वाश्रयसमवेतानारंभकत्वमिति मूलं स्वरससिद्धं लक्षणं तस्य च स्वाश्रयसमवेतकर्मजनकयोर्वेगस्थि
ति । स्थितिस्थापकयोः सत्वे नातिव्याप्तिरिति भावः । ननु तिव्याप्तिवारणार्थं स्वाश्रयसमवेतविशेषगुणाजनकत्वं कथं न विवक्षितं तत्राह स्वाश्रयेत्यादि । तथा विव
क्षितो विशेषगुणत्वविवक्षितो संस्कारत्वमिति संस्कारत्वस्य सन्न्यायार्थशालित्वेन स्थितिस्थापकस्य च नाव्याप्तिः स्वाश्रयसमवेतस्पन्दजनकत्वाच्च नाव्याप्ति
त्वस्य च सत्त्वात् मा नयवेगस्थितिस्थापकयोरतिप्रसङ्गात् इत्यर्थः । एवं च स्वाश्रयसमवेते विशेषगुणत्वस्य विवक्षितो कर्मजनकव्याप्तिव्याप्तिरिति शङ्कार्थः । वि
वक्षितो तु संस्कारत्वमात्रपातिव्याप्तिरिति तात्पर्यः । अत्र विशेष्यप्रतीके विशेषणं संपातायाः विशेष्यदलेन तथाविवक्षितो पि ग्रंथयोजनं पतितं अश्ववेति । अत्र परसम
वेतविशेषगुणाजनकत्वे सति स्वाश्रयसमवेतविशेषगुणाजनकत्वे सति जातिमत्त्वं सगुणपार्थिवत्वाद्यव्याप्तिमात्रं प्रकाशे बुद्धिशब्दयोरित्यादिना नि
रुक्तं स्वाश्रयसमवेतमात्रारंभकत्वं निर्गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लौकिके गुणान्यवेगोत्पः तादृशशब्दादिज्ञानविशेषशून्यविशेषाव्याप्यतयोक्तं स्वागमनात् । ननु
सयेति अत्र तद्गुणवाचकत्वं तद्गुणपदस्य नावच्छिन्नयोगित्वेन तद्रूपत्वावच्छिन्नत्वमिति चावनत्र स्वथारूपत्वाद्यवारणात् । विशेषगुणत्वव्यापकजातिरूपकत्वं फलितार्थः । कृ
तिमित्तेन चेदमपि उपादानप्रत्यक्षस्य उपादानप्रत्यक्षोत्वेन जन्यत्वेन कार्यकारणभावात् इच्छादिकं प्रति एवं प्रागविशेषस्पृष्टत्वविशेषजनकत्वात् तादृशाद्दं
प्रतीकृतिमद्वारीस्मृत्यापि जनकत्वादव्याप्तिः सैवमेहरणपरस्वरसेनैव द्वितीयलक्षणस्य कर्तृभासान्यायाद्जनकत्वेपि शब्दादिजनकत्वेपि कृतिमत्त्वे वपाठः । कृतिधर्माध

22

र्मेष्वतिव्याप्तिशंकां निरस्यति रूपेत्यादिना। धर्म्माधर्म्मभिन्नत्वे वाचोर्जातिविशेषस्य तादृशस्य सत्त्वेपि न तस्य गुणत्वं साक्षात्‌व्याप्यत्वमिति हृदयं। अनि
त्यैतीति नवत्वात्‌ द्रव्यजन्यकर्मघटान्यभिन्नविशेषणानजनकतरत्वन्नीतु स्यात्‌ अनित्यपदं त्यक्तानामिति वा यं शब्दासमवेतकायिकारणविभागविशेषसंयोगावि
शेषणादीनां नाशः तत्त्वासद्भिन्नतिसागत्वसंयोगत्वादिकमादाय तिव्याप्तेः यथाश्रुतेतु स्वव्याधिकरण शब्दजनकवंशदलद्वयविभागतेरा द‍ृढसंयोगवृत्तित्वात्‌ असं
गतात्‌ द्रव्याभावनात्‌ वृत्तिसंस्कारत्वमात्रपवेगावृत्तिव्याप्तेरिति समाहसंस्कारत्वेति। संख्यात्वेति आदिना एकत्वादिसंग्रहः। एवं विशेषगुणेतानन्तिन्नत्वविवक्षतो।
एवं वेगावृत्तित्वस्यैव पर्याप्तिनोद्दंव्यं।। नन्वाघातत्वत्तान प्रागभावादिकमादेव धर्म्मत्वसिसंभवेन मिथ्याज्ञानवासनां कारणत्वमत आह तावनापार्द्धिति। अ
थ संस्कार पाठवा माध्यानुपपत्तिर्भावना कारणत्वे वीजं न बड्डो धकसमवलथानादन्यत्रालौकिकप्रत्यक्षोपपन्नमेवेत्यत आह उद्बुद्धेति जन्यावास्तुभवेतरस्मृतिजनक
त्वादेवतान्मार्क्षिसिः। परिणाहादेरित्यादिना गुरुत्वसंख्यासंग्रहः। संख्येत्यादि संख्या कपिंजलादौ गुरुत्वं तु वर्ग्मादौ परमाणां सादेशभिन्नत्वादिकं पदविज्ञानसे। एकं त्वा
मेव व्यापकवृत्तिसंख्यापरिमाणविशेषणमाराकोचपादवृत्तेश्चामैकत्वेत्यादि। अयमात्मैकत्वमहत्त्वयोरपि ज्ञानेनरस्याश्रयसमवेतत्वात्‌ कृत्वादि जन्यकृतयाऽऽशिव्याप्तिः
तानपदस्यज्ञानात्‌ धर्म्मार्थकत्वे पुनरव्याप्तिरुक्तैवेत्याशयेनाह तन्मयोश्चेति। कर्म्मजत्वसंयोगजद्वाभ्यां संकल्पीत्याह आत्मेति। अतिप्रसंगात्‌ स्युघुभावापि त्वा
नोत्पत्तिप्रसंगात्‌ त्वत्र्ननोयोगस्य कारणत्वकल्पनायां तु गौरवमिति हृदयं तु गुणत्वमात्रादिकिसंयोगत्वं तुलादण्डशब्दजनकमेरीदंडसंयोगदर्शीतिनद
दयनत्वात्तिप्रसंगात्‌ भावनात्वसंग्रहाय संस्कारत्वादिति। प्रत्यक्षस्य गुणविशेषणत्वे भावनायामव्याप्तिरित्यत्यावृत्तयेपत्वे नतरेस्मिन्नित्यादि। आत्मत्वज
वैशेषगौरवादाह यत्नेतरेति। आत्मपरिमाणस्पर्शयोरसंग्रहात्‌ पूरयति ज्ञानेत्यादि एवापि कर्म्मपदस्य क्रियापरे न माकं सरूपात्‌ सन्निधानस्योवितत्वादरत्ता नाति

राम
२२

सातान्यतरस्नेहविशेषद्रवत्वे वकुसुविंतेनतु मध्यमित्यन्तं तथापि सर्वत्राप्रयोगकायकपदपूर्वं कर्म्मवाचकपदप्रयोगस्य परतोऽदर्शनात्तथा सुरितमितिशब्दत्वादीति श्रा
द्धत्वस्यं त्वशब्दद्रविलत्वेनावारणात्मा तु पर्यन्तं श्रादिना गुरुत्वसद्रवत्वादिसंग्रहः। परिमाणस्पर्शसंग्रहणस्य नाग्ब्राधवाहस्तानासिद्धामेत्यादि। अत्र गगनकत्वं फलोप
धानं तेन स्वं प्रति नूपारेस्त्वादशरूपत्वेन स्वरूपयोग्यत्वेपि न क्षतिः एवं परत्वापि। स्पर्शनन्दिधाकारण मिति मस्त्यंतेन नव्याप्तिः अतिवात कस्पर्श एवातिव्याप्त्य
क्रियाकारणमिति मतेनेदं सावनसमानाधिकरणेत्यपि कश्चित्। समानाधिकरणेतीति अत्र यथात्वसमानाधिकरणसजातीयजनकं तद्धि तत्त्वमहत्त्वं तार्थः
अनुयोगीति स्वप्रवेशेस्वसमानजातीयेस्वसमानाधिकरणं वस्त्वमपीतिसङ्गन्तफावयववस्नेहादिरतोव्याप्तिः स्नेहत्वादेः स्नेहत्वाद्वयमात्रेः अत्र मानत्वं गुणत्व
व्याप्यजात्येव। अन्यथा गुणत्वादिनासंग्रहव्यापि स्नेहत्वजात्या व्याप्तेः समानीयजनकर्त्ती सत्यापि साजात्यं गुणत्वव्याप्यजात्येव वस्तुतः अन्यथा ज्ञानादेरपिप
रत्वादिसाजात्यात् तिव्याप्यवारणान एवं च गुणत्वव्याप्येति व्यर्थमित्यपि ज्ञायेता मसाजात्य मनतिप्रसक्तमन्यथा निर्विकल्पकसाजात्यमि त्यादिनाज्ञाप्रयाणाहवस्तुतो द्वि
ती। न वेश्वरयत्नस्य सजातीयजनकत्वात्मपत्तेः निश्यासारितिवाच्यं तृतीयेऽस्कार्यसामान्यं प्रतिजनकतयादृष्टत्वस्यनाऽदृष्टजनकत्वाभावात्। परत्वस्वगुणेनु अ
साधारणजनकत्व विवक्षणात्राव्याप्तिः। द्वितीयस्येवासजातीयस्यासाधारणजनकत्वं तत्र कर्मवत् व्याप्तिस्त्वप्यप्रतिबन्धकैरवाव्यत्वादिः। आचार्यैर्विहितनिमित्त
द्ध विषयकप्रयत्नस्य जन्यत्वाभिधानात् प्रकाश्यकाषिकलहेतस्पत्तत्साधारणत्वात् अ संगतं स्वेत्वसमानो व्यसंवर्ग मूलं व्याप्त वद्दे मूलजरत्वादि नाताने त्या दिशब्दगु
रुत्वद्रवत्वसानादिवारणाय सत्यन्तं धर्म्माधर्म्मजनकतया आत्मयत्नसंग्रहाय कार्त्तदोषधर्मा धर्मजनकतया अप्रयत्नस्य तादृशं प्रतिकृतित्वेन जनकता मत्वेदि असा
धारणजनकत्वविवक्षणान्नव्याप्तिः। आत्मपरिमाणस्यज्ञाने प्रयत्नस्य ज्ञानसुखदुःखेषु जनकत्वादिनरासः।। स्नेहस्य शीसंग्रहार्थमेका श्रीतेति। सर्वत्रेत्यादिगुणत्वस

त्वान्न अत्र मं न च कारणतायत्तो त्वादि। जनितावयवीतिस्वरूपयोग्यताप्रदर्शनाय अत्र ताद्दशस्वसमानाधिकरणौ काश्चित्फलोपहितान्यकजनकजातीयं यत्तत्
न्यत्वमिति तथा च समस्तं तात्पर्यार्थः जातीयत्वं च जनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं तेन स्वप्रतिरूपाणां स्वरूपयोग्यत्वेऽपि न क्षतिः। अस्यानंतं परिजि हार्दुराहत्वे किं केति तौ
किंको विहितानि विद्धानो वरः। जनकत्वे असाधारणं वक्ष्यं तेन प्रथममात्रस्य रूपतित्वेन जनकत्वेऽपि न क्षतिः। अंत्यावयविरूपा क्ष्या शिंपरिजा दोविशेष्यप्रती
काभावाद् हार्दुराह अवयवीत्यादि। अजनकत्वात्फलानुपहितत्वान्महत्त्वादेः परिमाणत्वरूपं योग्यत्वे घणकस्य फकाको द्रस्वत्वापत्तिरिति स्वरूपयोग्यतन्त्र
त्वादिमन्नैलस्यत्वेन निराकृतं परिमाणपदे न वेत्यादिना। एतन्मते परममहत्त्वस्यापि स्वरूपयोग्यत्वे नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्यैतादिव्यासस्वीकारः। तत्स्वीकारे
त्वाह जन्यस्येति नाद्दशं तु स्वत्वाकत्वसिद्धं। जनकत्वे विजातीयमहत्त्वजनकत्वे नित्यस्येत्यादिव्यासेः फलोपधानप्रसंगात् अदृष्टवदिति अत्र सामानाधिकरण्येन सं
वेधः एकं वा त्वं अत्र तियेगितासंबंधेन तद्रूपेण पापागताव वन्महत्त्वं लाद्धि घसिसायेणा हस्यैकामिति अलवेरि वा जनकसाधारण्यानंत्वे नेष्यत इति तद्ये। प्रतियो
गितायाः प्रतियोगिरूपत्वे व्याह मूर्तत्वेत्यादि। अपेक्षाबुद्धावतिव्याप्तिं परिहिर हार्दुराह अपेक्षेत्यादि द्वितीयक्षणएव अपेक्षाबुद्ध्यां संस्कारजननेनत्स्यासत्तीय
स्थतो नाशायसिकी विकारत्वतीयक्षणोत्पत्तौ किं बाधकेपक्षा अत्र तत्र ज्ञातरोपत्रताद्दशस्य नाशकत्वस्वीकारेऽपि अत्र तत्स्वीकारणीयं स्वत्वस्यैकस्याता वा
त्वथाव द्वितीयक्षणएव संस्कारोत्पत्तिरिति भावः। प्राचीनसिद्धान्तमप्यफलस्फपगमवारे नाहृएकाश्चितेत्यादि तिसंप्रदायः वस्तुतःस्तस्कारजनकतावच्छेदकंत व्या
वत्तेनोप्यते। किंतु प्रति वं ध्यानन संस्कारो द्वितीयतृतीयक्षणयोर्जायत इति सिद्धान्तः। लक्षणोपनायको प्यत्वमव निव द्धोगमिति तद्यां। प्रतिबंधप्रतिबंध
कभावकल्पनायां गौरवान्नाकृतमेव जनकतावच्छेदकं यत्फलगौरवान्नाहृ एकाश्चितेत्यादीति ध्येयं। वक्ष्यमाणमिति विशेष्यप्रतीके जावजनकत्वादेतत्स्वएका श्रि

राम
२३

तत्त्वं तावद्विशेषगुणान्तरेण निरस्यर्थः। अनन्तरं वा। ज्ञानत्वं प्रागुक्तबुद्ध्यपेक्षा सामान्यमन्यथा परत्वापरत्वजनकापेक्षाबुद्धेरतिव्याप्तेः। तदपेक्षाबुद्धेः संस्कारजनकत्वा-
भ्युपगमेन परत्वापरत्वान्यत्वस्य एव का। अजन्यविशेषगुणतानवच्छेदकत्वेति क स्थिता। लिपिप्रमाणागतो यं पाठः। त्यपि केवितसंयोगविभागयोः सामानाधिकर-
ण्यानुपादानत्वाच्छावपास्यादत्ससंस्कारस्यादि। मूर्त्तत्वे तिर्यगवस्थितपत्रहस्तादिपतनप्रतिबंधकीकृधारकप्रयत्नः सावनतान धर्मान्तरस्य कस्यापि भावस्य जमक-
रत्वव्याप्तिरतस्तस्यापि नाडीस्पंदजनकत्वीकारेणानुद्भूतरूपधारकोपीति। तस्यानंदजननेनाहृत एवं तं संकोचयति नो चेदिति तज्जननयोग्यो तावत्धर्मान्तरभावजन-
कयोग्यः श्वासो लक्षत्वेन॥ अत्र भाष्यकारेण परिमाणान्तरसामान्यस्य लक्षणे त्वाभिधानात् प्रावार्थैरपि तत्संकोचानलिथानात् तत्त्वं कोचो धारकत्वयत्नसंकोचव्याप्तु-
कः एवं लौकिकप्रयत्नस्य यागादियोऽप्यत्वस्वीकारोऽपि दृष्टानुरोधेन। हस्तेकतरादि। प्रथमप्रमितिनिन्नयाचालौकिकप्रयत्नस्य यागादियोऽप्यत्वेपि न हानिः। एतन्मयोज-
नेवतु धीकादृष्टानां पूर्वोक्तरीत्या वासनाजनकत्वाभ्युपगमात् अविहननिमित्तइदं पत्नात्पादृष्टशब्दवाच्यानां च अदृष्टस्यापि कर्मविशेषजन्यत्वसाधारणकारणताकारणत्वात्।
अत्र सप्रतियोगिविशेषगुणमनुयोगिविशेषगुणत्वे ईश्वरादिपरिमाणान्यत्वसमानाधिकरणतानां दृशात्मसिद्धा उव्याप्तेः। पूर्वोक्तगुरुत्वाघटितव्याप्तिमुक्तत्वेति कर्मेति
कर्मेति अनाप्यपेक्षाबुद्धिकारणं पूर्ववदिति शेषवेति तथा वक्रत्वत्वपरमपहत्वादीनां संग्रहः। नादृशवृपवर्त्तिसमानगुणत्वमात्रायकर्मानुरूपावृत्तिव्याप्तिकारणं पशु-
णत्वव्याप्येति। अत्रेदं चिंत्यं निर्विकल्पकांसशब्दकीर्तनादिनाशपादस्यादिषु तिव्याप्तमपिदं न वादृष्टे अदृष्टत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावात् समानाधिकरणं यज्ज्ञापने
नानुपहितनमेव न इतिना निव्याप्तिरितिध्येयं। अनाश्रयतो पधानाभावस्य वशंपि विकल्पतान्तः अप्यधाकृताव्याप्तेः नवनादृशानुपहितेस नपत्नज्ञान धर्मान्तरसावरूपफ-
लोपहितेनद्वितीयगुणत्वव्याप्यस्यादिवक्ष्यमाणदोषेवेतिवकारो ज्ञातिप्रत्वाभिमानतरं योग्यः तथा वनादृश्ज्ञाता निमत्वफलोपधानेनवनकव्याप्तिमत्त्व करतिवाक्येकामिनीरूपादि

२५

कं जनयितृत्वासमवायिकारणतानूपसामान्याकारस्तु त्वमात्रजनकविजातीयादृष्टमात्रापादृष्टमात्रेऽतिव्याप्तेः। अन्यत्तत्वेन ज्ञातिर्विशेष्यत्वेनयापि वि
हितनिषिद्धस्यायत्नेऽतिव्याप्तेः। नस्यात्वेन विशेषणतानुप्रकाशकारीयत्नतात्तेन किमपराद्धमिति॥ वस्तुतस्तु निविष्टमात्रगतेऽपि समवायमभिमान्य समवायत्वं तत्र श
षे वेष्टस्य चकारसहितः पाठः। लौकिकविषयत्वसंग्रहस्तु पूर्ववदेव॥ शब्दत्वादीनामिति। नादत्वत्वसंस्कारत्वसंग्रहः। तत्र अपि वृत्तित्वांशे प्रतियोगिकोटौस्पर्शाना
तिव्याप्तेर्नक्रियाकारणताविरहात्। एकत्वजातिस्पर्शविशेषवत्त्वं पूरणीयं। प्रतियोगिकोटौ स्वपदप्रवेशादात्मनत्वेतिसंख्यात्वादिना इत्थस्कन्धत्वपरिग्रहः। अ
त्र अनेकाश्रितत्वव्यतिमात्रविरतत्वार्थः। परत्वादिवारणाय जनकत्वं अमूर्तत्वान्तं दृष्टादिजनकेतत्त्वैवेपदंभाक्ताऽतिप्रसक्तेः। मिमतो व्याप्यत्वे जनकत्वं वेति।
किं विज्ञानपित्वेवेतितथाचतज्ज्ञानकाजनकत्वे सति जनकत्वमत्र मास्याज्ज्ञानकत्वं अनएव ईश्वरेच्छामात्रमापि नदोषः। ज्ञानेतिविनिगमनाविरहे ज्ञानेतरेतिव्यर्थ
यत्व इतितथा च जनपत्वासंग्रहइति। एकत्वत्वादीत्यादिनाएकपृथक्त्वसंग्रहः। साक्षात्ज्ञानफलत्व इति संयोगादेरक्षतापरत्वेऽमान्येमावइति भावः। अनात्मध
र्मत्वस्य साक्षात्ज्ञानकत्वस्य सत्त्वेऽपि स्पर्शप्रदेशेननन्वादिस्यज्ञानयोजनया अन्यथाऽभावप्रयत्नेत्यादिना। कार्यजनकत्वत्वं यत्नतिमित्तत्वस्य विशेषणं।
शब्दत्वादिवारणायनवर्जितस्तेनेतत्परिमाणसंग्रहाय ज्ञानेतरेति। पत्नेसंग्रहायपत्नेतिन्न इति। ज्ञानादीत्यादिना सुखदुःखसंग्रहः। अपरत्वादिवारणाय का
र्यभाक। संख्यात्वेकत्वत्वजातीरणायगाम्भीर्येत्युक्ततेन्यायाप्यास्यमतो। मानाघवार्थिकेनेवज्ञानेऽन्यथाध्यसिद्धिरित्यादिवारणं॥ विशेषणं विनापि विहितनिषिद्धगोचरस्यप
त्वं वापीतुंप्रकारान्तरेणव्याबद्धेत्यनतक्षितित्यादिना। अत्र ईश्वरज्ञानेच्छयोरपेक्षानिर्विकल्पकयोः सुखदुःखज्ञानान्यमसमात्रत्वसमानाधिकरणजनकादृष्टवि
शेषस्य संस्काराजनकत्वेऽपेक्षाबुद्धेश्चवारणायापेक्षसम्पन्नं यत्नसंग्रहाय यत्नेतरेति। असंसवचारणाय मात्रेति आत्मान्यसमवेतारवीत्पत्रतात्पर्यज्ञात्मपरिमाणसं

राम
२६

ग्रहणप्रयत्नेतरात्मगुणान्यत्वं इति नव्याः । विहितनिषिद्धप्रयत्नगुरुत्वशब्दद्रवत्ववेगस्थितिस्थापकवारणाय द्वितीयं तत्सम्पन्नं धर्म्मा धर्म्मजनकयत्नवारणार्थं तात्पर्यधर्म्मे-
तरेति तेजोऽनैक्ये लौकिकप्रयत्नात्मपरिमाणसंग्रहाय स्पर्शानेत्यादि स्नेहस्पर्शसंग्रहाय एकवृत्तीति परत्वादिवारणाय वृत्तीयवृत्तीकं ॥ कार्यं भावः संख्यात्वव्याप्यत्वकत्ववारणाय एकव-
त्तीत्यादि अनेकसमवेतसमर्थकं एकत्वव्याप्यकत्ववारणाय समाहारादि ति ॥ श्रीवार्यैर्लब्धमुपजलत्वं द्वित्वं कुरुतः संयोगादयस्त्वादि द्विपरत्वाद्यव्याप्यद्विपृथ-
क्त्वादिस्नेहप्रयत्नविशेषाणामपि जलत्वस्य वृत्तेरनुभवाव्यस्वरससिद्धमिति यथाक्रमीनुसारेण जलत्वं विवक्षुराह संयोगाद्यस्त्वादि द्विपृथक्त्वादिवारणाय पृथक्त्वा-
दिरिक्ते ति । शब्देतिसुखदुःखयोः इच्छाद्वेषजनकत्वे तेऽपि तो ध्येः । अदृष्टेतरेति अत्रगुणावेनत्वात्तेऽपि तन्नपेवि वक्तिनाः पथाश्च तेसुखदुःखयोरनेनावारणाद्भावनायाश्च
द्वितीयप्रतीकेन वारणात् सौष्ठवं । द्रव्येति अत्र समानाधिकरणजनकत्वं कपालकपालिकाद्वित्वादिकमादाय । अत्र व्यधिकरणत्वपरित्वाधिकरणवृत्तित्वमुपेतेनसाक-
र्म्यैः स्वसमानाधिकरणसंख्याजनकत्वेपि स्वजन्यसंयोगेन समविकरणैरेतिकर्म्मणोऽवेशधाबद्धादिजनकत्वेनुनरपि नोथ्यं अत्र स्थितिस्थापकेऽतिव्याप्तिवार-
णाय स्थितिस्थापकेतरेति व्याधिकरणो विशेषणं तेपां एकग्रहणमित्यादि मूलपङ्क्तिकानामर्थमाहमूलेएकेत्यादि । न त्वितिनयावदृथक्सामान्ये वक्तव्यत्वं मू-
लस्वरससिद्धमितिभावः । सामान्यतश्च तनेनस्वरससिद्धं व्यावर्त्तेसजातीयेत्यादिना । एवं वेगादितानेद्धयोः कृतिसामान्यस्यवसामान्यकारणत्वात्तेनाप्यजन्यतानक-
तं वि हितनिषिद्ध कृतिवर्द्धितनिषिद्धे द्वेषोत्पलसत्त्वं पुनः किमर्थं नरुत्तमितितु विभाववनीये । प्रकाशकाशीयत्नस्यस्पृष्टित्यक्समाधारणाभावास्यथाश्च तस्य अ-
दृष्टजनकप्रयत्नसाधारण्याभावाद्धेनमूलस्वरससिद्धत्वमितिस्वयं पूर्वोक्तमेवलक्षणं स्नेहस्पर्शावारकविशेषणतारहितं अदृष्टजनकप्रयत्नसंग्राहकविशेषणवत्त्वकृत्वाहर-
त्यं वेगादितिव्याहतिरुक्तमाया । अत्र स्थितिस्थापकवारकं विशेषणं नोपमावार्यैः तस्य वेगपरेनोपलक्षणात् । द्रव्यप्रत्यक्षेऽपि स्पर्शहेतुत्वात् श्रावणप्रत्यक्षस्य स्वप्रत्यक्षम्यवजनक

25

मान्यमहत्त्वमित्यस्मिन्नायेन सामान्यन एवोक्तं प्रत्यक्षेति । परिमाणत्वेत्यनेन रसादिप्वभ्याः गामादिकः । शाब्दत्वेति आदिनावर्त्तीत्वकत्वादिपरिग्रहस्तु त्वेहुःत्वेयोरिच्छा । दिन
नकत्वे सुखदुःखत्वे अपि वोध्यो शरस्य सुखादिजनकत्वात् गृह्णाति इति द्वेषस्य प्रयत्नादिद्वारा जनकत्वे मानाभावात् अदृष्टेति कालादिविषयकद्वेषस्य अदृष्टद्वारा
जनकत्वं च क्लृप्तमिति सिद्धमिति भावः । यथाक्लृप्तेन अनुमितवारणाय गृहस्थानेति नवरञ्छायाः स्ववृत्त्यधिकरणस्य मासाञ्जनकत्वाभावादेव न दोष इति । ध्येया न मनयंक
मिति वाच्यं यतोऽन्ते मासाञ्जनकत्वमस्य वहितपूर्ववर्त्तित्वमेव च अन्यथा धर्म्माधर्म्मयोरवश्यं मापारापेक्षणात् व्याप्यपत्तेः । धारवोति अदृष्टाजनकेत्यर्थः । नज्ञानी
यावृत्तित्वं ईश्वरविशेषगुणज्ञानीयावृत्तित्वे ईश्वरविशेषगुणावृत्तीत्यस्यार्थः । तादृशेति नानाजातिकल्पने च मानाभाव इति भावः । न चाग्निष्टोमत्वादिकमादाय दृष्टा
यामतिव्याप्तिः कथं न इत्येति वाच्यं विहितनिषिद्धविषयत्वस्य विहितनिषिद्धविषयकवृत्तिभिन्नत्वार्थकत्वकल्पनेनापि न दोषोद्धारसंभवात् अग्निष्टोमादेर्विहितत्वेन
मत्वात् ॥ केचित्तु नज्ञानीयावृत्तित्वं कतिज्ञानीयावृत्तित्वं नाजीयेति सामान्याभावस्फोरणाय तेन प्रवृत्तित्वादिकमादाय तन्नेच्छासामान्यावृत्तित्वं पुनर्विशेषणाम
स्य यतेनाग्निष्टोमत्वादिकमादायस्तः इत्याहुः । सामानाधिकरण्यप्रवेशे वैयर्थ्यं ग्राह्यगुणत्वेत्यादि ॥ उपलक्षणतया न येत्यत्र हेतुमाह प्रयत्नेत्यादि आदिना अदृष्टवदात्मसंयोग
परिग्रहः । अतोनाजनकेत्यादिना प्रकाशकारैर्व्याख्यातमनुपयुक्तलक्षणत्वेत्यादिना । तद्धारणाधारणकारणत्वं तत्त्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितयोगिककारणताशालि
त्वं प्रकृतेन संसर्गनीयता आहृतमात्रेति । धर्म्माधर्म्मविशेषाणामिति तथा च तद्भिन्नधर्म्मित्वाधर्म्मित्वयावत्प्रयत्नलक्षणसमन्वयः । धारकप्रयत्नस्यापि नाडीस्पन्दजनकत्वात्
प्रयत्नत्वेनैव कर्म्मजनकत्वात् तस्य विशेषो नोक्तः । वस्तुमात्रार्थकेन संयोगत्वान्येत्यनेन समवायिकारणतावच्छेदकमासमाभावात् गृहमूर्त्तेति अजनीयत्वं द्व्य
त्वेनानर्थकमिति तत्प्रावर्त्तनीयेषु संयोगेषु कर्म्मजत्वसंयोगजत्वं कर्म्मजत्वसंयोगजत्वाद्यालक्षणगमनेन तत्प्रयोजनाभिवीहार इत्यर्थः । कर्म्मज वाद्येति कर्म्मजत्वसंयोग

राम
२५

जत्वावच्छिन्नेत्यर्थः।संयोगजसंयोगस्य कर्मजनकत्वमेवसंयोगजत्वे कर्मजनकतानिनवतीत्यतिव्याप्तिर्वर्तीत्यत आह ऐक्याह संयोगजेति।कारणाक्रिपरस्यजनक
तानवच्छेदकपरत्वे हेतुमाह अग्रेत्यादिना।अत्रापिना संयोगत्वसंग्रहः।तस्यापिजनकतानवच्छेदकत्वात् संयोगत्वेन संयोगःपदेन।अत्र संस्कारत्वान्नेत्यस्यसार्थक्याय यथ
र्मित्वाधर्मित्वसंग्रहाय चात्र संयोगेतिप्रतियोगिकोटौ विशेषणं एवं च संयोगकर्मजन्यतावच्छेदिकयोः कर्मजनकतावच्छेदकजातिव्याप्यकजात्योर्वारणं।ननु
कर्मजनकतावच्छेदकजातिव्याप्या एवं संयोगजत्वादिजातयः कार्यतावच्छेदकत्वेन तासां नानात्वेपि व्यभिचारविरहेण न्नूनतिविरहादित्यतिव्याप्तिरनवस्थितोऽस्वयमेव वा द
ष्यतिएवंवातिव्याप्त्याशंकैव नास्तीति कथमिदं विपक्षेति।अत्रवदन्ति कार्यकारणतावच्छेदकत्वेन जनकतावच्छेदकतानीनामेवात्र नानात्वस्वीकाराः तथा हि संयोगजत्वा
दिरूपजन्यतावच्छेदकजातेर्नानात्वेनोऽरनत्वप्राप्यं कर्मजत्वादिरूपं अतिव्याप्त्यापि तद्रूपं नोऽरनात्वैवानानात्वकसंयोगेषु पुनर्न्याजातिद्वयं नोऽरनत्वमेकमतिरिक्त
तत्वमेकमितिषष्ठौ कार्यकारणभावाः कर्मजनकतावच्छेदकजातेर्नानात्वेनुनोऽरनत्वंद्वयं अतिव्याप्तत्वं द्वयेककर्मजत्वमेकं संयोगजत्वं चैकमिति षट् कार्यकारणभावाः
विशेषसामग्रीता नारेव कार्यतावोपपन्नावच्चपव्यभिचारस्यापहत्वात् तदैते नोऽरत्वादरयोन कार्यतावच्छेदकाः इति कार्यकारणतावाधिकं न च कर्मजत्वेतिःशब्दवन्ति
श्च एके का जातिरधिकाकल्पनीयेति धर्मिकल्पनागौरवमापततीति वाच्यं तन्मतेपि मोऽरत्वातिरिक्तानात्वकसंयोगस्थले संयोगकर्मजन्यतावच्छेदकजातिद्वयस्वीका
रादिति दिक्।प्रपतत्वेत्यादिना तथा च तत्र नादरणसंयोगव्यक्तितिव्रजात्वमत्वाव्याप्तिः।कर्मतिजात्यभावेपि तत्र प्रयत्नवदात्मसंयोगत्वमुपाधित्वेनजनकतावच्छेदकमस्तीति
भावः।अथात्रव्याप्तौ सामग्रीवत्वमुपाधिरस्तु एवं कारणतावताभावारेव नत्र कर्मत्वजात्यतिव्याप्तापीतिकर्मकारणप्रसिद्धात्नस्तत्रासीतिनत्रविशेषणस्यरणत्वावोपीति
भावः।जातीतिशब्दजनकतावच्छेदकनयवतत्सिद्धिः।वस्तुतः कर्मजनकतावच्छेदिका जातिरातिव्याप्तत्वव्यापिकाकुत्रस्थितिरतिव्याप्त्या कर्मणोतुस्यारक्तनोऽरनादिवगुरुतरद्रव्यसंयो

गादिप्रतिबंधात्तत्रान्यथासंकर्षित्यानानाअतिकल्पनापत्तिरिति शब्देति अभिघातत्वकारणतावच्छेदकं आत्ममनोयोगादिवारणाय तज्जन्यत्वं स्पर्शवारणाय वत्ससंतो
नोदनस्पर्शजन्यत्वेनानाभावात् संभवमुद्धरति अनीत्यादि तु न्यायमुक्तेत्यर्थः। एतेषां मतेनोदनत्वमभिघातत्वं विरुद्धमेवापद्यते इति अन्यत्राभिघातत्वमादायैकत्वग्रहणा
मन्वयपत्त(?) [illegible] विजातीयशब्दजनकतावच्छेदकत्वात् न तत्र प्रमाणं नास्ति तेन रूपेण शब्दजनकत्वं तु नास्त्येव अभिघातत्वस्यावच्छेदकं तत्र इति स्याद्वा न तु संयोगत्व(?) लि
ङ्गात एवेति कथं व्यभिचारः स्यान्नत्याह नवेति अभिघातं प्रतिवेगस्य कारणतया पत्रे(?) वेगाभावस्तत्र कारणाभावे कथं कार्यमिति भावः। तुल्ययापत्तया कार्यै
कार्यप्रमाणसत्वविशेषेण। तथा च व्यभिचाराभावात् अभिघातत्वेन जनकत्वमविरुद्धमिति भावः निश्चलवेगाकाशसंयोगकारणमनुस्पर्शजन्यत्वं च स्यादिति नातिव्या
प्तिः। नाप्तिद्विनीति अभिघातस्य शब्दासमवायिकारणत्वासिद्धेः इदं तु यथाश्रुतग्रंथाशयमात्रे नेदं असमवायित्वाविवक्षायां तु नकोपि पूर्वपक्षः अन्यत्राभिघातपरोयमा घ
टीत्यादि तु तत्त्वं यः तथा चोक्तमनेन कृत(?) अभिघातासमवायिकारणकेवित्तु(?) न तु शब्दासमवायिकारणं मेर्याकाशसंयोगएव तस्याभिघातजन्यत्वे अभिघातस्य वेगजन्यत्वं विलीनमिति
पूर्वपक्षतात्पर्यं तथापीत्यादिरेवं च स एवाभिघाते वेगजन्यत्वमपि नास्तीति तच्च विलीनमिति भावः। तत्पाठः। वस्यमाणमुख्यशब्दकारणेत्यादेर्हेतो रूपपादकमाह का
रणत्वेत्यादि अननुगतत्वेनेति तथा च व्यभिचारात् कारणत्वमेव न। निर्वहतीत्यरोपत्वादिति अन्वयव्यभिचारस्य कारणत्वाविघटकत्वादित्यर्थः। एतद्विवेकस्तु मे
दिनलक्षणएव वक्तव्यः। अभिघातत्वस्याव्यापकत्वं(?) तरकर्मजन्यत्वे बाधकमाह उभयेति उभयाभिप्रसंगमुद्धरति शब्देति अत्र कर्मजन्यत्वादिपदं संयोगत्वोपलक्षणं संयो
गजसंयोगस्याप्यभिघातत्वे विरोधात् न चाभिघातेऽप्रतिवेगस्यावश्यकत्वात् कर्मावश्यकमिति सर्वत्र कर्मजएवाभिघात इति वाच्यं यत्र वेगवद्वयवनारंभे
उत्तरोद्वितीयक्षणे वेगस्तृतीयक्षणे तो वस्संयोगजसंयोगस्तत्र तत्संयोगस्याभिघातत्वे विरोधाभावात् तत्रापि दंडावयवसंयोगएवाभिघात इति तु केचित्। इत्थं च उभयकर्मज

न्तु तावच्छेदकत्वात्स्वभावप्रसक्तेः अतिव्याप्तेरात्माण्वं संयोगजत्वमेकं कर्म्मजत्वं चैकमिति ध्येयं। अत्र निमित्तासमवायिनोः संयोगयोरुभयोरव्याप्तिवारणायासम
वायित्वविवक्षायां निमित्तासमवायिसाधारणो कारणत्वमित्याप्याशिः ननु दुर्वारमेकसंबंधेन कार्यकारणभावासाधारणत्वविवक्षायां तु जातिद्वयमादाये
वपक्षाप्रथमुत्पन्नत्वेन जन्यसमवायिरूपमिप्रायेतस्यावेगत्वादिनोह्यारपि व्याप्यानाकाहरहात्सामान्यादिरूपेणानोरनलत्वमनुपपन्नः निश्चलेतितस्यापिकार
णत्वान्नद्विजातिमादायतत्राभिव्याप्तेरितिभावः स्पर्शेति अतिव्याप्तिवारणाय वच्छेदकमेवस्पर्शस्य कारणत्वादिति तात्पर्यं इत्येतस्मात्रेनिश्चलवेगाकाशसं
योगोऽपिलक्ष्यः तस्यवारणीयत्वेनुऽत्राऽपिस्पर्शजन्यत्वं रेयंयद्जनकतावच्छेदकतानिरासेवातत्वंवायुत्वादिरूपस्तस्यावनेर्याकाशसंयोगत्वादिनैवरूपाधिजन
कत्वमिति भावः। वायुत्वशब्दत्वादिकारणापमेयोगेति॥ मूर्त्तमात्रसंयोगस्येवेति एवं च नेर्याकाशसंयोगो न लक्ष्यः इति न तद्वारणार्थमाह शब्देत्यादि अत्र च स्पर्शका
र्यकारणभावेऽपिलिवारइति स्पर्शवन्मात्रसंयोगस्यैवासिद्धान्तत्वेपुनरुक्तमागत्यापुनरुक्तेपि क्रियासंयोगस्यापेनवेगकार्यकारणभावः विजातीयशब्दकारणसामर्थ्या
दिति संयोगस्य द्विष्ठतानियमेन विशेषणावैयर्थ्यापातेन विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः। शब्देति विजातीयवाय्वाकाशसंयोगादिकारणाय शब्दसमवायिवृत्तीतिसंयोगवि
शेषणं विजातीयशब्दकारणतंशरजन्यविभागादिकारणायसंयोगेतिनिविष्टत्वादिकारणाय शब्दजनकतावच्छेदकेति संयोगत्वादिकमादायातिप्रसंगः शब्दजनक
वृत्तीतिनद्दत्तं। कृचिन्न द्रव्यसमवायिकारणताव. ज्ञोसंयोगवृत्तीतिपाठस्तत्रात्रत्पत्नमपि जातिविशेषणं जनकतावच्छेदकत्वघटितजनकतावच्छेदकत्वापे
सयाजनकतावच्छेदकत्वस्य लघुत्वात्तन्नदत्तमिति॥ ननु कार्यकारणतावानेकसंबंधरूपतोऽप्यावश्यकार्यमिति। एकस्येत्यादि तथा च कार्यत्वनिरूपकत्वेन कार्येकार्यसम
वायकारणे कार्यसमवायावच्छिन्नगमव्यतेनजनकत्वमर्थः एवं कारणत्वनिरूपकत्वेनापितद्वच्छिन्नगमव्यजनतानिरूपणादृपेतासंपीः अत्रासमवायिकारणात्समनो

27

योग्यत्वे कारणतो कार्यसत्त्वासत्त्वेऽप्रसिद्धेरन्यथाप्यावश्यकत्वादिना। ननु पटावयवरूपादिकं प्रति घटस्वरूपकारणतो कार्यसत्त्वासत्त्वात् कपालतन्तुपोर्न्यूनकत्वं तथा पाकज
रूपादिकं प्रति तेजःसंयोगस्य कारणतो कार्यप्रसत्त्वासत्त्वोऽप्यस्पर्शारिरेणं नकत्वमस्तीति तत्वाप्तिव्याप्तिरत्नत्राह कारणत्वेनेति तादृशकारणतावत्त्वे तिनादृशो धर्म्मिज्ञानत्व
गुणत्वादिः संख्यापरिमाणसामान्यसंग्रहाय नान्यसमवेतत्वमिति तिन्न हतो एवं च नाकाशसंयोगस्य संयोगसमवायित्वसंभावनायामाह मनोगगनेति विशेष्यदल
मार्थन्यायनादृशेत्यादिप्रतियोगिविशेषणं येन निमित्तकारणत्वमिति च कारणत्वमपि तादृशमिति न कारणतावच्छेदकत्र तादृशकारणत्वं कार्ये कार्यसत्त्वासत्त्वाकार
णत्वं नातैनैव तत्र संयोगकारणतान ननु कार्यरतो कार्यप्रसत्त्वासत्त्वाकारणत्वमपि निवेशनीयं वैयर्थ्यात् न तद्वतीति तत्कारणतावतीत्यर्थः। एवं चात्र विशेषगुणतान्यत्वे विशे
षणतानवच्छेदकत्वे तद्विशेषणतैव नाकारणता। एवं चात्र विशेषगुणतोन तस्याप्यसमवायिकारणतामितिस्फोरणाय परं प्रकाशे आत्मविशेषगुणत्वमयुक्तं ननु लक्ष
णे प्रतिबन्धं नदीत्वसिद्धाव्यवाना तस्रात्मत्वादिसामान्यलक्षणालिप्राप्तेऽतोरं विशेषेणुउक्तेत्ता तिरिक्तिके विर·तत्र·तथासत्वेऽपि मनोगगनसंयोगातिव्याप्तेः पूर्वोक्तापा
अनुधारा तथ केवित्वितिना दृश्याभावव्याप्याजातिः परत्वत्वादिः मनोगगनसंयोगत्वस्य नतावव्याप्यत्वादव्याप्तेरुक्तं जातीति। अत्र मनोगगनसंयोगविलागसंग्र
हाय नादृशकारणत्वं विहाय तादृशाकारणत्वाभावव्याप्येत्याद्युक्तौ रुतरं कृतं। एतनैव तदृदिनिधायाहमनोगगनेत्यादि। विशेषविभागासमवायित्वादेन्नतानतिर्म
मितीमनोगगनसंयोगादीनामसमवायिव्यवहाराभाजनानामपि यदि संग्राह्यत्वे नरापरममहत्त्वत्वनात्यस्वाकारात्तमहत्त्वत्वमातायमहत्त्वेन हानसमवायेऽपितुल्यान्या
यतत्वात्रस्ययोरणुत्वकृस्वत्वपरिमाणायोव्योम्निः परिमाणत्वादेस्तादृशकारणत्वातावव्याप्यत्वात्रत्वादित्तिजातिसमानाधिकरणत्वादिव्यस्वरनोऽवज्ञोद्भवः प्रणा
त्वादित्यादिना कृस्वत्वत्वसंख्यात्वद्वित्वत्वादिसंग्रहः। ननु संयोगविशेषस्यैवावश्यकत्वाद्गोकागमनहेतुत्वेन नश्यादृश्यत्वान्योन्ये तिः अत्र दृश्य स्कत्वा सेनापि स्रव क्षुरकपिरोमणाव

राम
२७

स्पर्शे अतो द्विपृथक्त्वकवारणं ॥ गुरुत्वस्य असिद्धानजाक्रियानिमित्तत्वं द्वितीयलक्षणेव स्यादिति संयोगविभागं स्येति विशेषणदानेन लक्षणत्रयमाह यद्देति स्पर्शस्य क्रि-
या विशेषणाकजे प्रतिनिमित्तत्वात्स्पर्शव्याप्तिरत उक्तं स्पर्शत्वान्येति अत्र स्थितिस्थापकेमादृशासंस्कारत्वसंतेन स्थितिस्थापकान्यत्वं नदेयं स्नेहोपयापिसंग्रह निमि-
त्ततयापि स्नेहनएकाधिकरणत्वादिना व्याप्तिः शीतत्ववत्पायलस्पर्शोऽव्याप्तिसुखदुःखमाहपाकजेत्यादि ॥ लघुलक्षणमाहवलेत्यादि ॥ स्थितिस्थापकत्वस्येति रूपया असमवाय्ये-
वेनोक्तवः ॥ द्विपृथक्त्वकवारणायाह सर्वत्रेति सर्वत्र लक्षणद्वयो ॥ असमवायिकारणलक्षणे विशेषणासिद्धपरतया पथ्यावेत्यादि मूलं सम्यकाशकारे व्याप्तिव्याप्ते लक्षणं
विशकष्टमिति सत्रि रूपद्वयं योपयोगितयाते व्याप्ति रव्याप्तेर्वा हमूलं इत्यादिना भावमेव कारणाभासे भवेद्विशेषणस्य वाच्यत्वात्तस्या सिद्धिरिति षष्ठी समासो नसं-
तवतीति तन्नीयासमासा लिङ्गायेत्ताभावरहे विशेषणत्वस्याद्विशेषणत्वस्य त्र विशेषणयुतो व्यत्वस्य सत्त्वेन लक्षणतो सत्त्वे न गुरोत्वव्छेदकत्वाभावेन याप्यत्वासिद्धं वि-
शेषणत्वस्य वैयर्थ्ये नेति कश्चित्पाठः ॥ लक्षणे इति पञ्चापि निष्कलक्षणे अवश्यकर्तव्यविवक्षायैव तेषां वारणान्तत्र विशेषोन युक्त इत्युक्तं तथापि पथ्या कृतलक्षणानि
प्रायेणोदरविवक्षितेनुत्पत्तेर्व वैयर्थ्यं ॥ अव्याप्तीति कव्याप्तमेकोऽयं यः ॥ अनुष्णाशीतस्पर्शोऽतिव्याप्तिमाशंक्याह अनुष्णेत्यादि ॥ कुलो पयो गत्वादनुक्तेरुक्तं ॥ कार्यस्य
स्पर्शसमवायिकारणमार्थलक्षणतोतयापीत्यादिना इत्यादि ॥ नन्वेवं एका अव्याप्तिर्विशेषणे संग्रहालि [illegible] वायुमावाप्पीतां द्रवत्वेगयो लक्षणासमन्वयो विरुद्ध इ-
त्यन्यथा मूलं व्याघातः मूलं इत्यादिना स्नेहवन्तां क्रिया विशेषः ॥ अनद्रुतसंविदामवद्वुत्रीस्या पत्नी कारेणएका स्मिन्नपद्मवे शेनवप्रकाराणां व्याघातः स्पर्शत्वपरमिलादिना
परेत्यादि क्रियालिपित्त्वं व्यवच्छिन्नं असमवायिकारणलक्षणं संसाविए का स्मिन्नकार्यापेत्तपयस्य त्रयकार्यस्य अत्र वापीनुक्तोपि स्थितिस्थापकोलक्षणः ॥ स्नेहेति स्वभाविक-
रणेतेनातधर्म्म विशेषणं ॥ अत्र यापा व्यक्तिः फलानुपपत्तिनाकमामेवलेहपत्वं कर्म्मी दिनाम लक्षणे गुणपदं देयं इलक्षणं व्याप्ति विशेषापेक्षयेकलीनुपहितत्यक्तेरेवलक्षणं कृते

ननु फलानुपहितत्वात्तीयस्येत्यर्थः। नन्विन्द्रियाणि वायुकमात्रं तदित्यादि। आरंभकत्वस्य तत्तमात्रादिः स्यात्। यः। ननु परिमाणानां को विशेषः स्यात् यो द्रव्य किरणावली स्वरसा अ
[illegible]षु तात्पर्यमुक्तं पति अत एवेत्यादिनाशादिपदे विशेषादिति नूनं हि मात्रस्यैव तथात्वे व्यर्थविशेषणत्वापत्तिरिति भावः। अत्र चार्थे तात्पर्यं यद्यपि न्यायः। अत्र पारिमाण्डल्यं नार्थ
कारेत्वेनोक्तं इति तत्परत्वमात्रार्थलिङ्गविनाशादिपदस्वारस्यान्नित्यवृत्तिरेव तत्परमेतत् दिक् न स्यात् तत्त्वात् अतीन्द्रियत्वेनेति। नन्वाद्यपरिमाणस्य तत्त्वात् धर्मेतरत्वात्
जनकत्वात् अतीन्द्रियमिति यद्यपि तत आहत्युक्तं तदीत्युक्तं तद्व्यवस्थापकरणं। एतन्मते महत्त्वमात्रस्यैव जन्यत्वं। अतः एव विनूपरतगे ध्वस्यापि परिमाणजनीतिग्रन्थार्थमात्रत्वं
त्यादिपदे तेषां त्वावयवीत्यादि विशिष्टे। समानीनाशस्याद्यपदस्याद्यवलपुष्टादि कं गध स्यापि तत्तुनकत्वं वेघ कस्मिंश्चिदभिघातादित्यादिपदस्यात्। अभिघातज क्रियावत्त्वेन अ
दिपदस्यात्स्वेनोदवं अनित्यानां जनकस्य नाशशक्रियाजनकत्वाभावान्नपरिमाणे त्यादिपरमाणुपरिमाणस्य नाशो कत्वान्महत्त्वस्य वा वार्थेकत्वात् एकतरपरस्य परिमाण
जनकपरिमाणपरत्वे अन्यतरवैयर्थ्यमित्यत आहत्पुत्रमावयवयवीत्युक्ते। द्वित्वादिएव स्य परत्वापरत्वादीनीति भावः। परिमाणोत्पादिना विनश्यदवस्थद्रव्यसंयोग विभा
गवेगकर्मणामिति ग्रन्थार्थमाह द्वेत्यादि। विनाशादित्यत्र आदिपाठपरस्य परत्वसंग्रहः। कर्मत्वोपलक्षणत्वाभिप्रायेण अत्राल क्षणमपितत्र परिगणितानभिप्रायवत्वे विभागे
त्यादि अजनित विभागस्यापि संयोगजनकस्य कर्मणः मते विभागसंयोगाजनकमिति बोध्यं॥ अपचलितकर्मत्वोपादानस्य वपव्यक्तित्वमिति नियमवादिमते तादृशं कर्म नास्ती
त्यन उक्तमपनन्नेदेनेति। अंशः सर्वस्य कर्मणः संस्कारोत्पादनं वेति ग्रन्थभावः शब्देत्यादि। शानं वेत्यत्र वकारान्तद्वैधे वेतिवकारात् गुरुत्वपतनाभिघाताजनकं गुरुत्वं स्नेहस्य ग्रहणम्
नकः स्नेहः स्पंदनसंग्रहद्रवत्वाजनकं द्रवत्वमित्यादिसंग्राह्यः। स्वरसेनेति अत्रकस्यापि विजातीयस्यागमनादित्यर्थः। परत्वादिसंग्रहणान्नस्य धर्मेति। लाघवात् तत्वादशे
त्यादि अतत्वात्तीत्यादि नाशस्य त्वात्तदपरिग्रहः। लाघवात्सताततमाह आत्मतरेत्यादिपरत्वाघवात्तेरुक्तमात्मेनरेति॥ भाष्येत्यादि। एवंच व्यापककार्यविशेषगुणत्वेनेत्यत्र मूले कार्यपद

गप २८

मपि स्वार्थकं धर्म्मी धर्म्मिस्वावनानामित्यत्राश्रतो द्विपञ्चकेनायोऽदृष्टकृतः। भाष्ये विशेषणत्वेनापि संख्या विष्णुपुराणस्य पारमार्थिकं शब्दमितं निर्दिश्य प्रदेशोऽस्या
दिसंस्कारत्वादिकारणतावच्छेदकत्वमिति। एवं च धर्म्मादीनां अव्याप्यवृत्तित्वे सत्येव तेषु लक्षणसमन्वयः स्यादिति पर्यवसिते तेषु अव्याप्यवृत्तित्वानुमानमप्युक्तं तत्र वर्द्ध
रशानाशेऽमलिनावस्थावारकं कार्यपरमार्थकमेवस्याधर्म्मवृत्तित्वमिति भावः। एवं च वस्तुमात्रस्य नाप्यग्रेयस्यैतादृशप्रकाशकारोऽन्यत्र तत्स्यापीत्येव नान्यथे
यद्यपि तथापि संस्कारत्वात्मगुणत्वाव्याप्यवृत्तितेन कुरुतेऽन्तरं लक्षणमिति लक्षणे नस्य वंव्याख्यातेऽज्ञानपाघाति माधीत्येव तत्सर्वथा यद्यपि तथापि संस्कारत्वात्मगुणत्वाव्या
प्यवृत्तिः शेताहएकदेशीति। परमात्मवृत्तित्वमन्यत्तन्नास्ति दुग्धदधिरूपनानाभावः परमात्मैक्ये कार्यविशिष्टदेशत्वेन संयोगाऽभिप्रायमासतिपूर्वसंयोगस्यान्तरसंयोगसतिवंधकत्वे
कर्म्मलक्षणप्रसक्तावेवद्वेषाणामविरुद्धमित्यादिर्थो यं। नन्वत्यान्तिविशेषदेशावच्छेदेनैकात्रत्वासामानाधिकरण्यप्रदेशवृत्तित्वन्तु पक्षद्वये धर्म्मस्य प्रमेयत्वमेवन प्रमाणत्व
मित्यतो वैधर्म्म्यगणस्यास्वार्थमाहपुण्यपदि त्यादिभावाभावानामस्येत्यस्यैव धर्म्मस्य यत्वा वद्व्याप्यत्वेनेत्यस्यैवेति अत्र च प्रदेशवृत्तित्वमेव वैधर्म्म्यमर्थः। अणुका
दीत्यादिना शब्दादिपरिग्रहः। मूर्त्तेति संस्कारत्वकारणतावच्छेदकत्वमात्रे तत्तादृशाव्याप्यसत्त्वविषयत्वादिः। वर्णीतिकार्यतावच्छेदकमित्यर्थः। अप्रासिद्धेति नाहशीत्या तिः समा दि
कारणीति नन्वमूर्त्तस्य विभुगुणस्य तादृशानामिमतोऽप्रसिद्धेरित्यर्थः। अमूर्त्तस्य विभुगुणविशेषणत्वमवगमाह निरविलेत्यादि। आकाशे प्रदेशवृत्तित्वाभावेन तन्त्वा
त्वपारिमाषिकमिमुक्तमाह दिल्पस्थावरसक्तप्रदेशवृत्तित्वसत्ताराव्यवच्छेदकत्वे मूले प्रदेशवृत्तित्वानुमानमपक्षमितिकोध्यः। पद्मनाभो पर्यवसाचार्यापेक्षयाके विदि
तिकोऽर्थं यथाश्रुतेऽइश्वरज्ञानो रावृत्ति व्याप्ते राहत्वात्मनोत्यादि प्रतियोग्यंशेगुणत्वसवैशेषप्रयोजनाभावादाह निरूक्तेत्यादि तथाव्रव्यत्वादित्वमिमनन्तरं इति भाष्ये
अत्रेति शरत्वीयं अन्यथा अनन्वयातात् इति केचित्॥ ॥ वस्तुतस्तु ह्यसंस्कारप्रयोगभावः स्थितिः तथा वपावरत्वाश्रयकालवृत्तित्वं यावद्द्रव्यत्वादित्वमायातानमित्यत्वपः॥ परत्वा

29

ङीत्वादिना प्रकाशो क्वचिन्नष्टे वस्थसंयोगादिपरिग्रहः। आलत्वमिति एवं काश्यपनाशनष्टपा वटाश्रयकेनाकुलदेवि विशेषजन्यतावच्छेदकद्रव्यावशेषत्वादिकम
पि बोध्यं। मसलिलेन रूपत्वादीनां पार्थिवपरमाणुः स्वरूपत्वाश्रयत्वा वृत्तिद्रव्यसमवेतयोगिवृत्तित्वात् तेन भावः। सांसिद्धिकद्रवत्वादिकमपि बोध्यं। मसलिलेन रूपत्वादीनां
जातीर्थिवपरमाणुजन्यजलरसमात्रवृत्तिजातिविशेषस्य वसर्वत्रसिद्धत्वात् नीलोतौ आवापी चंदेरवा अयथाद्वच्छेदो विनेत्यादिकं अवगाविनीलावयविनैमित्तिकद्रवत्वात् तीरसा
गगमनप्रकारमाह अवयवि वेती त्यादिना अवयवि रूपरसेवाचकवदि स्पर्शीकृत्य तत्वगमनायोनात्पूर्वीकणावारं दलवद्वयेभाष्ये द्रवत्वपूर्वं सांसिद्धिकेति पाकजन्यावस
निजेत्यमूले द्रवत्वे पिअपाकजत्वस्य नवप्रत्कर्ष्यन्ति स्तुमोनैवेदलत्वं अमथ्यानैमित्तिकद्रवत्वे रतिव्यासेः जन्यद्रव्यादीत्यादिना जन्यपरिमाणसंग्रहः। रूपत्वादीसं
ग्रहायपाकजेनरेतिप्रतियोगिकोटौ प्रतियोग्यपार्थविशेषणं। नजातीतिजन्यरूपमात्रवृत्त्यादीत्यर्थः। आत्मादिवारणाय गुणेति समवायितावच्छेदकजन्यतेजःप
रिमाणसंग्रहमाशयमाह नूलकेत्यादि। जन्येत्यादि स्तुतोत्वादेर पिपार्थिवपरमाणुनिष्ठंसमप्रतियोगिवृत्तित्वात् कुतं जन्येति। आश्रयनाशनाशः परत्वापरत्वयोरतिव्याप्तिः
निरासंप्रेतपरत्वेत्यादि। नाद्दृशजातीमानाभावादि हेतुत्वे ति। कार्थिवतैजसावयविद्रवत्वस्यापि तेजः संयोगात्रेवनाशादितिपरिमलेनकारिकाव्याप्तिरत आह अवयविनद्र
ति। अत्रैश्वरबुद्ध्यादीनां संग्राह्यत्वे उत्तरत्रशेषाणामिति स्वत्रे ईश्वरबुद्ध्यादीनामसंग्राह्यत्वमायातीति तत्र व्यापककार्यत्वादिमाधुसंगच्छते रत्यतिप्रायेणाह ईश्वरेत्या
दि एवंचस्थितिस्थापक त्वस्तर ईश्वरज्ञानादेर्योऽक्षणपलसत्ता याहरतिभावः। यावत्वस्यकारणनाशनष्टद्रव्यवारणाय एतदेयंत्वित्यादि। ईश्वरबुद्ध्यादेरत्रासंग्रा
हात्वेशेषाणामित्यत्र मूले व्यापककार्यत्वचकार्यपरमार्थक आह बुद्ध्यादीनामित्यादि उक्तान्येति उक्तान्यपनकार्यमित्यर्थः। गुणत्वाभित्यादि वक्षमूर्तगुणज्ञानी
ग्रात्यधीयत्वमनन्तरंलसत्त्वाप्ता अभिप्रायेण प्रकाशकारेर्लसत्तं विशेषः। नैमित्तिकद्रवत्ववारणायमाह। द्रवत्वेति सांसिद्धिकद्र
यत्वशून्यपूर्वनिरूप्यमूर्तत्वचक्रम्॥

राम
२९

वत्वे सांसिद्धिकद्रवत्वलक्षणस्यासमन्वयः। संस्कारत्वासमानादिभवगुणत्वरतित्वमिति वत्त्वादिकारणतापकत्वात् नित्यादिना वरसमन्यादिपरिग्रहः। एकस्याद्युक्तत्व
व्यक्तेरुत्पत्तिकाले लाभाभावात् स्येथ्यायोज्ञानजलवृत्तित्वादिसंग्रहत्वादीनि पाठे पाकविशेषजनकतावच्छेदकजलत्वं तूलसंयोगविशेषत्वस्य जलपृथिवीवृत्तित्वाद्युक्तरूप
सामान्यरूपस्याभावात् साकारेणस्पर्शवत्संग्रहः। ननु द्रुतहरितादिमात्रवृत्तिवैलक्षण्यत्वेनानु-गुणत्वे नित्यादिना अस्मदुपरतित्वपरिग्रहः। कार्यमितिसंयोगवद्गिद्वारादिजनकतावच्छेदि
का विभागवृत्तिः शब्दादिजनकतावच्छेदिका पृथिव्या नाशनाशेतः कर्मजन्यत्वादिव्याप्यत्वे गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वाभावात्त्वं नास्तीति तत्तन्निवेशे घटितकर्मजन्यत्वादिकमि
ति विशेषगुणपदेन तत्त्वात्मादिव्यावृत्ते गुणविशेषे भागतत्त्वात् स्पर्शान्यत्वात् स्पर्शान्यत्वं नञ्ज्ञा नैव्यादृशजातिसाक्षात्व्याप्यत्वाभावादिति भावः। कृष्णादिजन्म
कतावच्छेदकत्वेनसंयोगादिवृत्तितादृशजातेःसामान्यात्कार्यविशेषगुणपदं तु मात्र्यकसंभवेतिहरण्यादावापतेः पृथिवीतिस्पर्शत्वादिकारणतापत्रा रसं न संतिमत्त्वाति वि
शेषणं। कृष्णादिजनकतावच्छेदकसंयोगवृत्तिवैजात्यस्यकठिनत्वपृथिवीस्पर्शत्वादिकारणतावच्छेदकाप्यतत्पृथिवीत्वघटत्वादिकमादाय तिरसंग्रहवारणाय गुणेति इष्टि
व्याप्तिस्पर्शत्वादिकारणतावच्छेदकसंठत्वकारणाय आधेयसंतंगुरुत्वत्वादिकारणतापादिनीयो नवपाकजजनकतावच्छेदकतानिमाणत्वमिस्पसंगश्च संयोगे
ज्ञात्पन्नस्फपगमात्। वस्कनस्कनस्क पृथिवीवृत्तिवृत्तिजलवृत्तिवृत्तितेजोवृत्तिरवीत्येवपाठः। स्फः। एवं परत्वापित्वो ध्येः। स्पंदनेतिस्पंदनस्पद्रवत्वव्याप्तवृत्तित्वा
दिति भावः। अनादत्वं तत्वेत्यादावाप्तुत्वस्य वृत्तीतिल्पगुणविशेषणोनन्सेसामान्तरमात्रपृथिवीमात्रादि॥ नकुत्रादित्वादिनावयुरवयवयत्नोकादिपरिग्रहःस्तुरवे तिलोकादि
आदिनाद्युःत्वविशेषत्वपरिग्रहः। निष्कृष्टमाहनेजरत्मादिमात्रवृत्तीत्यत्रेरनेरावृत्तित्वमात्रमुपादेयं। अवयविद्रवत्वंपार्थिवनैजसावयविद्रवत्वं। तस्यैव लक्षणत्वप्रस
क्तेः मूलेनैमित्तिकद्रवत्वमात्रातिव्याप्तं तत्संगतमित्यतोव्याप्तेर्मूलरत्नादि। अत्रविनश्यद्वस्थापृथिव्यवयविरूपेवतस्याःरूपस्याजन्यत्वमेवेतितन्नाव्याप्तिप्रसंगनमसे

30

गगनमित्यतो व्यावृत्ते पाकेत्यादि पाकजत्वस्य तात्पर्यमाह पाकाधीनेति तथा च पाकाधीनो यः स्थिरो वलक्षणत्वमिति भावः। द्वितीयादित्वात्तो द्वितीयादित्वावच्छिन्नरूपादेः स्प-
र्शमिति एवं च विनश्यद्रूपस्य नीरूपविशेषणं न द्वितीयादित्वावच्छिन्नो पलक्षणमेव न तु तद्व्यावर्तकत्वमिति भावः। उपादानादित्यनन्तरं नन्वपाठः। प्रामादिकः उ-
त्तरत्रनाव्याप्तिरित्यसिद्धी नो ता अत्र च यदीति अन्यस्याविनाशाभावादिति भावः। इष्टियार्यादि विशेष्यं प्रकाश एव।। अजन्यकतिद्वयं च यत्रूपं संयोगविभागानासंख्या
परिमाणयोरपि तादृशयोरेवातिव्याप्तिमनुवृत्तिं संख्यापरिमाणवत्संयोगसामान्यस्येव व्याप्तियानुवृत्तिं तत्त्वाद्याप्तिमाये तमाह संख्येत्यादि। एकत्वस्य परमाणुगतस्य
काशादि परिमाणस्य चारणापराद्धत्वसंग्रहाय बाह अनेकेत्यादि द्वितीयानित्याये तमाह संयोगेति व्याप्याक्रमेण लक्षणं कृत्वा माहत थावेत्यादि अनेकसंख्यात्वादिरूपता
दृशजनकतावच्छेदकरूपमादाय पलक्षणासमन्वयः। परिमाणोति परिमाणत्वसंख्यात्वसंग्रहाय संयोगेति सतिमोमिकोदिविशेषणं। कर्मजत्वेतिमस्यव्याप्क
त्वादि तिभावः। इत्यं च गुणत्वव्यापित्वस्य दैशिकीम त्याणे नाह परिमाणोति कर्मजत्वारे व्याप्यत्वमभिप्रेत्याह कर्मजत्वादि रिति।। अनलकपालकावयवासे राह शब्देत्यादि
अदृष्टादिकारणायासमवायीति अभिघातेनेति इत्थं रताना दिवारणाय स्यादारते निमित्तकारणत्वमोघस्थिति स्थापकभावनयोरतिव्याप्तेराह संस्कारत्वान्येति।
प्रकाशेमात्रपाठभाव्याप्तिमाये तमाहतुमात्वत्वादि उत्तयानुगतधर्म्मा लाघवेनएकतरमात्रसंवेशोऽव्याप्तेरुभयानुगमकधर्म्ममाह विशेषेत्यादि। कोविदितस्यवास
वीजं नुमाव्याप्तिवल्लोदिसं योगादेरेवाहृष्टहेतुत्वं साव्याहगस्कादियुपाधयएवनमहादिमितिध्येयं।। तस्य शब्दजशब्दमात्रस्य। तस्यैव। प्रशब्दस्यैवाद्वितीयादिशब्द
स्य सत्तिकत्वादसमस्तत्वानभिधानेनन्वत्र नापदि निष्ठाकुःप्रयमित्र्यादिनेत्यादि विनाशादिति पञ्चमीप्रकाशो। नासत्यतत्त्वापत्तिरिस्पत्राहे नै। सर्वशब्दानां द्वित
यमात्रावस्थायित्वादिसंप्रदायमत आह अनेत्यादि आद्यस्य शब्दानस्य शब्दस्य। अन्यस्य शब्दजनकशब्दस्य मध्यमानां शब्दजनकत्वविशिष्टशब्दजन्यानां। उभाभ्यां कारणा

रा° १
३०

नाशात्कार्यनाशः। एकोऽथ कथमनवस्थारहितकारणतो नाशः। तु किमाह अन्यस्येत्यादिना अन्यस्य धारणस्यावरमस्यानन्तरमुत्पत्तिकशब्दसामान्यस्य इत्थं चेत्यादि अत्र यत्ता
वः एवमनन्यसमागमनित्वात् पूर्वं किं मानाशोऽनन्तरमेव क्रियानरोत्पादः नियमः इति तदनुरूपाधिकरणं वस्था चित्त्वमसंतत्वपरं तु एवमसंयोगानन्तरं नरवतो का
रणोत्तरविलंबेन विलंबसंततावानवस्थितनीयवस्तुर्यतः एकेशप्रोजन्यते नष्टाविद्धितत्ता वस्था चित्त्वमपि तदनुरूपावस्थानप्रतिपादनं तु विशिष्टात्मतस्य
सूपपादनात्। यत्तु आद्यशब्दस्य तदनुरूपावस्था चित्त्वं तन्नोत्तरोत्तरशब्दानामपि तथाभावात् द्वारामेव तथात्वान्न च एकशब्दजन्यएनाशेऽसति अनन्तरोत्पन्नस
र्वशब्दानामेव नाशोत्पत्तिकत्वापत्तेः कारणनाशस्यादिति वाच्यं न तस्य कोः कार्यकारणभावसत्वेन तिशेषसामग्र्यभावेन कार्याभावान्न लोपः हिनस्मात्किं नाशस्य
वनाशकत्वलोपः इति तावसेवयस्यात्तत्वेन कारणेनैतिनकोऽप्यस्तु वयोः पयं वनसंयोगशब्दस्य धारणस्य कारणत्वस्यैकस्याभावेन कथमेककार्यकारणभावः इति
नवा घटशब्दनाशे शब्दनाशस्य व्यभिचारात् सरमशब्दनाशे वशाद्यस्य व्यभिचारात् द्यशब्दनाशेऽप्यतश्च किं कस्य विजातीयपदनसंयोगनाशस्येव सर्वत्र कारणत्व
मिति नावं भर्याकाशसंयोगादवयवशब्दो तेजोनापरशब्दानियामकजातिकल्पनियवनाकाशसंयोगोत्पन्नामानाभावात् एतन्नाशकतावच्छेदकघटकतया
तत्साधने तु नीशकतावच्छेदकतया वक्तव्यविसदृशसंयोगएकजातिः कल्प्यतां लाघवात् विभागादिना विनिगमनाभावस्तु न मानएवेति स्पर्शवत्वाविला
जनकोपाधित्वविवक्षयोः क्रमेण फलमाह परत्वेत्यादिस्पर्शवत्वविवक्षायाः प्रयोजनमाह नवेति संयोगत्वस्य पूर्वं दलेऽनतरादृष्टित्वात् संयोगे न दूषणत्वाभा
वेनातिप्रसंगाभावादिति भावः। न ज्ञानीयत्वोक्तौ निमित्तनाशनाश्यपदत्तिगुणत्वस्याप्यज्ञाविपत्तेः क्तो। ज्ञानानन्तरं चरमज्ञानानन्तज्ञानं। इच्छा ज्ञानवारणाय नाश्य
त्वइतीनिरुक्तेतिप्रकाशशब्दनिरुक्तेरर्थः तेन चरमपक्षार्थितपरमाणुरूपवृत्तिरूपत्वमादायनातिप्रसंगः। संस्कारादृष्टकरणाय प्याप्यव्याप्तिः। तुल्यतुल्याव्यवरणशब्दो

31

कत्वादेरपि निमित्तनाशनाश्यत्वात् कत्वादिनाशेऽतिव्याप्तिमाशंक्याह चरमेत्यादि। निमित्तनाशजन्यपरमाणुद्वयसंयोगनाशेति पाठः साधुः तस्यैव निमित्तना
शनाश्यत्वस्वीकारात् एवं च द्व्यणुकादिनाशक्रमेण महदवयविनाशात् एकत्वादिनाशः। चरमसाधनानाश्यत्वेनातिव्याप्तिं लक्ष्यत्वेन निराकरिष्यन्नाह लाव
नाद्यत्वादिति विवक्षितम्। अत्र चरमत्वं विनाशिधर्मप्रागभावसमानकालीनत्वं तेन नेश्वरज्ञाने संग्रहः एवं च लक्षणे विरोधिगुणानाश्यत्वरूपमत्र
विरोधिगुणानाश्यत्वमिति नरुक्तमत्र तथा योग्यादिनाश्यसंस्कारेऽतिव्याप्तेः एवं परत्वापि विरोध्यंशजनितपरमाणूर्ध्वकालिकापूर्वाप्रीणां तादृशानां स
त्वेनाहजन्येति नतु संयोगविभागयोरथैतादृशत्वेन लक्ष्यत्वात् प्रकाशसंयोग्यपि नेति लक्षणाविशेषणं विरुद्धं तत्राह चरमत्वे चेति गुणादिनाश्यत्वमित्या
दिना संयोगनाशकविभागनाशकयोः परिग्रहः। अत्र विभागादिनोत्तरनाशकोऽपरसंयोगादिसामग्रीसत्वात् उत्तरसंयोगादित एव सत्राशसं सवः परमाणुपा
काशसंयोगलक्षणनाशकः कोऽपि न जनात्मीत्यनापेक्षानेवा चरमत्वं संभवतीत्यतिप्रायेणाप्रकाशसंयोगान्यत्वमुक्तं ननु विभागान्यत्वमिति ध्येयं। केचित्तु
स्पन्दात्मधर्मिकत्वं जन्यात्ममात्रधर्मित्वं मानतः संयोगादावतिव्याप्तिरित्याहुः अत्र संयोगस्य लक्ष्यत्वमिति तु भ्रमः प्रकाशसंयोगान्यत्वविशेषणात्। विरोधात्।
वक्ष्यतो विषयविधर्मीपरमित्येवमम्पकृतादृशापूर्वस्य तु कालादिरेव नाशकः। इदं पुनरपेक्षयेत्योक्तं। आश्रयनाशानाश्यनित्यवर्गीयोरव्याप्तिमलक्ष्यत्वेन
निराचिकीर्षुराह कारणेत्यादि कार्यस्य गुणो नतु स्थापितकरणत्वे नित्यवृत्तिगुणस्याप्यलक्ष्यत्वमासावव्याप्तिरत आह कार्यवृत्तीति आश्रयनाशानाश्यवृ
संयोगादौ तथाप्यव्याप्तेराह स्वाश्रयेत्यादि यत्किंचित्स्वाश्रयनाशनाश्यनाविद्यमानाश्रयसमानकालीनत्वेऽसमवायिकारणसंयोगादीनामसंग्रहमाशंक्याह
स्वसमानकालीनेति। स्वजन्यत्वाविमती।। इदं क्षणिकैतिव्याप्तेर्गुणपदे पूरयन्नाह आश्रयेति गुरुत्वस्थितिस्थापके इति प्रकृतलक्षणघटकं गुणपदमिति प्रेक्ष्याह पूर्वपठिते

राम
२१

तेः। गुरुत्वस्थितिस्थापकयोर्वृत्तित्वं तद्भुत्वपयपर्यन्तमित्यर्थः। पार्थिवपरमाणौ निष्ठयोर्गुरुत्वस्थितिस्थापकयोर्विरोधी अव्याप्तिकरः। पार्थिवपरमाणौ गुरुत्व
स्य पाकजत्वे गुरुत्वपर्यन्तमपार्थिववृत्तित्वस्य त्वेति। कथं स्पर्शपर्यन्तमित्युक्तं तत्राह पार्थिवेत्यादि। गुरुत्वाश्रयस्पृष्टत्वपदेन परत्वामर्शोऽविषयत्व इत्यादिप्राय
थानाद्य एतादृश इति न समर्थद्रव्यप्रवेशगौरवादाह सप्तवा वेति। वेद्धिमादिसंख्यासमेयोग्यादिवारणाय सत्यन्तं वेगस्थितिस्थापकसंग्रहाय संस्कारत्वान्येति॥ अमू
र्त्तवृत्तय गुणत्वव्याप्येति रूपादिवारणाय समासान्येति। ईश्वरज्ञानादिजीवनयोनियत्ननिर्विकल्पकातिव्याप्तिमाशंक्याह विशिष्यत इति तितावज्ञानसं
ग्रहाय वेगादिवृत्तीति ईश्वरज्ञानादिवृत्तज्ञानत्वयत्नत्वसत्त्वजातिव्याप्तेः। आत्मपरविशेषणाश्रयत्वं तथा संविनापि भावस्थेव वक्ष्यत्यादि। अतीन्द्रियत्वस्य सुसंख्या
दीनां मतेः॥ ॥इति साधर्म्यवैधर्म्यप्रकरणं॥ ॐ॥ ॥मूले इति॥ पारिमाण्डिको पाधिकसंज्ञैकत्वनिमित्तानैमित्तिकत्वं तथा रूपादिसंग्रहादिसमाधिगतं। वैशा
दौ नैमित्तिकलक्षणतावच्छेदकमाह। आधुनिकेत्यादि एवं चानाश्रितदेशे कधर्म्यवद्धि वैयाकरणदेशो काशकादि इति भावः। साहित्यस्य आकाशग्रंथे
आकाशकालदिशामेकैकत्वेनापरजात्यभावेऽपि पारिमाण्डिक्यमुक्तः सर्वं तित आकाशकालोदिमित्यनेमेत्यादिः। तथा चाकाशादिषु पारिमाण्डिकज
सत्त्वमप्यामनोऽपाधिकलक्षणमतिव्याप्तं कंचेति न तु लपमरूपयानिर्वक्ति अनुगतेत्यादिना। आकाशादिसाधारणपार्थमनुगतधारणायानुगतेति। अत्र संज्ञा
त्वं जातिपदिकत्व[illegible]भाव प्रकृतिनिमित्तत्वेनैव संकेतवत्त्वसाम्येः। अनुगतेति। आकाशादिसाधारणपार्थमनुगतेति प्रतियोगिविशेषकतो। अत्र संज्ञा येषामिति त्वं
वस्त्वमात्ममेवानन्याकाशत्वादेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावसिद्धान्ताह अनुगतेति व्यर्थं अत्राह व्यक्त्यावेत्यादि। सामान्यलक्षणमाह संज्ञावेत्यादि। विशेषणतायोः क्रमेणाव्या
प्तिमाहाकाशत्वादि। संकेतवत्त्वएवेति तथा च औपाधिकेषु तेषु भूताः। तेषां पावकपाठकादीनां। तथा च जातिपदिकत्वमेव संज्ञात्वं। पाठकादयश्च औपाधिके वृत्तीव पित

32

व्याद्दति पूर्वोक्तौपाधिकलक्षणस्यानेवृशक्यतावेन समनन्वयादौपाधिकस्य लक्षणासंबंधिकोर्ष्टु। प्रसंगात्तपारिभाषिकलक्षणमप्याह। प्रवृत्तीत्यादि। आकाशादौ
नाकेश्वपि प्रवृत्तिनिमित्तमितिभ्यक। शब्दादेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वे त्वाह अननुगतेति। अत्र शक्तिपदादिकत्वमपि देयमन्यथा समवायेके कल्पकं वाचकधातावतिव्या
प्तेः। संज्ञात्वं जातिपदादिकत्वं। अत्र पाठक्रमेदएः सेग्राह्याः। तेन शंकेत भूतत्वविशेषितेनायष्ट्यादिसंज्ञायामुक्तपारिभाषिकौपाधिकयोरसंग्रहानन्तसाधारत्वं
नेमित्तिकलक्षणमाह। समप्रवृत्तीत्यादि। अत्र संज्ञात्वं जातिपदादिकत्वं एवं परत्रापि। शब्दादेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वपक्षे न व्यावर्त्यमाह अननुगतेति। उपसर्गोपसंग्रहेन नक्ष
त्रिकविके वलत्याते रेवमं योगा। प्रत्यायकस्य स्वार्थमकरंसमत्तु शयेशक्ति इति कथं नैमित्तिके प्रवृत्तेरभूतार्त्यासिद्धायेणाह। संयुक्तत्वादि विस्तम
तद्रूपनेतरं कविकल्पितजननमितिपाठः रक्त। तहरणावानुक्लपमात्रफलकः इदनीति। इदत्वानुकूलतेजः संयोगादिव्यापारमाह। पथनेति। इदनीति मयोगोऽन एवजला
दौ नाहघ्राव्यापाराभावादेवनतत्प्रयोगः। किंचित्तु परत्वापरत्वेत्प नतरमे वाग्रे इदत्वेतिपाठोधात्तोः। क्रियाविशेषवाचकत्वात् तद्वदवादित्वे सोऽप्रदवपाक्षे वशक्तिमित्प
मिश्रावकः। एतत्क्रियाव्यापाराणां वाचकत्वेन शास्त्रभावान्न कथमेतस्मिन्न कसंज्ञात्वमित्याशयेनाह। इष्यकेत्यादिना। पूर्वोक्तेत्यत्वा। दिनूपातनतकुत्राप्रवृत्तिजापोत्पा
प्रवृत्तिनिमित्तीपरापरशब्दस्य तज्ज्ञातीति कालिकपरत्वत्वदैशिकपरत्वत्वादीत्यर्थः। विभाजकेति परत्वत्वापरत्वत्वे त्यर्थः। नानार्थादितेन पा वत्कुविंशत्वघट
कोपाधिना पिने पातित कत्वनिर्वाहोगौरवेतानस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावादिति भावः। विशिष्टेनैमित्तिकत्वविरहः। ननैमित्तिकेति। किंतु पारिभाषिकत्वमितिभावः।
उपाधिजात्वेति। मात्रपदेन पंकजादिव्यक्तग्रहः। जात्यवरसेत्यास्तेत्वाह। उपाधीति। वाक्यपरस्परस्याशक्तिविशेष्यएवतद्वेदराजस्येत्यादि। यदादिपदे अंग्रवोनानेन प्र
मेयादिपदे शक्तिविशेष्यत्वसत्वेपि तन्नेतिः। प्रस्ततेनपदशक्तिप्रयोजनीशेनस्य प्रकारत्वेतन्नतस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। तेन कर्तादिव्यावृत्तिः प्रकारत्वेपि नस्तीति।

पाप
३२

त्राक्षिसघोऽप्यत्वं वक्षाक्षिसमासपाऽत्व- न न त्राक्षि ग्रमेण ह्स्पाद्देः प्रकारत्वपि नस्तीतिः। नाम्नलोपाद्धानं वशब्दाश्रयत्वाद्वैरिणायाउपाधिभ्रष्टकधर्म्मीस्यमूर्त्ती
पत्तदोपरिमाणत्वाद्देः। परे परस्पामाकृतिमत्वं मा द्याद्दे विशेषत्वञ्जनी तिनत्र प्रशक्तिं निराकरोति कृतिमत्वं त्विति। तथा ते ति। इतर त्र्यवच्छेदे सूत्रकारस्य रसो हप
नादितित्यावः। कते विशिष्टेति इतरे सांप्रकाराणामेव व्यवच्छेदे सूत्रतात्पर्यं ननु मेवं धर्म्मादीनि विशिष्टशक्यादिसोनि वृषणं सम्मत त्यावितिभावः। नववस्त्वा
दिपदे व कृतनस्व स्वरकस्याविशक्ति विशेषण्यदसित्वानत्राते मांतिरिति वाक्यं कलशक्ति विशेषणं दसित्वस्य विवहितत्वादितिभावः। आकाशेति विभिन्नप्रकारेणोपस्थि
तेस्तत्र तत्रत्वात्प्रत्याति मानि रिति वाक्यं कलशक्ति विशेषणं दसित्वस्य विवक्षितत्वा दितिभावः। इह आकाशादेः। शंकते निपातेति। आकाशादय इति नव्युधर्म्मं माह शब्द
एवेति। विनिगमेति। न च प्रत्येकमात्रापि विनिगमनाविरहः॥ विनिगमनाविरहेण सर्वशब्दानामेव शक्यतावच्छेदकत्वे शक्यत्वमेव सर्वसाधारणांश कानावच्छेदकताव
च्छेदकं ननु नच्छक्तिकल्पा रीतिसाधवता अमरेणु वि हाय संयोग पर्याया गाबुद्धा वनमनुवित्तविति आचष्टे तावत्वेनेति। तन्मतेऽनावस्य अनुपलब्धिरूपमाना गम्यत्वा
त अतिरिक्तत्वान भ्यापगमाश्च विशेषणेमनु विनाभिमतेति गायेण। नाश्रत्ता वस्येत्यादिया स्यात्व एतस्य फलोपधानालिगायेण। हात्र सरेणगते तिप्रकाशकारीवमा
त्रपदं विशेषणपदयोः लक्षणेणु यथायोग्यमन्वयेन इणम्मा नुरसनादीत्यादिनीलपीतादेरेकैकत्वस्वीकारात् इमादेरेकैकत्वस्वीकारादन्यो गर्भेति॥ इमत्वादेरस्वीका
रादाह- सावेत्यादि। तन्मते सत्ताया अस्वीकारादहेतुत्वमपीति। नीलत्वादिईदं वलक्षणेति गायेण। न तु नरकैकत्वस्वीकारे पूर्वस्य दुष्टत्वात् गायेण। अनुगु
णपदं तर्कादि धारणाय। शब्देति- कल्पादि स्वीकारे तद्वारणाय पि नियामक इत्यकारणता वच्छेदक कोटि प्रविष्टतया। तन्मते जाति सांकर्य्यस्यादूषणत्वान्न
रीत्वादिप्यापणानानीलादिस्वीकारेव बाधकाभावो हाह- नेति ध्यामित्यादि एवं वक्ष्यति जन्यत्वे आह तिप्यत्वं विशेषणेदेयमिति भावः। ह्यपादेरतीत्विप स्यामस्ते

३३

राहा। रूपत्वादिति शिष्टयोरिति। त्वगिन्द्रियग्राह्यानां वस्तु विशेषणतां स्पर्श इति व्यावर्तनं वीति। विशेषणतां नीलादेरकैकत्वोपगमात्रेणावच्छेदके वदति तमस्त्रि
कर्षेण ग्रहण स्वीकारादपाणित्रिसंख्यगोचरीति पूरणे वस्तु घटइति तत्संनिकर्षेण चक्षुर्घटितसन्निकर्षेण। समवायस्य विशेषणतामात्रेण प्रत्यक्षत्वे नीलत
रहः समवायेति रूपाकारस्येतव वीकारत्वाद्यद्घटे रूपमस्तीति। एवं परतोऽपि नोध्यं। उक्तरत्रं यदिति शुक्लत्वादिजातिविषयत्वादेतस्येति ग्रंथेनार्थः। न
समवायाधिकरणतो स्पर्शवत्त्वसमानाधिकरणतो नार्थः। पृथिवीति रूपवत्त्वकारणतावच्छेदकेति रसमेव च विनिधायजलविशेषेति नोक्तं तेजो विशेषेति उ
ष्णत्वकारणतायजलोत्पादि वायुरूपवत्तीपन्नस्य शरीरत्ती तु पाशानेजलरूपे। रूपीतिमस्य वैयर्थ्यात्तपाग नैवतस्त्रतामात्तेजस्त्वादि अज्ञो क्षत्वमादाया तिप्रस
क्तेः स्पर्शवत्तीति येकल्पितं क्योक्तं कारणतापरस्यावि पया तेषकारणतापरतयाविशेषगुणपरस्य वपृथिवीविशेषणतापरतया व्याविरूप्यासुराह कारणत्वादि
या तु घनानेरूपस्यपालिवारेण कारणत्वेन तत्संसर्गेशेषनिराविकी तुष्ठा हसामान्ये स्यादिजन्यतावच्छेदकेत्यादि। एवं वक्ष्यति न त्वे प्रतियालिवारेण
कारणत्व मस्ते वेतिना संबन्धः। व्याघातं नयनत्वप्रमाणस्याप्रतिहो व्यानात्प्रकाशालोकरूपमानगोवराकांक्षीत्युक्तमस्थमिति। पूर्वसिद्धान्तयुक्तपपक्षसिद्धान्त
क्तिकेत्याविरूपापुराहविवयस्थप्रत्यादि तेषां यस्तु राशीनां तयोः रूपस्पर्शयोः। उपस्थितं रूपाधिकरणता नस्यकारतोत्वाति प्रायेणात्व कृष्णत्रिरूपरतीन्द्रिय
संबंधविशेषणताना मंपन्नये। वस्तुतस्तु निस्पर्शत्वे कथमारंतके त्वस्पर्शनत्वादि त्वाशंकाभामाहत्र्यनेनानामित्यादि। अन्यथा व्यानयवं व्याहत्वा शंकते
तदन्येति। नत्वेमेवेति। अन्यथापि समापिसद्रूपन व्या मत्वेन जनकत्वोकावापनत्वातिनथापि भवत्वापितत्वे नैव व्यतिवंधकत्वे वोव्यानतु तद्व्यासपर्शवत्वे नारं
भकत्वं वक्ष्यमाणरीत्या। इति मयापि तदेव व्याक्यानमिपसिधायाः व्याव्यापावानामस्य तरत्वप्रदिकास्यो व्याखानां अनतेति। नचानजनकता नावच्छेदकत्वस्य व्यासमि

दण्डित्वेऽस्वीकृत्यैक एव कार्यकारणभावः कल्प्यत इति वाच्यं तथापि तदवच्छेदकत्वस्य विशिष्टदण्डत्वे स्वीकृत्य प्रत्येकमादाय विनिगमनाविरहात्तदुत्पाशयात् तन्नव वि
शिष्टेऽवच्छेदकत्वस्वीकारेण वैशिष्ट्यस्याधिकस्य प्रवेशात् नानाऽनायासं स्यात् दण्डित्वस्वीकारे तु वैशिष्ट्यानां प्रत्येकमत्वेपि कारणोपस्थितमुग्धानां संबन्धप्रवेशाद
वच्छेदकाः परस्परसंबन्धस्यानामनाभिकरणप्ररूपणयानर्पेक्षा अयोपरि विशेषणताविशेषसंबन्धो लघुरिति तदवच्छेदकत्वमावश्यं दण्डित्वस्वीकारेतोक एव कार्यकारण
भावः शेषं मनसो नारंसकत्वादि तच्चिंत्यमिति दण्डत्वास्मिंकर प्रसंगे तज्जन्यस्पर्शत्वस्य जातित्वाभावेन कार्यतावच्छेदकत्वेनानानात्वाद्भावे वा कल्प्या याऽपि जातेरं
त्वावच्छेदकत्वाद्धारणाऽतिप्रसंगः कत्वमेव तद्व्यं समूर्तत्वमेव तदवच्छेदकमस्त्वित्यस्वरसबीजं भूतपरेन यज्जन्यतावच्छेदकतामपरमोकपदं मिथ्याशंकायामाह भूतप
दत्वित्यादि। प्रथमा न निर्दिष्टा निपतत्परामर्शाऽसंभवनिरावकीर्णराहसोतिजली वयविरूपेविविच्यनानिरहितौ कार्यत्वसत्वाहाह। परमाणुविति। कार्यद्रव्यद्वित्यादि वि
भागात्मा सतन्नपरमाणुरूपकार्यत्वस्येत्यन्यथाव्याप्यावच्छेदेऽप्रापत्तिकीतेत्यादिः एवं च कार्यद्रव्यावच्छेदेन पार्थिवत्वादीनां विविच्यता निष्प्रत्यूह। सिद्धपेसाव सालित्वेत्यादि मूलोक्त
शक्तिया मनुरूपा हतत्त्वात् पादिदृष्टास्तोगंधादिः। इतिमतेनेदं प्रतिसंस्यथाशु कत्वस्य द्रव्यत्वव्याप्यजातिव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावाद्व्याप्तिः। एकजायेतितं प्रातेना
नाजाधोयत द्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्यतावच्छेदकाद्यर्थः तेन नानाजात्यवच्छिन्नव्याप्यताविरहेऽपि न क्षतिः शीततरस्पर्शत्वादीनां जलत्वव्याप्यतावच्छेदकत्वादु
क्तं एकजातीयेति लक्षणान्तरमाह द्रव्येति जलत्वादेरपि प्रमेयत्वादिना व्यापकत्वादाह द्रव्येत्यादीनीति नु काश्चिन्न जलत्वादीति तथा च तत्समनाधिकरणप्रतिया
यजलत्वं प्रति नातिप्रसंगः। पदिकरकासागररघारंभकतावच्छेदिका जलसंयोगमात्रवृत्तयो जातयः स्वीक्रियन्ते तत्राह विशेषेति। अत्रापि पूर्ववज्जातावुक्तकाल्पिद्भिन्नत्वं
देयं एवं च स्नेहेन तदतिरिक्तजातयो ये न जलत्वमपि नाशयत्यात्पाशपेनाह स्नेहत्वेतिनानेति नानाजात्यवच्छिन्नापानुपपत्तिर्व्याप्यतान्तानिरूपित व्यापकताश्रयत्वा

34

दिनारूपपाकजत्वव्यापकं निवीर्य। एवं रसादिष्वपि। आकाशादौ व्यभिचारादन्यथा व्याप्तेः भूतत्वामित्यादिना॥ रूपभेदेत्यनेकानरूपेऽप्यथ वीत्वव्याप्यसावपि सकलरूपेतर(त्वा)
भावरूपघटः पाकजेऽप्यथ्य भेदापादनेमसंगतेरत्यतो रूपमात्रमिति· रूपघटनिष्ठ। शीघ्यभेदेन व्याधिकरणो न घटः पाकजेऽप्यथिव्यभेदापादनं न संगतवतीत्यन्यथा व्यावृत्ते
घटः पाकजेत्यादिना॥ घटस्यग्धुरूकंरूपपटः श्रुरूक इति प्रतीतिरेवाभेदाभेदे प्रमाणं इयं च घटानुयोगिकरूपभेदप्रतियोगिनो रूपस्य घटाभेदवत्वे न रूपानुयोगि
कपटभेदप्रतियोगितो वा घटस्य रूपाभेदवत्वे नापि निर्वहतीति। एतादृशभेदाभेदे सिद्धौ अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वसाधकानुमानमग्रेतनेमनुपयोगीति नरवतार
णानुगुणोऽपि न व्याविस्मानुः प्रथमतो भेदाभेदशब्दार्थमाह· भेदस्यादिना· न्यूनतापरिहारार्थं प्रकारद्वयमनुक्तमिति संप्रदायः। अन्योन्याभावत्वादिरपि अभावत्वव्याप्या।
न्योन्याभावात्यन्ताभावर्गस्यतरत्वादि व्याप्यत्वेन साक्षाद्व्याप्यत्वासंभवादाह· अभावेत्यादि· व्याप्यवृत्तेरवीतिपद्यपि अभावविभाजकोपाधित्वं सत्वस्याव्याप्यवृत्तिध्वंसमाना
धिकरणा अपवर्त्तनं तथापि सकलध्वंसमानाधिकरणाव्याप्यवृत्तेध्वंसत्वस्य संभवतीति स्तोतिप्रदर्शनायेदं भेदाभेदयोर्यौगपद्यसाधनाय तथा विवक्षितोऽपि वैयर्थ्यापरिहारादित्येवं पाठः।
वैयर्थ्यमिति। अव्याप्यवृत्तिध्वंससमानाधिकरणध्वंसत्वे साध्यसत्वेन· दृष्टान्तस्य वैयर्थ्यापरिहारादित्यर्थः। अव्याप्यवृत्तिध्वंसत्वं तु नाभावविभाजकोपाधिरिति भावः। नित्येति नि
त्यप्रतियोगिकसमवायस्य तैरनित्यत्वस्वीकारादाह· नित्ययोरिति सामान्यप्रत्यासत्त्या दिना ईश्वरज्ञानादीनामप्यस्मदादिप्रत्यक्षत्वादाह· अस्मदादीत्यनेनेत्यादि। अती
न्द्रियरसाद्याव्यावृत्तये योग्यजातीयपदमिति एवकारसंबलितस्यार्थमाह· तथाचेत्यादिनानुगतविशेषणतेति अन्यथा अयोग्यानामप्यस्मि विशेषणतात्वे अतीन्द्रियरूपादावतिव्याप्तिः
योग्यानामस्मत्तद्विशेषणतात्वेऽतीन्द्रियरसेऽव्याप्तिरिति भावः। अयोग्योत्पत्तिघटितलक्षणस्य एवकारसार्थक्यमाह· अत्रेत्यादि तर्कस्याप्रमाणत्वादुपष्टंभकमात्रं नवदाह· एवं वे
तिपन्नतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिपुरस्सरपक्षतासमानाधिकरणमादौ स्यादिति। तेनेति अत्रवेत्यादिना वस्यमाणात्मा मौन हेतोर्भागासिद्धिः· नानारसगोचरसमूहालंबनमाहात्म्य तथापि सि

राम
३४

द्धसाधनादाह विषयतयेति उत्तरयेंद्रियाजन्यत्वस्याप्रसिद्धेरित्यं वाच्यमिति । सर्वेति नातः स्नेहत्वादिसाक्षात्कारजनकस्नेहादिना सिद्धसाधनं स्नेहस्परूपादिसाक्षात्कारज
नकतामादायार्थान्तरं वा वस्य समानासमानाभ्यामावपरिमाणं रसत्वस्य महत्वसामानासिद्धसाधनं स्नेहस्परूपादिसाक्षात्कारजनकतामादायार्थान्तरं वा वस्य
मानासमानाभ्यामावपरिमाणं रसत्वस्य महत्वसामानाधिकरणोद्भूतरूपाभावस्य च सत्त्वसाक्षात्कारणत्वान्न सिद्धसाधनं साक्षात्कारत्वेपीनस्याति रिक्तान्वयः रसस्योत्पत्स्य
वं जनकत्वेपि वेसन्ने नान्वयः सजातीयेत्यस्य फलं रसत्वस्येति भेदग्रहे उद्भूतस्पर्शवत्वस्यावेति । नयनाभिन्नत्वातिविषयतातिरिक्तरूपेणागुणग्राहकरूपमात्रपहेतुमत्त्वं न चे
ति अत्र विषयतया गुणग्राहकरूपमात्रपहेतुमत्वं नाद्देशेति । निरुक्तसजातीयमात्रसाक्षात्कारकारणेत्यर्थः । सजातीयस्येति रसजातीयमात्रसाक्षात्कारकारणस्य महत्वस्य सजातीय
महत्वेन सत्वासिद्धसाधनेनारणायतज्जातीयस्येति । सजातीयस्य सजातीयेति । गुणेति स्वरूपकथनं । ग्राह्यपदं किं विशेषस्य रससाक्षात्कारजनकत्वसिद्धावेव ग्रहेतत्सिद्धिः ।
घ्राणादेर्गंधस्य कुंकुमादेर्गंधव्यंजकत्वाद्वर्गंधमादायायथासिद्धारः । अत्र प्रतिनियतेंद्रियग्राह्येति प्रथमगुणविशेषणेन यथा सांक्रिवेशाने वैयर्थ्यं । विशेषगुणविशे
षतो नगुणग्राहकपद्रसा गेन तु निरूप्य वस्पातेयद्भूत्यादिना । लक्षणमिति । अन्य आतेन व्यभिचारात् । प्रतिनियतग्राह्यगुणेत्यत्र गुणपदं फलमाह । स्नेहदेरपीतित्यादि
नव्यभिचारवारणाय । इंद्रियगुणस्यापि कारणत्वाभिमतेर्मनसः सजातीयरसवत्सयासिद्धसाधनस्यानस्पाकारणत्वाभिमतेः । श्रीधरस्य निरासस्तु साध्येयास्य
गुणास्तेस्मन्नेनै वद्रव्याणामेगाहरसेनरसस्येति । विशेषगुणेतीतिमध्यावनपरिमाणमात्रयत्नपरीचारः साध्याप्रसिद्धिवी । महत्वस्येति तथा यत्सा ग्रहणाशये नाह द्र
व्यासत्वा व्यभिचारः । गुणमात्रगुणादेवं न तु तत्र विशेषणादानं तथा वनसाध्याप्रसिद्धिः । विशेषपदसार्थक्यार्थमाह यद्वेति । सामानाधिकरण्यानुल्याधिकरणं ग्रा
हकोगुणान्तरमत्र गुणपदं मांस्हि माह । गुणेतीतिजातादीतिगेवामपिनिरुक्तप्रतिनियतेंद्रियग्राह्यत्वात् पिनेभावः ॥ ऽ भयपकल्पमूर्तिपदफलमाह राघेत्यादि ॥ सामान्यगुणव्या

३५

त्विं विनापि स्पार्शेजाति नियतेंद्रियग्राह्यपरस्पार्थश्च्येन प्रकारान्तरमाह- यद्वेत्यादि। सर्वपक्षीभूतव्यक्तिः। अत्र च आलोकरूपस्य जलविजातीयवह्न्यादि स्वत्वमिति न पूर्वोक्त

सिद्धसाध्यत्वं। मनःसंयोगेति। यत्तु रूपमात्र याचि वोध्यं।। वायुपक्षकेति। सर्वपक्षसाधारण्यार्थं चकार। अभिधानमित्यर्थः। शब्दस्यानुपादेयत्वादाह- वायोर्वेति। तथा च प्रत्यक्ष

नेस्य समानजातीयेत्यादि वचनं। हेतु अवयवपरतयाहेतुं व्याचिख्यासुराह हेतौ चेति। पूर्वेति। दृष्टान्तस्पर्शिनेत्यादिनेत्यर्थः। अगृहीतस्पर्शेति। जातिसमवेतस्य विशेषणा

तयास्माद्दृष्टत्वादि। दृष्टान्तत्वादेःस्तोत्रादेः स्पर्शवत्त्वादनेकान्तत्वात् स्पर्शत्वादेः नरूपेति। गुरुत्वेन दृष्टान्ते विशेषगुणतोति। विशेषगुणत्वमत्र गुरुत्वान्यगुणत्वं। रीतिरिति सिद्ध

गुणत्वे व्याप्यजात्याश्रयत्वं इत्यादि पूर्वोक्तार्थे तिः प्रयोजनं तु पूर्ववत्। अनेन विजातीयस्पर्शकारणाभाव इति नरूपरूपिनानेति पारस्परविजातीयरूपवत्त्व समवेतत्वमित्यर्थः। रूपवत्परं प

राश्रित तत्त्वमित्यत्र षष्ठीसमासे विरुद्धार्थलाभात् सप्तमीसमासेन व्याचष्टे- रूपवतीत्यादि। सजातीयजननेन तु रूपजननमात्रे(एतेनेति। तस्यापि स्पार्शनप्रयोजकत्वादिति भा

वः। विजातीयस्पर्शनिर्वाहकावयवयोर्विजातीयस्पर्शवत्त्वं च व्यापकत्वमत्रापीति। रसादिमात्रजनन एव नतु सजातीयपरमाणुजनने। विजातीयसंवलनं प्रति वंध्यकमास्ति।

याऽऽइति साधकेनान्वेति। रूपस्पर्शरीत्यापि कल्पयेत्। माधुर्यापलंभेति। संयुक्तसमवायसमवेतत्वादित्यर्थः। नयना संनिकृष्टावयवावच्छेदेन सन्निकर्षस्ति। अत्राह कः एवं मा

धुर्यापलापीति। एवं नानाकार्यकारणभावे विशेषणप्रवेशापेक्षया अनन्तस्य क्लिप्तकल्पनमिति तावदेकस्यैव सामग्री समप्रति बध्य प्रति वंध्यकभावस्य लाघवेन कल्पना

त्। शपामालोति वृक्षश्रीहिः। लोहितमिति- यद्यवच्छेदेन तत्र शोणतद्वच्छेदेन गौरमपि शुक्लादिरूपमित्यभिप्रायेणोदं। चित्रा चित्रेत्यादि- अन्यत्रापि तदुपादकत्वात् तत्रा

पि चित्रं स्यादिति भावः। स्वविजातीयरूपवत्त्वेनोद्रूपत्वेन चित्रजनकत्वं चेद्रसिद्धं वस्तु समवायिसमवेत- समवायिसमवायः। स्वसमवायिविजातीयत्वेयोग्याश्रयसमवा

यो वा इति मतमास्व विजातीये समवायिविशिष्टावयवसम्भवमाश्रयो विजातीयपद्यमान चित्रत्वातिरिक्तेति न स्याद्विशेषणं। अत्र तत्त्वानतु गमेनएककार्यकारणभावागाव तुमंन षिं

राम
३४

मिति। यद्यपि नीलत्वमेतद्रूपत्वं नीलत्वेतरत्वं शुक्लत्वमेतरद्रूपत्वादि तिष्ठति तत्र व्यावृत्तिं च प्रति सामान्यतो विशेषतश्च नीलपीतान्यामामाद्ये विजातीयप्रतिरोधे नीलविशिष्ट

नीलत्वेनेत्यादिशात्यासंभवमेव कार्यकारणभावएवं च नीलत्वनीलत्वसामान्यामपि विशारंभो निरवधो भवत्येव न यापि सवन्यातेसिद्धा। विचित्ररूपत्वमपि विजातीयसंवलनेन प्रति

वंधकमवश्यं वाच्यं एवं च तत्स्याना भिति विरूपावच्छेदकत्वसंबंधेन नीलादिकं प्रतिसमा. वायेन नीलादिकं व्याप्यं वृत्तिनीलादेश्च वच्छेदकतान्नेशीकारे तु विजाति। प्रामवावित्वेन नलको

रत्वं द्रव्यत्वमेव तन्नत्र न सर्वावच्छेदेन नीलाघटत्वादेः प्रति कल्पनमस्तु॥ प्रत्येकं नानारूपवत्ति: कपालैर्जनिते घटे नीलादीनां तत्कपाले सर्वावच्छेदेनावृत्ति। यत्र यत्र वच्छेदेन स

मवायेन नीलेत्वत्रतदवच्छेदेनावच्छेदकतया नीलमित्त्येपि कार्यकारणभावनत्वात् वच्छिन्न समवायएव कार्यतानवच्छेदकसंबंधपविजातीयकंवलितनीलताश्चप्राप्यपरंपराकार

णनीति। प्राचीनान्यथापि नत्रकोटिपोधिकि कल्पनामपेक्ष्य कार्यकारणभावकल्पनेनैव लघीयसीतिप्राकुः। इत्थं वान्याप्यवृत्तिरूपकल्पनेवलघीयसीतिनातिरिक्तं वि

चित्ररूपकल्पना तत्कार्यकारणभावकल्पनावाइति हृदयं॥ यद्यपि नीलादिकपालावच्छेदेनसंयुक्तसमवायेन नीलादिग्राहकस्य व्याप्यवृत्तित्वं स्वीकुर्वतामप्यवश्यं वाच्यं। एव

मुक्तो चव्याप्यवृत्तित्वस्वीकारेपि नान्यावच्छेदेन संयुक्तसमवायेन नीलादिग्रहणापत्तिः तस्य च एव युक्तत्वं तत्र अवच्छेदकतासंबन्धेन कार्यकारणभावकल्पनापि नास्ति। एवं घ

टलएवचैतत्कपालेघटे नीलाभावइति प्रत्ययोपि कपाले नीलावच्छेदेन व्याप्यवृत्तिविषयकः तथापि अनुभवबलान्नीलादेरवच्छेदकत्वस्वीकारेन संबंधेन कार्यनियामकोपि वक्तव्य

तत्संबंधेन कार्यकारणभावो वाच्यः एवं सति लाघवाभावे प्रतीतिबलएव संयोगवन्नीलादीनामव्याप्यवृत्तित्वं स्वीकर्त्तव्यमिति भावः सुधीभिरूह्यः॥ अथ यदि तत्र नीलेतररूपे जन

यितव्ये न नीलाद्यपेक्षा न तत्रैकनीलकपालसमवायानएव घटे नीलोत्पत्तिप्रसंग इत्याशंकायामाह। अवयवेति आदिना व्यम्यां रूपाभ्यां। यथ सर्वावच्छेदेनोत्पत्तावि

व्याप्यवृत्तित्वं तत्र सर्वावच्छेदेनोत्पादसामग्रीसत्वात् तथैव। अत्र तु तदभावान्न तथात्वा शंकेत्याहः सत्येत्यादि। तत्रएकरूपोत्पत्तौ। अव्याप्यवृत्तिरूपलेपि तत्तदवच्छेदेन नीलानु

३५

तौ पुञ्जपरमाणौ प्रति व्याप्नुयेति पत्रसमवायेन पीलुकर्मा वच्छेदकतया पीलावेन प्रति व्याप्रस्य पर्ययदपापानतः पूर्वे नीरीपाला घवेन अवछेदकतया नीलं प्रति समवा
येन नीलस्य कारणत्वस्यावश्यकत्वे गौरवग्रस्ताप्रति वध्यप्रतिवंधकभावेनाभावात इत्यपेयं अतएव अव्याप्यवृत्तिरसस्पर्शाकारादेवा ॥ मूलकारमात्मा व्याख्यानकतया परेल
ह्यातो यसमर्थात्स्वयं व्याचष्टे पाकाधीनाणवाइति उत्पन्नेरापस्तानासं वंधरूपा पाः पाकजन्यत्वोभावात इत्थीनत्वमुक्तं शङ्कि रपिल्ला घवात्तैवेति द्वयं च यो आदिना परमाणुः पर्यन्तलो
मे आरंभके स्थित्यनेनानन्वयस्त्वतो वयविमात्रेति अवयवीति तस्येव प्रकृतो द्वचणुकादिति भावः ॥ तस्यारंभकमित्यर्थेन यस्य नेनानन्वयश्चेत्या स्वरूपवतानीमितिभाव्यानि
णुकस्य परं परमाणुकार्यः ॥ तथा वेत्यादि प्रकृतो भावीपः पाकस्तत्कृतस्य त्वगस्य कामावछेदेन परमाणुः पर्यन्तस्यानीति भावः अवयविनोऽपकृच भावत्वात न हि पार्थि
व मपक्वेना मालत्वसंगच्छति प्रतः पार्थिव परंपुद्धवछेः पार्थिवमित्यादिना अग्निना संयुक्तस्येति सपुत्रायपुल्लिंगत्वे संयुक्तस्येत्यनेन संवद्धस्येत्यकारे शार्थकयन मयु
क्ते फलतः पूर्वरूपविनाश इति अग्निना संयुक्तस्येति तदारंतकेषु घटारंतकेषु इत्यादि व्याख्याने घटादेरारम्भद्रव्यस्येति विभक्तम नन्वितिसंगतं तदा परमाणुः पर्यन्तपरामर्शः आ
रंभकानन्वयपक्षे स्यतो व्यावछेदघटादीत्यादिना प्रपद्यते एवं च घटादेरनिर्द्धारणे षष्ठी सामान्येव परमाणुर्मणुकारे सकृत्वाणुरहयणुकादित्यवछिन्नस्येति आदिना
आत्मावयवविपर्ययपरिग्रहः ॥ प्रकृतानुगुणं पूरयतीत्याणुकेत्यादिनेत्याः कार्यद्रव्यं विनश्यतीति भाष्येव तु ववनानुपपन्नमभिप्रायेणोक्तमा सार्थत्वाज्ञात्रभिप्रायमे
कवचनमिति पाकुववनानुपपन्नत्वावछेद एकस्येत्यादिना कार्यद्रव्यत्वस्य जातित्वाभावादाह जातिरिति अनतउक्तमित्याह एवं च कार्यजन्यत्वमेवसाध्या प्रकाशेन
नोद्यणुकनाशके नाश्रिसे योगेन परमाणुरूपनाशस्य नन्गरं इतिभवतानुपपन्नमितिशेषः ॥ यद्यपीत्यस्य पूर्वं तदारूपमितिपाठः ॥ सरूपेति स्पर्शाभावात घटानु
त्पादेनावयविशिष्टाभावसत्वं अवयवानुत्पादप्रसंगइत्येववत्तुक्तुवित्रमित्यस्यावसः अवयवविनाके त्वाधारत्वेतद्रूपमेवघटस्यो त्पन्नत्वात तद्धिनीरं भके तु स्पर्शाभावेपि नस्यति

राम
३६

रितिभावः। परमताश्रयणमेवाऽऽह स्वरसः यद्वा कश्चिद्विशिष्टस्पर्शस्य कारणतावच्छेदकत्वकारणत्वकल्पनयोः कारणत्वकल्पनायामेव धर्मिप्रवेशाभावेन लाघवं वि वि

गमनाभावेऽपि च पूर्ववर्त्तित्वं तस्य अस्त्येवेत्यस्वरसः। प्रथमहेतावाशंकामाह। एकस्मादित्यादि। ननु तत्राशको न स्यान्नाशकः। यस्यासमवायिकारणस्य नाशात्कार्यना

शस्तस्य कार्यकालसत्त्वोपगमाद्द्वित्वं निरपेक्षेणेति। कार्यद्रव्यावच्छेदेनास्य प्रतिबन्धकत्वमपेक्ष्यत्याह। असत्त्वेति। कत्वमनपेक्ष्यत्याह। असत्त्वेति। स्वाजन्यानामिति।

तथापि स्वोत्पत्तिकालोत्पन्नरूपस्य हेतुता कल्पमतेत्याह। स्वपूर्ववर्त्तिनामिति। स्वाजन्यानां स्वकालोत्पत्तिकभिन्नानामित्यर्थः। ननु तत्र स्वाव्यवहितत्वात्तत्र रूपक्रि

विश्रान्तोपेक्षा कार्यकारणभावोऽनुपादेय एव तत्र च विजातीयतेजःसंयोगजन्यतावच्छेदिका या जातिः सैव पार्थिवविजातीयतेजःसंयोगनाश्यताव

च्छेदिकेत्यत एव संयोगमुत्पाद्य क्रोडनाश एव नाशकत्वे न च तज्जातीयतेजःसंयोगजन्यतावच्छेदकजातिरिति लिखितानीलत्वमादिनात परतज्जातीयतेजःसंयोगनाश्यतावच्छेदि

कानन्तरं च पूर्वपूर्वरूपविजातीयमेव रूपमुत्पद्यत इत्यनुभवसिद्धमिति एकस्मादेव संयोगाद्विनाशोत्पादावितिभावः अमुं जातीयादपि तेजःसंयोगाज्जन्यविजातीय

रूपनाशेन च क्रियावारान्तरवैजात्यं कल्पनीयं कोऽयं जातिकल्पनाप्रसंगः नव नव तासां सर्वत्र संयोगव्यक्तिभेदकल्पनमपेक्ष्य जातिभेदकल्पनालघीयसीति

वाच्यं। प्रतिरूपं तदसंभवात् नानामनन्ततेजसां तत्र सत्त्वेन संयोगव्यक्तिभेदस्यैव नयसिद्धत्वात्तत्र च सर्वेषां नाशकतावच्छेदकमेकमेव न तु रूपादिकतावच्छेदकं तु तत्प्र

नानैव तथा च नाश्यस्य लेकरकाद्यनाशोत्पादकप्रभावादिति वाच्यं हेतुत्वादिरूपात्तां प्रतिकतापत्तेः तदस्वीकारे तेजोवायुकतेत्याद्यामभिधानात् अयमनुत्पादकतावच्छेदि

का या जातिः सैव तत्र नाशप्रतिबन्धकतावच्छेदिकास्तु। एकस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदककारणतावच्छेदकोभय वह्नेस्तत्तिविरहादनुमितौ माधातानस्य येन विवेचनसत्त्वे नत्र

संयोगव्यक्तिभेदेऽप्यसामाग्री केवलमस्मात् कथमिति बन्ध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनायासेनेति दिक्। अत्रायमुत्पत्तिनिष्कर्षः नैयायिकनये विजातीयतेजःसंयोगजन्य

51

णावच्छिन्नदिकानीलतरादिजन्यतावच्छेदिकाश्च विसिन्ननीलतरत्वादयः जनकतावच्छेदकनीलतरत्वादयश्च परमाणुनीलादिसाधारणोपाधिकाः स्वसमवायवैशेषिके
रूपिवत्कत्वं न च तन्मते तेजःसंयोगजन्यतावच्छेदकं परमाणुरूपत्वादिकं नीलादिजन्यतावच्छेदकं चावयवविनीलत्वादिकं अवयवनिष्ठत्वं वा तज्जन्यत्वं इति कार्यकारण
भावे लाघवमिति वाच्यं एवमपि परमाणुनीलतरत्वादिनियामकस्याश्रयस्य विनीलनीलत्वापि परमाणुनीलतरतमादिनियामकस्य अवयवविनीलनीलतमादि
नियामकस्य च कार्यकारणभावस्यावश्यकत्वेनातिशयकार्यकारणभावे मानाभावेन गौरवेणावकाशानवकाशात् जन्यतावच्छेदकालाघवादेतत्सिद्धान्तानव
नैयायिकनये कपालरूपनाशसत्त्वे तत्र घटे द्वितीयसत्त्वोत्पत्तौ तत्र तेजःसंयोगः कपाले च रूपोत्पादकत्वेन पक्वतो च घटे रूपोत्पादकत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वादेकमेव जन्यता
वच्छेदकजातिस्वीकारे प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावस्वीकारे च गौरवं विनश्यद्रूपवतः इन्धनादेस्तत्र त्रिचतुःक्षणप्रक्रियास्थापने शीघ्रमवस्थितिभिः स्व
हृदि तत्त्वादिति वाच्यं वैशेषिकनयेऽपि तत्र विजातीयसंयोगोत्पादे बाधकाभावेन समसमाधित्वात् अन्यत्र वैशेषिकानां तादृशसंयोगसत्त्वे पूर्वरूपेण प्रति
बन्धात् रूपानुत्पत्तेः वैशेषिकनये तेजःसंयोगनाश्यतावच्छेदकं पृथिवीपरमाणुरूपत्वं अन्यथा आश्रयनाशनाश्यतिप्रसंगात् नैयायिकनये च नाश
शासंयोगवद्रूपत्वेन नाश्यत्वं न्यायमते योगस्य रूपरक्षिमज्जाश्रयत्वं जन्यतावच्छेदकं च निश्चकपाले रूपं न अंनं भूतले इति प्रतीतिसिद्धाभावनाश्रयनाश
नाश्यरूपनाशस्य अतएव मनीषिकृता केवलान्वयिग्रन्थे आश्रयनाशनाश्यगुणनाशस्यावश्यकत्वस्वीकृतात्तेजःसंयोगेन रूपनाशाश्रयनाशोऽयमेकदात्तत्र
विजातीयसंयोगमानाभावात् अतोऽन्यतरत्वे इदमंग्रहीतोद्भः एवं च अणुवृत्तित्वविशिष्टरूपनाशत्वापेक्षया वृत्तिमत्त्वविशिष्टरूपनाशत्वमेव लघु अणुत्वादेरप्र
वेशात् तस्मादपि वा घटस्यागुभावतद्धसपराकत्वनालाघवाभावेन उभयोरपि गौरवापेक्षेति नैयायिकनयएवसाक्षीयानितिप्रतिभातिनवविजातीयरूपस्वीकारे नैयायि

राम
२१

कानां विजरूपस्य पाकजत्वेऽतिरिक्तकार्यकारणभावो वैशेषिकानां तु नाशे परमाणौ विनाभावादिति वाच्यं नैयायिकैस्तत्र परमाणुपर्यन्तरूपनाशे अवय
वरूपप्रक्रमेण तद्रूपाद्युत्पत्तिस्वीकारात्स्वक्षणवृत्तिपूर्वविशिष्टाग्नेर्नैत्यत्वे वैशेषिकनये तत्तेजःसंयोगजन्यतावच्छेदकजातिरेव तद्विजातीयतेजःसंयोगत्वस्य तावच्छे
दिकानैयायिकनयेऽवयवरूपजरूपस्याप्यतितेजःसंयोगेन नाशस्वीकारात्तन्नानाजातिकल्पनामहद्द्वयेऽपि च कार्यतानुगतनाशस्य नाशकाभावे यत्सौक
ल्यापत्तिर्बाधिकस्यादिकल्पनं बयेयं।। पूर्वीभररूपस्य योरेक एवाग्निसंयोगो नाशक उत्पादकश्चोत्पन्ने नए कस्यैव उभयनाशकत्वे उभयोत्पादकत्वं च लभ्यतेऽरतीत्याचष्टे पूर्व
पाकेऽपि त्वादिना। साम्यवे कल्पं तत्र नोभयसिद्धमत आह निश्चितेति श्यामोत्पत्तिविनाशयोरेकाग्निसंयोगाजन्यत्वमुभयसिद्धमिति त्याचष्टे श्यामेत्यादिरूपान्तरेति पूर्वीष्टरद
येऽपार्थः। श्यामरूपनाशजन्यरूपनाशस्यावयवविशिष्टत्वाभावादाह अवयवीत्यादि। तावच्छिन्नस्य श्यामपाकश्यामत्वमुपाधिः। इति नानाकार्यतासमासो अत्रेत्यनेनाकांक्षा
विरहादित्येन मरणनाशादागं रेपर मति इत्यत्रेति। उभयनियमयोरेकजातीयमस्वीकार एवमरूपानि योहोत्तविकल्पं बोध्यं। पितुं वाकारे पूर्णतिरसंगवेतिमांसपति हेतु
त्वकल्पने बाधकाभावात् घटनाशे अन्यस्यापि नाशस्य हेतुत्वसंयोगैकारणेन युक्तं तथापि द्रव्यनाशत्वावच्छिन्नं प्रतिजन्यद्रव्यजनकतावच्छेदकजातिमत्त्वं पाक्ष्यासाये
संयोगनाशस्यैव हेतुत्वं न च तादृशजातौ मानाभावस्तत्र विजातीयसंयोगस्य घटादिजनकस्यावश्यकल्पनीये द्रुमामजन्यादिति वाच्यं तथापि तेजस्थले
कार्यकारणभावत्रयकल्पनामपेक्ष्य एकस्यैव जन्यद्रव्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वकल्पनात् तज्जनकतावच्छेदकावजातिकल्पने पृथ्वीसंयोगादेस्तत्र अन्यथा तनोऽद्व्यो
त्पत्त्यापत्तेः। एवं च वस्तुमात्रसमवायिकारणतासम्बन्धेन जातिविशेषकल्पनापरिचायकं न तु कारणतावच्छेदककथनपरं मत्वाननुगमात् अन्ते भूतलादौ घटनाशस्य वृत्ति
तास्वीकारेण संयोगादिनाशस्य तत्स्वीकारे कपाले घटनाशस्य विलक्षणवृत्तितास्वीकार्यास्तैव च कार्यतावच्छेदकसंबन्धः। एवं अससमवायिसंयोगनाशानधिकरणोत्पन्न

३८

सामान्यघटादिनाशो वर्त्तते। अगोनममिवारइति चेत्। न। एवं घणुकारंभकतावच्छेदकासंयोगनाशस्य तत्रापरमाणौ सत्त्वात् नाद्दशसंयोगाभाव वि
शिष्टनाशस्य तथात्वौचित्यात् खण्डघटस्यापि कारणीभूतकपाले नाद्दशनाशसत्त्वात्। तस्य तादृशकपालवृत्तिःसेवं विशेषसामग्रीसद्भावात् एव सामान्यसामग्र्या
जनकत्वेन नतरघणुकनाशं प्रति स्वकारणतावच्छेदकसंयोगनाशस्य न तु नाशमात्रात्। स्वकारणतावच्छेदकजातिरेव प्रति बन्धकतावच्छेदि
कात्राघटघटनाशकनाशसंयोगस्य च विलक्षणतेकपालएव वर्त्तते नतु खण्डघटारंभकेषु खण्डघटप्रति पूर्वघटध्वंसस्य कालिकसंबंधेन कारणत्वात् नतत्का
र्यकारणभावभंग इति चेत् केचित्तु स्वप्रतियोगिसमवायिजनकप्रतियोगिनाशनिरूपितः स्वरूपसंबंधविशेषो जनकतावच्छेदकसंबंधः जनकत्वं च फलोपधायकं
संबंधानतुगमस्य न दोषायेति प्राहुः। अपरेतु आरंभकसंयोगप्रतिद्वंद्वीविभागएव सर्वत्र द्रव्यनाशकः। नचैवं खंडघटस्य तादृशकपालवृत्तिः स्वफला
श्रिकरणावृत्तिः कारणतावच्छेदकसंबंधत्वादिति वाच्यं तत्र एव मध्यमकपाले किञ्चिन्नाशकसंयोगोत्पत्तिकालीनापरकपालक्रियया पूर्वोत्पत्तिकालेऽत्र
निनविभागेन तद्घटनाशेन घटान्तरोत्पत्तिकालसंभवात्। अपनाशारंभकसंयोगनाशत्वेन प्रतिबन्धकत्वात्। अतएव कनाशेऽतिरिक्तपलतारंभकपाल
नाशः किंतु कपालद्वयसंयोगनाशेनापि स्यात्। तत्त्वं बोध्यं। असमवायिकारणत्वस्य सामान्यभावसाधारणत्वे घटद्रूपतन्नाशेन घटनाशस्यापि संयोगस्या
शेघटस्य तादृशकालवृत्तिःसत्वेनसमवेतत्वादिवासमवायिकारणनाशः समनययार्थरूपएवकारणं तत्तन्नाशेऽपि तत्। कारणत्वं वेति। रूपनाशस्याग्निसं
योगमात्रजन्यत्वे विकल्पविरहः। अग्निसंयोगजन्यत्वं वर्त्तते एतद्रूपत्वेनकारणं तु रूपत्वेन तदभाव आश्रयनाशजन्यत्वमपि नैयायिकैः स्वीक्रियत इत
इति सिद्धसाधनवारणाय विशेषकारणः। एवमग्रेऽपि श्यामादिनाशानन्तरं अग्निसंयोगेन रक्तोत्पत्तेः कल्पनया पूर्वरूपनाशेऽपि कारणत्वपत्ते तादृशसंगतत्वम् नदस्यादिमागुरु

राम
३८

मित्यत्र तन्नीयासमासमासमाश्रित्य एतस्येति पूर्वपक्षित्वाच्च वाच्य इत्यत आह नेत्यादिना। एतस्यादिनावेति। अवयवविनिकारणगुणेभ्य एवेभ्यः इति मूले नेत्यर्थः॥ सिद्धसाधन
ताहस्मावधारणमिति। रूपादीति। आदिना स्पर्शापरिग्रहः। मनोव्यावृत्त्यर्थमवयवेति। अत्रावयवत्वं मनोभिन्नत्वं मन्तव्यं अवयविमात्रवृत्तिः। ननु परमाणोरूपादिविरहत्
स्वायामापि द्व्यारंभानानुगुणात्क्रियाश्रीनात् द्व्यारंभानुगुणेति कथं तदर्थमेवं द्व्यारंभानुगुणेति विशेषणतोऽपि व्यभिचाराद एवं चन व्याप्त्यसिद्धापक्षमिदं रूपाशय्ये
नमूले व्याख्यातवतः प्रकाशकारस्याभिप्रायं संकलय्य नाहयद्यपीत्यादि। तथा वेति एवं च प्रकाशोपरमात्मविकत्वं स्वतःफानवृत्तित्वे संयोगनाशमपेक्ष्य कारणा
मात्रविभागेन विभागजनकमिति मतेन तु यदि इति द्रव्यनाशमपेक्ष्यतेनेन नश्चित्र रूपं च मरणि। स्वतेत्रमतमाह नमनपेक्ष्येत्यादि एवं च नवतरणा प्रक्रियाप्रतिपादकवाक्ये मूले
नव्यामामाशीकृपकापक्षाभ्यामारंभमयितुमाह अरुणकवाशाडित्यादि तथाद्यतरस्येति उत्पादप्रत्यनेनान्वितं तु यत्पातरस्योत्पादः। एतत्कल्पश्च आह तत्राद्यपक्षेति॥
कतीति अत्र प्रश्नविषयसंख्यात्वावान्तरधर्मिकानवधतः पुवाद्यतिशावबोधः। चकारोमूलोक्तापेक्षया। एवं च प्रश्नोत्तरमाव निर्वाहकोऽपि धर्मः समवायकाभावाज्ञाति
रितिभावः। अवधित्वानं द्वित्वस्य स्वाश्रयलिङ्गद्व्यसानं द्वित्वेनुस्वाश्रयभिन्नसानोनाव रूपकमिति भावः। प्रकाशकृतमाह अवधीत्यादि द्वित्वसामग्री ति अस्मा
दयमयं घटइति ज्ञानोत्पत्तिपूर्वं अयमेक अयमेकः इति विलक्षणाज्ञानसामग्र्याअपिसत्त्वादिति भावः। सत्यवधिज्ञानरूपी द्वित्वस्य अनुपपन्नत्वे द्वित्वप्रत्ययो ह्यनुभ
वसिद्धस्तात्र च अस्तामते अवधिज्ञानेनैवतादृशेन द्वित्वेसन यितव्यत्तवतानतत्परसत्रलिंवधकृत्यस्यैकत्वात्पूर्वं यत्रिज्ञाना तत्रैतोति वात्पत्याभाव द्वित्वज्ञाने नतस्पेसा बुद्धि
नाशात्द्वित्वप्रत्ययानुपपत्तेरिति भावः। केचित्तु। अवधिज्ञानेन तीद्वित्वानुत्पत्तौ केवलपौ द्वित्वप्रत्ययानुपपत्तिरेव बाधिकेति सत्प्रत्ययानुपपत्तिरेव लिखितं नाम द्वित्वं
मान्तानुत्पत्तिरित्याहुः। तत्रैवापयावाह ईश्वरेति तत्समयस्यैकत्वादिति भावः। एकत्वस्येत्यादि यदि संख्याया उद्भूतानाशकेरूपावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारताकत्वं स्वभावः

39

अतस्त्वयो वा विनिगमनाविरहः इति विभाव्यते तदेकत्वादिरूपजातिविशेषस्यैव तादृशस्वत्वावत्वं कल्प्यतामिति वाद्यः। गौरवन्तु स्यात्तावे नियामकं। अपेक्षाबुद्ध्या आ
त्मविशेषगुणजनकतया तस्याः साध्यसमवेशज्ञानादौ व्यभिचार इति तत्र वैशेषिककार्यत्वाशये नाह अपेक्षेत्यादि अदृष्टद्वारकत्वे अदृष्टव्यापारकत्वमेव त्वं तत्र ईश्व
रस्यानसाधारणमतोजन्येति। यदि चेदृष्टद्वारकत्वं स्वजनकीभूतादृष्टजनकत्वं ईश्वरज्ञानव्यावृत्तं निरुच्यते ईश्वरविषयकापेक्षाबुद्धेरदृष्टजनकत्वेपि न
द्वित्वजनकादृष्टजनकत्वेन तज्जन्यपरं नरेयमिव्याशयेनाह। अदृष्टाद्वारकेत्वादित्यनेन अपेक्षाया उपेक्षणो ना अपेक्षात्मकविशेषगुणत्वानादृष्टविशिष्टदृष्टजनकत्वा
रसमवायव्यभिचारे इत्यर्थः। अदृष्टाद्वारकविशेषणाविवक्षाफलमाह नचेत्यादि तेनेत्यादि ईश्वरमात्रापेक्षाबुद्धिजन्ये वाधक अयोग्यद्वित्वमाने लागासिद्धेः। भाव
त्वोपलक्षकमिति तेन तावत्कार्यत्वे सतीत्यर्थः। अतो न ज्ञानादौ व्यभिचारः। नृपादिव्यक्तिविशेषजन्यनृपादौ गुरुपक्षेति मनासं त्वात्वादिवारणाय एकत्वावच्छिन्नि
अत्र द्वित्वापत्तौ गुरुत्वावस्थापातौ कत्वान्नेतिनेत्यमेव।। गुरुपक्षेत्यादि ईश्वरमात्रापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिगुरुत्वादिवारणाय वेद्येति तु तद्विशेषणं सदा दीतिपदा
ज्ञेरेसाध्यसत्वात्तसर्गाद्यकालीनद्वरत्वादेर्वदादित्यर्थः। तद्विंत्यमिति गुरुपक्ष। विशेषजन्ये केवलपुरुषमात्रगृहीतःशद्वमात्रवृत्तिजातिविशेषमादायाव्वरसो वाध्यः
जन्यत्व इत्यादि अत्र ध्वंसस्य अतिरिक्तत्वस्वीकारास्वीकाराभ्यां भावत्वासमवेशसमवेशौ। एकपुरुषमात्रप्रहीतःस्पादेर्व्यक्तौ व्यभिचारवारणाय योग्यतानु यो
वनं। आत्मादीत्यादिना आत्मैकत्वादिवैजात्यनावच्छेदकज्ञानादिव्यक्तिज्ञात्यादि परिग्रहः। स्वमाते द्वित्वनित्यादेः समानदेशत्वाभावादाह एकेकत्यादि। नद
नाधिकेति द्वित्वानामेकोदेशो तत्र द्वित्वस्य अपर्यायोक्तिः त्रित्वानाधिकोदेशः अयमेव तत्राद्वित्वस्यापर्याप्तिः। समुच्चयबुद्धिर्द्विव्यादीनामपेक्षत्वप्रकृते नतु द्वित्वा
मतो द्विव्यादीनामित्यर्थ इति व्यासज्यवृत्तिनपाद्वित्वादेः प्रत्येकविश्रान्तत्वाला वाह प्रत्येकाश्रयेति स्वस्वाधिकरणविश्रान्तैरित्यर्थः। तन्मतेन सर्वेषु एकवाक्यादि

राम
३९

त्वस्यैकर्तृमतेन। स्वमते तु नानाव्यक्तिकद्वित्वस्यैकर्तृमते। सर्वस्यैव प्रतियोगित्वाधिकरणद्वित्वसमानाधिकरणतावच्छेदकप्रतियोगित्वादिति भावः। ननु द्व्य
न्तरितत्वात्स्वीकारे तु अपगाह सर्वत्रैव तुल्यव्यक्तिकं स्यात्तुल्यव्यक्तिकं द्वित्वं परंतः स्फुरीभविष्यति वस्तुतः पदार्थमात्रवृत्तेरेव द्वित्वादिकं निरूपणस्या
न्यथानुपपत्तिरिति भावः। केचित्तु अन्वयधिकरणे सति द्वित्वानुपपत्तौ किंचापद्येत द्वित्वप्रत्ययानुपपत्तिरेव वाधिके ति प्रत्ययानुपपत्तिरेव लिखितवन्तः त
त्वोऽभ्यावानुपपत्तिरित्याहुः। नैवं तथापि नाबाहुल्ये ईश्वरेति नन्वापदस्यैव धर्मत्वादिति भावः। एकत्वस्येत्यादि संख्याया उद्देश्यतावच्छेदकतावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारता
कत्वं स्वभावः अन्यत्वे दोषाविति नन्वेवमपेक्षितेभावानेन तदेकत्वादिरूपं विशेषस्यैव तदेशस्वतावत्वकल्पनमिति भावः। गोत्वसुरस्थानावे निपातकं
अपेक्षावुद्ध्या अन्याविशेषगुणजनकतया स्यात् सामान्यविशेषाणामतो समितिवारशितून्न विशेषोन्नकार्यद्वित्वाशयेनाह अपेक्षेत्यादि आदृष्टाकारकत्वं अदृष्टापा
कारकत्वं तत्वेन वद्धिमित्वस्य तेन सा धारणा नो जन्यते। यदि न अदृष्टाकारकत्वं स्वजनकीभूतादृष्टजनकत्वं इतरत्तानाम्या दृष्टं निरूप्यते ईश्वरविषयकापे
क्षाऽतोनाअपेक्षात्मकविशेषणतो नाऽदृविशिष्टवुद्ध्यजनकत्वात्समजन्यमतिवारेतिरर्थः। अदृष्टाकारकविशेषणविवक्षाफलमाह नवेत्यादिनेत्यादि ईश्व
प्रमायापेक्षावुद्धिजन्येत्वाभावः अयोग्यद्वित्वमात्रे सामान्यसिद्धिः। भावत्वोपलक्षकमिपतेन तावत्कायत्वेसती त्यर्थः। अतो नमानात्वो प्रसिद्धान्तरः नष्टापिस्यात्किंचि
दोषजन्यत्वं पादे पुरुषवद्द्वयेषि सम्यग्संख्यावृत्त्यादपरस्परेतित्यावत्त्वत्तारद्वितीयंनान्वेतुल्यप्रकीर्तितथावर्तेरप्रत्यपादेवलेरसिद्धिः। सिद्धसाधकोवि रु
द्धधर्मोपि द्वयेवंवएनन्यतेएकव्यक्तिकमेव द्वित्वादिकं नानाव्यक्तिकं घटपटयोरेकं पटकुंडयोरेकं इत्यादि। एकत्वस्याप्यतिरिक्तत्वे गुणत्वकल्पनात्वात्तत्प्रतिरस्मावेनक
यमसमवायित्वमत आह। परिमाणं वेत्यादि। विभिन्नव्यक्तिकस्यत्वे आश्रयनाशनाशोनैव तस्मान्नाशात्तुल्यं तुल्यव्यक्तिकेति। अथ सामग्रीमत्वेकथं न द्वित्वात्मरोत्पादसत्ता

50

हेतुत्वोपमादि। प्रतिबंधकत्वादित्वादि अत्रापि हेतुः कश्चित्कानुत्पादेमध्ये एकतानुत्पादे अन्यकारणमपत्र अज्ञानतयापेक्षात्वद्धिकारीयापि तानुबुद्धिजन्यादित्वस्य
प्रत्यक्षे प्रतिहेतुः अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वजनकत्वानभ्युपगमे तु वैशेषिकत्वत्वेन विषयतया वैजात्यप्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वं वैजात्यद्वित्वत्वेन चैत्रप्रत्यक्षं प्रति वा नत्वं वा अंए
कालीननानाबुद्धीनामपेक्षाबुद्धित्वैः घटपटयोरेकमेव द्वित्वादिकं तन्मतेऽतिप्रसक्तत्वेन अन्यदीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वप्रत्यक्षवारणाय विषयतयान्तरीयं द्वित्व
प्रत्यक्षे प्रतिनियामकत्वापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वत्वेन कारणतानापेक्षाबुद्धिसमानेन वा नाशद्वित्वानाशादेव नप्रत्यक्षं तन्निरोधतं नहिँगौरवमेव अपेक्षाबुद्धिद्वित्वप्रत्यक्षयोः सामा
नाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कारणतामात्रकल्पनापेक्षयाऽत्याशयाभानाहतरीत्या। दीनन्यानेकल्पनागौरवमाहन्नानेति। द्वित्वादिए यत्रक्वापि सामानाधिकरण्येन वा त्वी
ति नव्यसिकारइत्याह द्वित्वस्य त्वाशाविति। एकव्यक्तिके सर्वत्र निषेधः एकं नानाव्यक्तिकं आकाशादेकसमवायोत्पन्न। निसंद्वित्वादिकमिति विशेषः। इत्यएका
नित्यानुरोधेनित्यानुत्पाद्विनपनित्या। अनवस्थेतिनतत्र तत्रेऽभ्युपगमः। अनः पदं अस्मे निवित्यादिः। कानिनकः। प्रत्यक्षमपामा। नान्यतिति यतेनेति। नारूपात्
रैकैकत्वस्वीकारात्। अमम वार्यादित्यादिनूपद्वित्वादिवारणाय समसंपदिशेषपदार्थवारणाय अन्येकेतिविशेषणपदार्थानेगीकारेरस्मा रेरव्येकत्वस्वीकारे अने कप
रं तदेषमतऽकं समवेतत्व मावं वेति सत्येनमगा। धिःस मवा नास्वीकारेणैत्तमाहुः आकृतीत्यादि संख्यावत्तत्रैव एकमप्येकद्रव्यसमवेतमनेकद्रव्यसमवेतं
नएवैवसामान्यनेतुणा गोरेस्परत्वेसंगतमिति विशेषणपरतया व्याख्यातमूलनरत्वादे नालपादीत्यादिना संख्यावितापपरमाणपर्यन्तं संग्रहः। अनएवैत्वा
दि अग्रेद्वयत्वकत्वग्रंथे। तत्तात्पर्यमिति एवंच तुल्यन्यायतया अत्रापि एकानेकवृत्तिद्वयत्वकाल्यविच्छेद मूलतात्पर्यमिति। प्रतिलानी नितान्त। विभागस्य
परिग्रहः द्वयत्वकत्वस्याव्याव्यर्त्तत्वेऽव्यवस्थापितेत्यपि द्वयत्वकत्वान्येतिविशेषणमनुपपन्नमित्यतस्तात्पर्यमाह सुदृत्पत्त्यादिनागुणस्यात्विशेषेत्य। वि

रम
५०

द्रव्यत्वस्य तत्त्वान्यत्वविशेषितस्य प्रकारतामूलकत्वात्पुनरारसनेऽपि लिङ्गमादि इत्यादिना । यद्यपि यथाश्रुतमूलेनैतादृशोऽर्थो लभ्यते न तथापि आदिशब्दस्य पर्याप्त्यवच्छेदकत्वावि
त्वं मत्र समवच्छेदकरूपं मूले नोक्तं एवं परमाणुरूपादीनां मित्यत्रात गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिस्वीकारे परमाणुरूपासंग्रहे नित्यत्वावच्छेदेनानुपपत्तिः स्यादिति संक्षेपः
अपार्थिवपरमाणोरिति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणैव पार्थिवादेः प्रवेशितत्वात् आरत्वामेदत्तरूपं । अग्रे यथा समिति न परमाणोरिति । तस्यैकत्वमपीत्यत्र आकाशादेरेकस्या
पि नित्यत्वान्मूले तु नतोपरिजातीयगुणाहते तस्यैकत्वादि । आदिशब्दस्य पर्याप्त्यवच्छेदे वेनतत्समवस्थापकरूपसमुदितमर्थमाह कार्य इत्यादि इति । अन्यथा प्राग्यधर्यसत्वस्वीकारे
पि तेनात गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिस्वीकारे ॥ परार्द्धस्यैव परार्द्धव्यापकत्वादेकेन व्यापकत्वेऽपि संभवतीत्यतो व्यावर्तकस्य विजातीये त्वादित्यत्र विजातीयत्वस्य द्वित्वस्य
त्वव्याप्यजातिमूलत्वात्स्वावच्छिन्ना जातिमत्त्वं वाउभयपरार्द्धस्य संग्रहः स्यात्ततः संख्येति । एकपरार्द्धस्य उभयस्य मानव्यन्तरमादाय भावि परार्द्धान्तरव्याप्यत्वात्स्वस्मि
न्नेति नोक्तं । अत्र यद्यपि सांनिकत्वबाधकतयैवानुभवाधिकरणस्य कार्यकालवर्तिन एव कारणत्वमित्युपेयते तथापि द्वित्वमात्रस्यापि तावन्मात्रेण कार्यान्तरकाल
वर्तिन एव तस्य तथात्वमुपेयते तु परगमे द्वित्वमात्रस्यापि व्यापकतावच्छेदकीभूतमतेनैवं अन्यथा तेऽकार्यादिवर्तिव्याप्तेः । तत्रापि द्वितीयत्वादौ द्वित्वादिकमुपलम्भकाधिक
रणतावच्छेदकत्वं तत्रासमवायिकारणतापि तु परगमेनेदमितित ताज्ञातिव्याप्तिरिति संग्रहः । अत्र व्याप्यत्वं जातिरेव व्यधिकरणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावत्त्वा
दिरूपेण एकत्वादिव्याप्यतया संग्रहः । द्वित्वस्यापि सम्बन्धान्तरमादाय समानाधिकरणत्वाद्वित्वान्तराव्याप्यत्वात्स्वसमानाधिकरणपाक्षिकसादिजित्वस्यापि त्रित्वव्याप्य
त्वादावतिरिति । एकत्वेनुत्व व्याप्याने कत्वमिति संख्यान्तरावाच्यत्वं न प्रसंगः द्वि एत्यत्र कारणतायेमे संख्यात्वेन विशेष्ये एकस्मिन्नित्यादिरूपे सर्वेषामेव परार्द्धानां समानाधिक
रणमित्यमेतदवएतत्तत्तानवद्रव्यं विनाशे त्वेकत्व समानाधिकरणत्व मित्यादि सामानाधिकरण्यघटकमधिकरणत्वावच्छेदकापेक्षयादि अत्रापि पूर्ववत् द्वित्वत्वस्या

41

विद्वित्वानवच्छिन्नपर्याप्तोऽधिकरणतानिरूपितैकत्वसहकारेण द्वितीयसत्त्वे एवमत्र द्वित्वावच्छिन्नपर्याप्तो नान्यतोनन्तरीयेकत्वेऽतिव्याप्तिः। अत्र व्यापकत्वं अनवच्छेदकाव
च्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणताकप्रतियोगित्वमात्रमतो नातिव्याप्तिः। एवं परत्वापि। अत्र पूर्वपरार्द्धाश्रययावद्द्रव्याणामेकस्य नाशस्ततो यो नत्र द्वितीयपरार्द्धपूर्व
परार्द्धस्तत्र वर्त्तते एवं अनन्तरोत्पन्नद्रव्यान्तरमादायतो समवायद्वितीयपरार्द्धस्तत्र वर्त्तते प्रथमपरार्द्धो व्याप्तिरनन्तरवोचेत्यतिव्याप्तिरतो नत्र बोध्यं परं जिज्ञासुरेकद्रव्यस्यातिरिक्तस्याति
तद्देतिसाध्याश्रयप्रतिसत्तां किंचित्कुत्रयद्यते किंचिद्भिन्नयप्रतीति व्याप्तिर्व्याप्तिसाधेयत्वमेवं च पूर्वद्रव्यनाशद्रव्यान्तरोत्पादस्ततो यत्परार्द्धजायनेनेत्येतन्न पूर्वसत्तोत्पन्नद्रव्यमादा
य पूर्वपरार्द्धं तु नाद्धतायत्तनन्ततो नष्टद्रव्यमादायेतिनपरस्परं व्याप्यव्यापकभावः नवपूर्वोत्पन्नद्रव्ये नदानीमेवएकत्वोत्पादनकर्यान्तरानीपरार्द्धोत्पादरति वाच्यप
त किं विदाश्रयरूपैकत्वसहकारेणानुत्पादस्थपर्याप्तिकत्वात् अतएव परार्द्धस्य अश्रयवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नयावद्द्रव्यसत्त्वमतं वस्तुतएवं च सं(ख्या)परं समवायेन व्या
पकत्वस्फोरणाय पानुमतोऽस्तु यत्रावदिति पूर्वसमयेद्द्रव्यान्तराधिकरणत्वगुणकर्माधिकरणत्वकेऽस्वरीयापेक्षाबुद्धिजनितेतिनिरूपणमात्रवृत्ति परार्द्धो व्याप्तिरत
श्राहत्यसमानेतिस्यो त्पत्तिस्ततोत्पत्तिकेत्यर्थः। अत्र कथितत्वादनेकत्वाभावाद्यादिद्वित्वान्तरमादायव्याधिकरणत्वस्ततो त्पत्तिकपरार्द्धान्तराव्यापकत्वाभावात्परार्द्ध
व्याद्युत्पत्तिपदं स्योत्पत्तिसत्त्वेन नष्टद्रव्यमादाय स्वपूर्वोत्पन्नस्यो त्पत्तिसत्त्वा वृत्तिपरार्द्धान्तराव्याप्यकत्वात्परार्द्धस्य द्वितीयमुत्पत्तिपदं न वाश्यो त्पत्तिस्ततोत्पत्ति
कएकत्वाव्यापकत्वादव्याप्तेः पूर्वरीत्याएकत्वौत्पादस्ततोपि परार्द्धोत्पादस्वीकारात्। एवं यन्तू त्पत्तिस्ततोपि द्वितीयपरार्द्धोत्पादे पर्याप्तम्यसंख्यापदे समवायसंबंध
लोतायस्वसमानाधिकरणेतिएकत्वान्येक्षिवादृशोत्पत्तिकविशेषेतोदयो। अत्र द्विरू[illegible]मात्रस्यापिद्वपर्याप्तमेपिनसतिः। एकेत्यादिस्यात्पातालिसाधवंते
नयावत्वस्याशेषस्वरूपत्वेनएवेयस्वव्यापकं स्वमादायजन्यतासमन्वयः॥ व्याप्यवहितेति अत्र विद्यमानैकचकाविनश्यद्दशस्योतिद्व्यविशेषणं देयं। पूर्वोक्तमनान्तरे पुनरा

राम
४१

यद्वा तन्मते द्व्यणुकपरार्द्धमपस्वीकारे तु बहुत्वत्वेति एवं च एकत्वेनातिव्याप्तिशंकापिशाच्या तत्त्वात्सत्त्वानां ॥ अत्रावयवेति स्फुटमसामिपरिकलितमन्यादित्याग्नि
तद्व्यणुकादिनीयं । नन्वपरार्द्धपर्यन्तकारणतायां संख्येति भावकार्यमात्रं प्रत्यकारणेपि कारणत्वेन कारणत्वं दूषयति कार्य्यत्वादिना । ज्ञानादावतिप्रसक्तत्वाच्चावर्त्तपितु
माह अत्रा त्वादित्यादि । नावयवैकत्वस्य कारणत्वं नित्यवृत्तिद्वित्वादिकं प्रति एकत्वमेव कारणं कार्य्यवृत्तिद्वित्वादिकं प्रति तु अवयवद्वित्वादिकमित्यनिसायकं मूले त्वावहेमूलक
त्वादिना । एकत्वानि संमेतीति मूलं तु पर्योजयति तदुक्तीत्यादि । अत्र तत्पदेन नित्यावयवद्वित्वक: । त्रित्वादिकं जननीयमिति पाठो ग्रन्थेत्वं त्वानेद्वित्वपाठः सामादिकः । एवं प
रयोरपि त्रित्वादिकं चनोत्पद्येत कारणत्वाभावादित्यस्मिन्नद्धप्रकाराय एवं मूलफक्किका: यतस्तद्वा द्वित्वादीति सजातीयमेवारंभकमिति भावः । अथ विजातीयमसमवायिकारणं
अवयवविपरिमाणेरेव हतेन्त्राहत्वेन पद्येत्यादि । अवयवरूपतिकारणोत्पादिना कार्य्यविविक्षामसमवेते द्वित्वादिः कारणतापि शिरद्वित्वादेः सजातीयगुणपूर्वकत्वरहणया व्याप्ते
तेरित्याशीतिएवं च परमाणुवारेकावश्यांभ्यास्याणुके एकत्वं परमाण्वोर्वृत्तिद्वित्वमित्यनुपपन्नं कारणता विशेषे कार्य्यत्वविशेषानुपपत्तेः इति मूलार्थः ॥ बहुवचनानास्थायां हेतुमा
ह उत्पत्तिमीनेकत्वस्यैव । द्व्यणुकैकत्वाजनकत्वात् । बहुवचनानास्थायां हेतुमाह अवयवीत्यादि । आश्रितावयवसंख्यात्वेन त्रित्वादिके एवं त्र्यणुकाभ्यां त्र्यणुके कत्वं
जन्यतेनाप्यामेव त्रित्वादिकं जन्यतेऽतिकारणाभेदे कार्य्यभेदे श्रापन्नेरिति व्याख्येयं तद्वद्वत्वसंलब्धतितन्मात्रमाणैव्याप्या त्रित्वाजनकतादृव्यापारमाणयत्रित्वजननेतुतद्बहे
कत्वापेक्षणात् कारणतेत्येव । अवयवत्रित्वादिकं तु सजातीयकारणगुणपूर्वकमेवेति भावः । एवं चात्र त्रित्वादेरित्येव पाठः । नैयामेवादिपदं संख्यात्वावरतत्तु द्वि
त्वादेरिति कारणोत्पन्नसजातीयेत्यादि । एवं कार्य्यमपेक्षेत्याद्यकारगृह्यतामित्यत्र आदिपदसंग्राह्यं स्यमाह यतो व्याश्रातराणिकेतिपरमाणुसमवेतकेनावयवेकर्थः
एवं च त्रित्वं परमाणुद्वारेवद्व्यारंभः तथा सिद्धान्ते बहुवचनातिधानमादिपदाग्निधानेन । अत्र आदिपदसंग्राह्यं त्रित्वमात्रं नान्यो वतेर्ष्वेतित तथा च नेरित्येकपोनः पृथ्याम

तमिति त्रिसिद्ध्यारंभमते तैरिति द्व्यणुकारंभमते त्र्यणुकादित्यर्थः। आदिपदविवक्षा च त्रिततिरारंभमत एव यथा मध्यमिति पाठ एव समीचीनार्थः। त्र्यणुकपक्षेऽपि तु न नयेत् तथा। त्रित्वे

पीतिपाठः। अतिरिक्ते ति कार्यस्यार्थः। एतावन्मात्रत्वस्य कार्यमात्रवृत्तित्वाभावात्तत्समजातीयकारणगुणपूर्वकत्वसिद्धावपि तोकत्वे तु कुतो न स्यात् त्रित्वस्य आश्रयानियमोपपादनं प्र

कृते उपक्रान्तानुपयुक्तमिति पूर्वोक्ते उपयोजयितुमाह पूर्वोक्त इत्यादि। प्रथमाशंकाया एव त्रित्वमित्यनेन निरासः। भेनतुद्धितीयाशंकायाः इत्याशयवान् आह त्रित्वमित्यत्र

नेत्यादि। प्रागभावविरहे तदुत्पत्त्यसमानद्धित्वादेरुत्पत्तिप्रसंगनिरासो न भवतीत्यत आगत्यावस्तापि सत्तादि तिद्धित्वादेरित्यत्र आदिं पूरयति एकैकस्येति उत्पत्त्यस्येत्यर्थः।

शेकतेऽविरलेति। क्रमिकोत्पत्त्यसमानार्थकाविरलत्वत्रैतिद्धित्वधाराविशेषणं न तुल्यत्वेः प्रागभावविरहेऽपि पुनरुत्पत्तिप्रसंगनिरासात्॥ तद्विचारे तीतं अतः उक्तं घट

विशेषणत्वेति पाषाणत्वव्याप्यजातिरूपं घटत्वेत्यर्थः। घटत्वव्यंजकः संस्थानविशेषः पाषाणत्वव्यंजकः रूपविशेष इति तयोरेकैकमात्रव्यंजकव्यंग्यत्वामिति व्यक्तिया

रः। विवक्षणीयफलमाह मूलेत्यादि यद्यपि अत्रावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायमूलावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवाय एकैकमात्रव्यंजकोऽस्ति कर्पकेनाद्विभत्वे व्यंजन

के विशेषणत्वं वर्त्तते। अन्यानि व्यंजकान्यंतरव्यंजनस्वरूपयोग्यान्येवेति व्यभिचारस्तत्रत्वात्स्येव तथापि संयुक्तसमवायः शुद्ध एव तत्र समतिकर्त्तः अवच्छेदकमाह कस्मा

मग्रीवस्वातंत्र्येण न चक्षुर्जिकारत्वात्तिगायेतोऽं अत एव अवच्छेदकाविषयकसंयोगादिप्रत्यक्षस्वीकारस्त्वेति कातोऽन्यथा अवच्छेदकग्रहप्रतिबंधककाले संयो

गादिप्रत्यक्षापत्तेः। अत्राप्यवच्छिन्न आलोकसंयोगः स्पर्शनेत्र्येण व्यंजकमस्तु न मत्रिरत्व लिंगायेतोदमिति कात्तिला समनियतेति समनियतपरम्परावच्छेदकताक

त्वार्थकमित्यर्थः घटविशेषत्व पाषाणत्वं येन त्वग्राह्यत्वाञ्चोनवरणरसस्संयोगकोश्चारणायसमनियतेति इदं च प्राप्य रसीनामपवच्छेदकत्वस्वी

कारेणतदस्वीकारेतु वस्पमाणएतद्दूषोऽपः। अवच्छेदकत्वेऽपि क्रमात्रं विलिन्नकालीनयोक्ताः शरोगकार्म्मद्धित्वद्वयस्यैकाधारैकनरमजकव्यंजनेनस्वरूपयोग्यत्वात्।

पिसित्रेति इदं च स्वमते नोक्तं नन्मते पुरुषभेदेन द्वित्वभेदाभावात् न च तन्मतेप्यर्थविशेष्यत्वं रूपस्य कारणतावच्छेदकत्वात् लित्वधर्म्मिकत्वाद्धन एकस्मिन्नीति स्पर्शाद्व्य
तिरेक्यव्यंजकः स्वावयवावच्छेदेनालोकसंयोगः स तु नावयववृत्तिव्यंजकः अवयववृत्तिव्यंजकं स्वाश्रयत्वेरूपानं न तु न द्रव्यव्यंजकमिति व्यभिचारो बोध्यः। व
ृत्तिव्यंजको द्रव्यव्यंजकः। स्वनिष्ठरूपमहत्त्वादिरिति तु भ्रमः न स्ववृत्तित्वालिव्यक्तिस्वरूपयोग्यत्वात्। यदि च नाद्रव्यालोकसंयोगावच्छिन्नप्रत्युः संयोगः कारणमित्यालो
कसंयोगः सन्निकर्षकारणतावच्छेदकः नकारणं एवं स्वाश्रयावेरनानाभावव्ययवृत्त्यादिव्यंजकोनत्वाश्रयभेदज्ञानं स तु न त्विव सागी यो ना वैरतिविलम्बतेन हान व्याप्तिवा
रस्याशयवनोक्तं संभवरति। द्वित्वादेर्गुणत्वविप्रतिपन्नत्वाधारत्वार्थमाह अद् व्यत्वेनैति एकेके कत्ति अत्र यथेन निरूप्समानदेशत्वे सति समानेन्द्रियग्राह्यत्वेन रव्यंज
कव्यंगत्वविसन्दिस्वाव्यंजकव्यंग्यतोक्तं यद्यन्द्रियत्वेनेत्यभिशरीरं एवं च यापि केरपि अवाधिकरणस्पेक एकस्मिन्नेव संस्कारो व्यंजकत्वोपगमादिकत्वाव्यंजकव्यंग्येकैकपृथ
क्त्वादौ प्रसिद्धिमत्वेपि एकपृथक्त्वाव्यंजकव्यंग्यैकत्वकत्वसद्विपृथक्त्वाव्यंजकव्यंग्यद्वित्वकत्वादेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः। यथा श्रुतन्तेव्यंग्यव्यंजकीभूतस्य व्यंजकस्येनु
द्विपृथक्त्वे द्वित्वाव्यंजकावधिज्ञानव्यंग्यत्वमारोपास्तीति व्यभिचारस्तु पेक्षितं अथ द्विपृथक्त्वादिवं प्राप्ते अवधिज्ञानस्यापेक्षायाः कल्पमेवानेन साध्यतरतिवेन न
याप्येकपृथक्त्वे एकत्वाव्यंजकावधिज्ञानव्यंग्यत्वस्य सर्वैरुपगमात् अव्यभिचारतादवस्थ्यात् एवं च तद्व्यंजकीभूतव्यंग्यत्वेनालोत्वाव्यंजकव्यंग्यताकत्वं प्रतीति
पन्नव्यंजकव्यंग्यत्वं प्रासंउपेयतेयेन रूपरेद्विपृथक्त्वे द्वित्वाव्यंजकावधिज्ञानव्यंग्यत्वोपगमाताद्द्वित्वे च द्विपृथक्त्वाव्यंजकनानैकत्वावगाहिज्ञानव्यंग्यत्वोपगमीन
एकपृथक्त्वे एकत्वाव्यंजकावच्छिन्नतेव्यंग्यत्वोपगमेपि न व्याव्यंजकव्यंग्येकत्वेनादर्शनं च भूयादो वेतिन व्यभिचारः। अत्र यद्यपीत्यादिन च रूपमातारीत्या च द्वित्वद्विपृथक्त्वे
योः सिद्धसाधनवारणाय तद्व्यंजकतानवच्छेदकनिरूपितव्यंग्यत्वव्यापकत्वं तादृशव्यंजकव्यंग्यत्वं वा साध्यं एवं च रूपमातारसकल्पविशेषण

43

गुरुमयोरेव व्यंजकयोरिति ध्येयं। अत्र स्वाव्यंजकव्यंग्यत्वनिरपेक्षव्यंजकव्यंग्यत्वोभयाभावसाध्यकतायां व्यसिद्धसाध्यकतामस्याः केवलान्वयित्वात् तदव्यंजकव्यंग्यत्वाभाववत्त्वनरन्य
तरकत्वस्य तथात्वेपि सिद्धसाधनं तस्मिन्नेव तदभाववत्त्वात् एकेविशुद्धित्वे स्वाव्यंजकव्यंग्यत्वाद्विष्टयत्वात् स्वाव्यंजकव्यंगत्वान्यतराभावाभाववत्त्वस्य द्विष्टयत्वात्स्वान्यत
रकमिति साध्यं अत्र यत्नेनैतादृशहेतुमत्त्वनिरूप्य व्यंजकव्यंग्यत्वस्वाव्यंजकव्यंग्यत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववत्त्वं अन्यतरकमिति साध्यमान्यमुख्यो व्यासिः तदव्यंजक
व्यंग्यत्वाभाववत्त्वस्मिन्नेव सत्त्वेन सिद्धसाधनवारणाय स्वाव्यंजकव्यंगत्वोपादानं द्रष्टव्यं एकत्वैकद्वयस्के एतत्साध्यं वपरे त्वेकं फलपेयतत्तरमिति तत्सिद्धसाधने
परत्वापरत्वविशिष्टे एकद्वयात्मकारिनासमत्तैक्यविशिष्टग्रहः व्यवहारएव द्वितयेन एतदव्यंजकपरमवधितानापेक्षत इति तेनेदमनोन्य व्यासिवारः। द्विष्टयत्वं कं पक्षी
कृत्याप्येवं साधनीयं अपरे तु भित्वाहुः द्विष्टयत्वे कपक्षीकृत्य तदुभयत्वावच्छेदेन एतदव्यंजकव्यंग्यत्वोभयाभावः साध्यः पृथिवीजलयोः द्वित्वे तादृशितिवत्त्वएकैक
स्मिन्नदुभयाभावसत्त्वेपि उभयत्वावच्छेदेन नोभयाभावः तन्मते। अस्मन्मते तु पृथिवीजलयोर्गन्धो वस्यपशो विजातिवत्त्वएक स्मिन्नन्यतरसत्त्वेपि उभयत्वावच्छेदेन
तदुभयाभावपत्त्वमिति नानुपपत्तिगंधोपीत्याहुः। एकत्वद्वयपत्तिविषयताश्रीन्यतेति द्वित्वविषयतायां प्रमाणकत्वनापेक्षितं द्विष्टयत्वान्त्पाकत्वाग्न्याषितीति। एवं
वएत्वेद्वित्वा व्यंजकव्यंगतत्वाभावासमानाधिकरण्यैवद्वित्वहि द्विष्टयत्वकयोः सिद्धसाधनमिति भावः। इत्थंकपोरिति नवतनानीमवधितानाभावादेव न द्विष्टयत्वकम
हः तत्सत्त्वे वएष्टयत्वकद्वयज्ञानतदेकद्वयज्ञानमपीति एकत्वद्वयज्ञानकारणत्वेपि फले विवादाभाव एवेति वाच्यं। एकत्वद्वयज्ञानकाले अनवधितेनेफले वि
वादस्यानादरोतिएकत्वद्वयविषयकज्ञानत्वेन कारणतानाद्विष्टयत्वकज्ञानत्वेन कार्यता एवं विधकार्यकारणभावो नेत्यर्थः। मानाभावादित्युपलक्षणं। अनु
मित्याद्यात्मकद्विष्टयत्वकज्ञानजन्यद्विष्टयत्वकप्रत्यक्षेव्यभिचारोपि द्रष्टव्यः। एवं च तदव्यंजकव्यंग्यत्वमिपञ्चेनद्व्यंजकतानवच्छेदकानिरूपितव्यंग्यत्वेवाच्यं स्वाव्यंजकव्यं

गत्वमित्यपि स्वव्यंजकज्ञानवद्देहकनिरूपितसंयुक्तत्वं वा समितिगत्वमपि इत्यत्वेति संसिद्धकद्रव्यत्वेऽपर्थः। स्वेति स्वव्यस्मसन्निकर्षश्चेतिदं द्रः। वारणाय समासाव
वत्वेन नन्वोर्ध्वसिवारणाय घटपरंवेरीत्या व्याघोपीति न न्वारणाय पिष्टमंडे।। स्वस्वसमसन्निकर्षजन्येति व्यधिकरणसम्बन्धेन लौकिकचाक्षुषं प्रति संयुक्तसमवायस्य जन
नकत्वेन तस्यापि स्वरूपयोग्यता विषयस्य तात्पर्येण तद्विषयत्वे नैव योग्यतेत्युक्तेः तत्स्वसन्निकर्षजन्येति नव्यमते नरपि विशेषणतेन दंसंके यत्र स्वीयव्यं
जकविशेषणतेयेवं परजाप्या। कटादिसन्निवेशादेव शास्त्र। व्यंजकेत्यत्र व्यक्तिः। लौकिकेति अन्यथा एकैकमात्रस्य उपनीतभानार्थमित्यादि सत्ता स्वाश्रयादि
तिभावः। यद्यपि साक्षात्कारइत्येव रमणीयं तु पत्नयस्य सन्निकर्षत्वेन सन्निकर्षजन्यत्वविवक्षेतैव न वारणात् तथापि समन्निकर्षत्वं संयोगादिषत्वा मेवोसय
मिद्धमिति तादृशघटन्यतरान्यत्वेनैव विवक्षितत्वात् दोषः। तथापि तत्राने व्याप्त्यादिसिद्धिरिति वेद्यस्तात्कटोमीति विषयतापाउमयसम्भवत्वेन तादृश
विषयता शान्निज्ञानस्येवानेन निवर्तितत्वात्। तादृशविषयताशालिसमस्तारणाय तादृशविषयेति तथात्वं प्रति नियतव्यंजकसंयुक्तत्वाभावनत्वेस्वमतेनागामिद्धि
मानेशेच्यारूपरं त्वितिवस्त्रपदत्नकंमायायानरमाहुः अयमेवेति द्वित्वादिपदत्नकत्वेतुअयमकमतितेघोवोध्यः अपेति अत्रपदानां दशहेतुमतस्त्वात् विषयलौकिक
साक्षात्कारविषयतानरकत्वेन लिङ्गविषयकलौकिकसाक्षात्कारविषयोपपादनन्द्विजमिति व्याप्तिशरीरं तेनद्वित्वादेर्द्विरूपत्वकाद्यविषयकतादृशसाक्षात्कारविष
यत्वेपि न व्यभिचारः। अथेति तोगिसिद्धिः। रूपादौ व्याकृत्तिः। पूर्ववत्। एवंरीत्या परमाणि वोध्यं। एकज्ञानजनकयोरिति हेतुमत्पक्षे। सामानाधिकरण्यमात्रेणाव
व्यातद्दोषोद्धारः संसवनीत्यमोमूले तासमानियतत्वविवेत्ताफलमाहतीलेतिनीलत्वाद्यंजकापि उत्पलत्वव्यंजकारीपत्रेतियद्यपि तथापि नीलत्वव्यंजकंप
न्तु उत्पलत्वस्यापि व्यंजकमिति न निराकासायायाववरति दृत्यसिवारस्यतोऽद्वैतेतिपादा। नत्वव्यंजकोरूपविशेषः समुन्नतत्वव्यंजकः एवं द्रव्यत्वस्यापि स्यात्नरदीत्वमतोनैष

55

रो षर त्वतो जलत्वेति । तत्र जलत्वत्वं जकं स्नेहादि करका यं जकतः रवपत संकोगविशेषः रलि द्रव्येति भूयो रतपयायव छेदेन समनिकर्षीनावकाले नाः रवसंयोगग्रहे पि द्रव्या
ग्रहः एवं अवच्छेदकग्रहणाभावकाले द्रव्यग्रहे पि न संयोगग्रहः इति व्याप्तिवारः । देशस्ति नेन लित्वा प्रत्येकं व ज्ञानजनकयोः द्रव्यांश मूलो ग्रान वच्छिन्न तुरुषाकर्म
योगयोः समानियतदेशयोर्वेगकर्मणो तोर्द्धक पालार क्षत्र रनरयय वसंयोगयोः न व्याप्तिवारः कपाल द्रव्य संयोगनाशा न समये व षर नाशानन्तरूपरसयोरपि मनोग्राह्य
त्वा दुःखं व हिरेरितत्वयो न ज्ञानमात्र कारणत्व मितितरस्यापरपुरप्रवेशे व मा ना ना वः अन्यथा तत्र विभिन्नापेरा बुद्धि नन्यादित्वयोरेक व कुत्ता रादे ग्रासत्वे न निरूक
हेतुमतो श्वलिवारारः । एकमेवत द्वित्व मितिवाहरये । एतदस्वर मेनवा लौकिके केति लौकिक विषयना माश्रयमा धारण्यात त्वा बुद्धा हए कज्ञाने निदिशा काल समनिय
नयोः कदाचित्संन व मोदि नियदि द्रव्यो त्पत्ति काले आ व य व कुत्वो त्प त्ति र्वकुत्व नाशकाले च द्रव्यनाश का रे ये रं ंत व नी तित्वा व ः । निरूके नित द्रव्य ग्रहे कुत्व ग्रह आ व श्य
कः अन्यथा हेतुरे व ना न्ती ति त्वा वः संख्या एकत्वो ज्ञान य एतन गत्वं तेन तुल्य रूपः । मते नेर नि ति अन्यथा निरूक परस्पराजन्यज्ञानजनकत्वान्त्व प्ति वारा दि ति
भावः । निरूक्ते ति मिलित्वेति एकज्ञानजनकत्वरूपहेतु मत्रा सं पन्न ये उक्तं तेन निरूक्त त्वमनेस मग नियतावच्छेदका वच्छेद त्वं अन्यथा मितित्वे त्वस्य वैय र्थ्यात् रत्नमे
कर्मेति सा ध्या भाव सं पन्न दे शे असं ता ति तन्मि ति तेन न व्या प्ति वारा । ण का पी ति भावः । यदि का मि नी रूप मा त्रा । का र न न का दृष्ट विशे ष न स्प र्श मा त्रा का र ज न का दृष्ट
विशेषयो स्तिरूके हेतु मतो र्मिलि त्वा प्रत्येकं व ज्ञानजनकत्व संभाव्ये न घ ट संभाव्य वेके मिला ये इति तन्मा व य वं वि य ज्ञानक त्वे पि वि षय नया जनन त्वा भा व स त्वा न व्याप्ति
वारः हे तो वे ति ग व्या व हे त्व भा वा दे व नं व्य भि चार इ ति सा ध्ये ना द शा वि व क्षा न का र्या । केचि त्तु ज्ञा न प्रा न लिंग स्य हे तु ना म ते द्वि त्व द्वि ए व्य क पो र पि प्र त्ये कं ज्ञान ज न क त्व म
स्ती ति व्याप्तिवारः इति विषय नमा ना द श ज नं क त्वा ना वः सा ध्यः त था च सा ध्य स त्वा दे व न व्यभि चा रः । एवं रूप र स यो र पि एक ज्ञा न जनक त्व म स्ति न च प र स्प रा ज न्य ज्ञा न ज न क त्व मि

राम
४४

षयतया जनकत्वाभाव इति हेतावृत्तिपयतया एकत्र जनकत्वं कथं रति व्याप्याय हेतौ वेत्यत्र हेतौ वेति पाठः कल्पनीयः॥ इत्थं चेत्यादि अन्यथा भागवाधो भागा
सिद्धिश्च स्वसमनियतपरस्परव्यतिवादिग्राहकत्वं परस्परानन्यजानजनकत्वं। व्याप्यत्वेनेति अत्र हत्वपावात् इत्यादि कारणतावच्छेदकीभूतहेत्वो समनियतन
त्वं नदेयं इत्याह इयव वसंयोगविशेषादि कारणतायकालजन्यकारणमवच्छेदकत्वमपि समनियतीयं एव समन्वयादेरिति कार्यव्याप्यत्वमित्यादि कारणतायोहेतौ वावि
षयत्वे न जनकत्वमपि न विवक्षणीयमिति भावः॥ समनियतत्वे पाकोर्द्धितत्र कालीनसंयोगविभागयोव्यतिरिक्तएकत्रजनकत्वं तु विशेष्यं रेफमेवावर
योतितवारतो न्यर्थः एतद्रश्चेनव्यतिरेकारण स्वरूपयोः समवेतैकार्थादितत्परस्परानन्यजानजनकत्वं बोध्यं॥ समनियतत्वेतिपदपिनरूपेन संयोगावच्छेदकस्य
रतो न वारणातरूसंकेगावच्छेदकरतित्र वच्छेदके समनियम विनतये तस्मा मंजस्य तथापि मूलोक्तरूपतार्थः॥ सिद्धमुक्तं॥ अत एव व्याप्यत्वेनेत्यावच्छेदपत्वा
भावादेवाएकेत्यादि अत एव एकत्र स्वरूपाप्यः समनियतत्वमिति स्वरूपग्राह्याः कारणतावच्छेदकत्वमप्यस्तीति हेतुमत्ताएकेकमात्रग्रहः परं प
राजन्यग्रहः। नस्य तिर्यञ्चितिचारः तेषां व्याप्यत्वेनेत्यादि वक्तावादेवेतितापः समभावातेषरं त्वित्यादि तथा तिथान्तरेशकालसाकारणतावच्छेदक
त्वात्तिधानेशश्वानां यकालावच्छेदत्वान्नस्वरूपासिद्धिः॥ नित्यस्येति नयावदेषका जन्मकारणतावच्छेदकत्वप्रवेशेऽपि स्वरूपाकोदिरितितावः एकस्मि
न्निति इदं च समनियतयेन कल्पितमाधिक्यम् अन्यथा कालएव तत्पोः कारणतावच्छेदकत्वं नित्येति अत्र नित्यस्य व्यतिः समवायेनतेन संयोगाभावस्य स्वा
भावमादिश्चेयमितत्र सतिः॥ नियमेनेति सामान्याभावस्य कारणकं॥ केचित्तु अस्य च तेएकमात्रजनकत्वाद्वयोरपि मिथोनवच्छेदकावच्छेदत्वेनभाग्यासि
द्धिरतो नियमेनेति नयावतरवच्छेदकमात्रावच्छेदत्वाभावोऽस्मात्स्यात् इतिभावइत्याहुः॥ नत्वच्छेदकाप्रसिद्धेवतरवच्छेदकत्वमपिनप्रसिद्धमतः

95

स्वेति। अत्र स्वं अनवच्छेदकत्वेनाभिमतं। तस्मान्नवच्छेदः समस्येति तन्तुरूपतन्तु श्रीहिः शब्दो तेसंयोगानवच्छेद्यघटकत्वं संयोगेऽव्याप्तिः संयोगोऽनवच्छेदकं इति

रीत्या। अन्यत्राव्याप्त्यं समनियतव्यक्तिकत्वं समनियतदेशकत्वं। ननु व्याप्यवृत्तेरपि अवच्छेदकं व्यापकसंबंधेन वृत्तौ प्रसिद्धमेव तत्कथमेवं तिव्याप्तेः कथं वा

नवच्छेदकत्वं दैशिकत्वादिना निरूपणवृत्तौ देशानवच्छेद्यत्वं पूर्वमुक्तं इदं व्याप्त्यासमवैयिकं इति। कालिकेन वृत्तौ देशावच्छेद्यत्वे मानमाहुः एकाश्रित्ये इत्यादि अत्रान्येति द्वित्वे कदाच

त्क परत्वापरत्वादीनां व्यवहारएतावधिज्ञानं कारणं इति मतेनेदं एतेन व्यभिचारः। पिठरेति वैशेषिकनये पिकस्मिन्कपोलादी शत्रोः कर्मविभागपूर्वो वीरतां इदं यां समन्वि

समां शव्याप्तिमाहते नेत्यादि। श्वेतस्य श्वेतत्वस्य ग्रहेपि श्वेत्ता ग्रहेतत्वस्य ग्रहे श्वेत्यो घटेतत्वस्य घटेन रश्मेपि तन्न श्वैत्यमतादव्यभिचारसंभवात् एवं नीलस्या

पर्यतानुधावनं तत्वस्याग्रहस्य स्फुरत्वार्थं च समतामनिमाने द्विपञ्चाशं त्वरत्वार्थमाह अनुद्भूतेपि अभावापत्तेरनुद्भूतस्पर्शवत्वात्तेन त्रिकीर्तिः। अन्नए तस्पर्शनाग्रहणायो

ग्यपोरिति। मधमालात्त्रनोघनावयस्येकामिति। एकेतित्रपरमेनैकेकपालीयो। देवास्पर्शनिस्पर्शनोतपापाग्रास्तत्वेहद्रव्यत्वादिव्यक्तोर्वीरणापाह अग्राह्यत्वमिति। अत्र दृष्टा

न्तः प्रत्येकत्वे कदाचित्त्वोनयोः स्पर्शनापोऽप्यत्वात्॥ सतितेतेजातमपएवनगव्यतेऽवावेनविषयतप्रानुपपत्त्यादेरेकस्यैव प्राप्तिबंधनावच्छेदकत्वात् ननु नानानुपपादेक

त्रीनांप्रभात्वाप्तेवप्रत्यात्वादेरेवाग्रहः प्रत्यात्वात्वापेक्ष्याघनस्य लघुत्वात् इतिमतेनेदं एतेनतोषवशात्प्रत्येकत्वाग्रहेपि प्रभैकत्वत्वं गत्वमएवेतितत्रव्यभिचारः तेजा

भावेमतीतिमाप्यविशेषणतोवतेनद्भूरत्वादिनाप्रभात्वस्यैवाप्तिः पर्वग्रंथासंगतिरिति द्रष्टव्यं कपालस्तंभहेतुहेतुनिर्वचनं वर्त्मापत्नपाति गायेतत्र द्वित्वादि पदकालिकप्र

येस्वरूपासिद्धेः॥ अपेक्षाबुद्धिजन्यत्वे नादिनामघंस्तुत्वमपि द्वित्वोरीनामप्युक्तेरपि तस्यापेक्षाशंकारेतानुत्पत्त्वमनुपपत्तेरपत्तेःलत्वंप्रसमीचीनं नेतत्वात्तत्रानप्रत्य

स्वीकारेत ध्रुपत्वमानाभावादित्यतिप्रायनाहेतत्त्वकारत्वमतिहेत्वंतरमाह अस्मबधीतिउत्तयत्रेवग्रहोलौकिकः॥ अथ द्वित्वादीनामपेक्षाबुद्धिजन्यत्वे एकापेक्षा बुद्धिजन्यत्वे

राम
९५

विनापेक्षाबुद्धिं कथमन्येन नश्यत इत्यत आह स्थितीपेति। एतन्नत्वं प्रागुक्तं। अथ यदि न द्वित्वत्रित्वादिप्रागते अपेक्षाबुद्ध्यपेक्षा न तदा अतिरिक्तबहुत्वसंख्यां नांगीकर्तुम
र्हतेऽनियतनानैकत्वज्ञानाद्बहुत्वं त्रित्वादिकं सेनावनादौ कथं नश्यते तत्राह सेनेत्यादि। तत्र द्वित्वत्रित्वादिकं संख्यागतत्वेन एव विशिष्य एकत्वद्वयैकत्वत्रयादिज्ञाना
भावाद्द्वित्वादिकं परं नश्यत इत्यर्थः। ऽपदीति मूलं एतेनान्वयि। स्मृते अपेक्षाबुद्धिध्वंसजन्यनाशे राशिपरिरक्षासिता अन्यत्वस्मै वस्वीकारात्। नो आवश्य अ
पेक्षत्वादि। अथवा नत्वो द्वित्वाद्यानावृत्तेर्नद्वारा। द्वित्वसामान्यज्ञानेनैवापेक्षाबुद्धिनाशान्तरतुल्यत्वं ज्ञानेनत्वाद्यभावसंख्याविशेषेन त्वावश्यकत्वेऽस्थितीति। यदि च सामान्यज्ञानेन सा
मान्यसप्रकारकज्ञानेनमुच्यते तदा पर्याक्रान्तमेव मूलं समग्रहं। कारणमात्रहेतुत्वो मिलितं पौर्वापर्यग्रहमुपपादयति पौर्वेति। ध्वंसजकत्वेति न ध्वंसजकत्वेन पटुत्वपदादिसिद्धं
तद्विजत्वे सति तत्र जन्यता च यथा पौर्वापर्यकानुविधायित्वादि किम पुनरुपार्थः अतो न ध्वंसजकत्वादिनो सिद्धिः। अत्र कारणकार्ययोरव्यभिचारे कारणापेक्षिषेपक्षणोत्तरम
पि देयेन तथा वेत्तिने एवं च ध्वंसजकत्वानुपपत्तिरिति स्मनेनैव यदि अतिव्याप्त्यव्याप्तिरेकानुविधायित्वं च सं न तावद्ध्वंसजकालोकादिकारणपश्चात्तं अतो विशेष
लोऽस्यं तेनानुविधीयमानत्वादितिवार्थं मूल्यमिति कुतस्थि मालोवस्वपं मूलं आख्यातं स्मूनतो परिज्ञीर्णं ध्वंसवत् प्रतिनियतत्वादिश्चनानापुरुषवेद्यत्वानुपपत्ति
त्वे सति वेद्यत्वे अन्यथा वस्पमतारूपादिव्यभिचारात्संगतेस्तस्यनानापुरुषवेद्यत्वस्वरूपयोग्यतान दूर्गो परशीतेति एकमात्रपुरुषविषये त्यर्थः। अथ तादृशा वेद्यत्वं ता
दृशावेदनाद्योग्यत्वं विवक्षितेनाह अस्मिद्विघ्ने तिन नानेद्वित्वस्य नानापुरुषवेद्यत्वस्वीकारात्तथाश्कते तत्पवत एकपुरुषमात्रवेद्यद्वित्वमादाय हेतुसत्वेनासिद्धिरत अ
के तिष्वेये॥ स्वतो धीत्वादिनापरसंग्रहः निर्विकल्पकमात्रस्येव तत्रानाजसत्त्वादाह स्वपानामानमिति। आद्ये विकल्पे स्वरूपयोग्यता विवक्षिता तिसाधेनानूपादेव्यभिचारे परि
त्निहार्थं केवलप्रकाशकारोक्तनिर्विकल्पकज्ञीवनयोनियतत्वेऽर्थं हितासंसेगमपि बुद्धिर्नीचविकल्पेवमूलोत्रो परमावश्यापसिद्धं वस्य कल्पयोजनपासंगमपि बुद्ध्याह

46

यत्वादौ गुरुत्वगुरुत्वत्ववारणाय वेयपदं । अवयवानवस्थाप्रसक्तिकर्मत्वपतनानवस्थाप्रतिबन्धकत्वाद् इत्यवधायकेनेति । तन्नेऽप्रतिबन्धकस्य प्रतिबन्धकत्वात्तावान् स्फुर
यतिपदं रसेतितामेव दर्शयति इन्द्रियसंनिकर्षस्य प्रतिबन्धकादिति एवं च न व्यापकत्वसमनीयत्वं तन्मात्रासिद्धिः । प्रकाशकारेणापेक्षाबुद्धिजन्यत्वगुणेऽप्यव्या
तमितित्वपमस्य थावावहे अभीत्यादि । सर्वेषां तावद्वस्थाने मिति मूलं व्याख्यातो । पते पूर्वोक्तप्रयोजनं । कार्यद्रव्यस्य विनश्यद्वस्थस्य द्वित्वं नाश्रयनाशनाश्य । मितनो व्या
वहे अत्रेत्यादि । नित्यद्रव्यवृत्तित्वस्य नित्यद्रव्ये वेतनयो द्वित्वपदस्य वाच्यस्य मूलतापरिहाराय यथा व्याप्यताडषत्वं तत्कर्मेति अस्तिधायकमित्यर्थः । स्वमते तु विशेषणत्वे
न नित्यानामात्ममूलस्थेनेत्यादि इति तथा च यागत्ववेति एतद्विशेषणतो नैवमुक्तकत्वारणादिति भावः । इदमपि निमित्तकारणस्य कारणतावास्तव विहितपदाद्विरत्वेस
नीति हेत्वसिद्धापेताऽप्रकाशप्रकारेणास्वतन्त्रविशेषणतांऽशमेतिनद्येऽस्मस्मान्यसदृशविशेषपरत्वेमेवस्यापाइत्याशयेनाह मूले इत्यादि । विजातीयेति त्व कारणकारादि
त्यर्थः । क्वचित्प्रकाशेगकारेऽपि न पाठः । अन्यथा व्याख्यानेहेतुमाह द्विनीयेत्यादि ॥ अत्र मतो विशेषणत्वस्य तो । किक प्रत्यक्षाविषयत्वमितिमूले कारणतत्कारादिप्र
त्यक्षातिसायेणद्रव्यपतितविशेषणतावदित्यादि ॥ अन्यगुरुत्वीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिसत्वेऽपि वृत्तोनाम दरमेतत्रैवका जन्ये स्वस्याप्येवद्वित्वोत्पादबुद्धित्वा
घस्या व्यापत्यरूपंपरिरूद्वत्वमसंतवीतिव्यावहेविरोधोत्तरकि अग्रेकारणविरोधे इत्यादि । द्वित्वविनमेयद्वित्वादिकं नतु विरोधि । स्वरूपतानंबनमेशय
विरोधिप्रसुतद्वित्वादिमहत्वदिनत्वेनतन्मात्रत्वा दितिनञ्ज्ञातमितितद्ज्ञानसाधारणधर्मीज्ञाननयासंशयजनकमेवेतिदुष्टस्यापि मलमकमिथ्याशय का
कारूपा प्राणो ऽमित्यादि । इदं तावद्वित्वस्य पातत्वादिसमानाधिकरणत्वेन विरुद्धत्वासेनवायावद्वाभाति विशेषपरइति । जातित्वविशेषो वकृत्वत्वेचश
नत्वेदाहक तौ एपि प्रसंगो द्विहादित्वानिरिक्तत्वी विद्धि व्यापके त्यर्थः । जावदाहण कालेत्यादि । ए तादृशेत्यादिनवगुणप्रत्यपरार्द्धविहायसिद्धयो अन्त्यत्व

राम
८६

गात्मा सो कर्षतत्रमानानावान् अत्र तु परिमाणत्वविशेषजनकतावच्छेदकत्वस्य मानस्य सत्त्वात्तथ दाकस्त्रीदित्वस्यापमेवास्वारस्यः। जातेः समानजातीयाप्रत्यक्षत्वासत्त्वस
मानेति तृतीया समानासत्ति सामान्यावच्छेदेनेत्यादिनिष्कृष्टमाहुः स्यादित्यादि। नानानात्मव्यापकजातेरेवकारणत्वे विरुद्धं बहुत्वं त्वं नु उक्तादिरूपना
नाजातित्वव्यापकमितीरं न विरुद्धमिति प्रकाशं स्पष्टयद्यपि तु माह संख्यात्वावृत्त्यादिरूपं त्वव येपकं रजोकारमते तो विशिष्यनानेकत्वेनानेकरूपनियतैकत्वज्ञानं द्वित्वा
दिकं प्रत्यक्षं प्रतिकारणं तावता तु त्वो त्वाभिप्रतिनुमानान्याकारेणान्यानैकत्वज्ञानं नेकरूपानियतैकत्वज्ञाने अस्य मते तु द्वित्वत्वादिनाद्विग्रहे प्रतिविशिष्य द्वित्वादानत्वसिंप्रति
तु समानान्यतत्वकारणं कार्यतावच्छेदकं तु तन्मते द्वित्वत्वादिकमस्मन्मते पि विषयतासंबंधेन द्वित्वत्वादिकमिति तुल्यमेव परं तु तन्मते बुत्वरूपातिरिक्तधर्मिकत्व
नानत्वकारणकार्य नवगौरवमित्यादि रहस्यं तथैवं अपावार्तीशात्वाः पेक्षाबुद्धेर्व्यंजकत्वाद्वीकारे तत्स्वरूपो यद्वित्वादिकमुत्पन्नं द्वन्द्वमतेनिरोपितकीर्त्तराह विशेषत्वो त्या
दि। अस्सतः कारणत्वासंभवादाह नियामकत्वमिति। पूर्वपक्षे अनेनेत्यादि अनेन सूत्रेणा ननु रूपादिमानो न स्पर्शद्रव्यमात्रमिति न त्यारते अपेक्षेते बहुरूपादि स्मरणामि
त्यन आह गंधवत्वादितितत्रवाघ्राणीतत्वं पकादौ नद्यो पनेणाभावकाले तु ऊर्ध्वं गंधत्वविशिष्टगंधगृहीत तथैव स्मरणमिति भावः। संस्कारोऽदृष्टस्यापि
अदृष्टवरस्यापि फलवत्वात् तद्दृष्टव्यवहारे तिबलात्। स्वसमयेति न रा नीयपेक्षाबुद्धिविनाशः सर्वसिद्धः त्रितावदाः तावता विनाशस्योत्पन्नेनानन्वयित्वात् यथा
तुपन्ने निद्वित्वेतानसामग्या द्वित्वप्रत्यक्षसामग्र्या द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षमित्यादि रुपेन रपेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वे प्रतिनरपेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वे प्रतिबंधकं रतिमतेत्र न यथा
तरीयाद्वित्वे प्रतिनरीयद्वित्वस्य प्रतिबंधकत्वे द्वित्वान्तरानुत्पादप्रसंगात् अविनश्यदवस्थापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वादिजनकत्वमाश्रित्य तन्नाः अत्र वस्तोपदितापे
क्षाबुद्धेरवनाशिकेति हृदयं तेन नाद्वितीयद्वित्वस्य सामोत्कत्वरत्वे वक्रनक्काव्यपत्वान्नरीयद्वित्वं प्रतिनरीयद्वित्वमेव प्रतिबंधकं। अनुमितित्वविशिष्टानुमितीत्यादि

याराकाहिकानुमितिमनुमानेति दिति भावः ॥ : ॥ पक्षविशेषतामितिनष्ठावस्तुत्वं हेतौ नेदं वैयर्थ्यमिति हृद्यं ॥ अत्र तुल्यमात्रवृत्तित्वं च परिमाणावच्छेदकसंबं
धेन नोध्यं गुणत्वं तुल्यत्वरूपमहत्त्वमिति दूषणे चतुर्थ्यन्तो योगादृष्टा भावादिना व्यर्थमतिरिक्तव्यापारता पक्षे विषयनिष्ठतयावाकुम्भीति मिति तत्त्वं विवक्षणीयोऽत्र
एव व्याप्तिस्मारकादर तावयसतित्वकुर्भ्याविना दाविनि हेतुविशेषणतामिति समनीत्यादि ॥ आदिना त्वप्रमेयोगाद्दिग्रहः ॥ अनेकेत्यादि समसंख्यावयवसम
वेतयोः स्थूलकयोः सुवर्णयोः स्थूलकसुवर्णयोः स्वयवयवा दिजन्यमहत्त्वोत्कर्षस्तथैव अनेककद्रव्यत्वसाम्येपि प्रत्यक्षोत्कर्षः एवं अनेकावयवसमवेतापेक्षयो
न्यावयवसमवेते तादृश महत्त्ववति अनेकद्रव्यसमवेतत्वविरहेपि वसत्त्वोत्कर्षदर्शनात्तु भवसिद्धं त्वमर्थः प्रयोजकं । महत्त्वे नान्यतावसाधने वायवेवसतु तु
त्वमहत्त्वादिसत्त्वात् इत्यत आह महत्त्वदीर्घत्वादि हस्वत्वादि अनाविधिक्रोत्यर्थः महत्त्वेपन्यतप्रयोजकतावच्छेदकतया दीर्घत्वत्वजातिवादनं प्रति
योगिकोत्कर्षत्वे मुकंतरवच्छेदकं । आलमहत्त्वसत्त्वेतनानपढुतं अपर्थान्तरं तदप्रसप्तत्तानपढतं सिद्धमा धर्मोसत्वेति आदिना परत्वापरत्वसंग्रहः ॥ स्वस्व
जातीति हः ॥ कस्याचित्पत आह गपेण कृतमित्यादि उद्भूतेति नेनदृष्टातसंगतिः ॥ एतावमीतां संपतदेः आदिना महत्वं ग्राह्यं । मूर्तपरमाणुस्मार्थ्यमाहज्ञाने
त्यादि ॥ अनुद्भूतरूपाफलोत्कर्षतापत्तेः पोत्कर्षोरकारतामेव तत्रावच्छेदकमित्यस्वरसः ॥ अदृष्टेति अदृष्टेति पाठे आदिना दृष्टन समुदायदिसंग्रहः ॥ जन्यमात्रे
प्रतिअदृष्टस्य कारणत्वात आयसत्वेन तामनुजोदितोकारणत्वात् पिधाविकेपिशाबलेनेति आहद्वि विशेषजन्यतावच्छेदकमेकमस्तीति हृदयेन तत्र विसप्रतिप
त्तावाह एकेति सामान्यतिसामान्यशब्दस्तत्रायः विशेषगुणप्रसूपः ॥ नमूलप्रत्यक्षालेत्तत्त्वेत्यत्र विरूपोपस्थितत्वमापारनीलत्वदोष इतिवसप्राचीनयेत्र
नन्वयदृष्टत्वमह उत्पत्तेत्वसप्तावन्नवत्तत्रशब्दस्याप्रतीकन्वालाचात विशेषतो विशेषतो मतेनेन सूत्रोत्तव्याकर्तकेनेत्वकर्माधारपविधानात् कर्तृकर्माधारय

राम
४७

इति वाच्यं शिंशपात्वस्य प्रमेयत्वस्यादिप्रयोगदर्शनात् अन्यतरव्यावर्तकत्वमेव कर्मधारयस्य युक्तत्वात् अन्यथा उत्पलपत्रश्यामातित्वात्तावैनत्र हि यजीव इत्वं पुंग

वत्वं तथा च विशेषकोपाधिः स्वात्मसाध्यान्तरं अन्यपरिरहेन तत्रगोरवस्य पुंगवेतरपरत्वादृष्टं एवं न कर्मधारयस्तथा च पि उपजेत्वस्य कालनत्वात् लक्षणत्वे गोवली

वर्दस्याप्यविशेषणत्वात् कथं तो ऽत्र इति केः एव चं के न रुतो ऽनप स्यायउक्तरिति साधः। अविशेषे इच्छापतौ प्रकृतनये याः संगतिमाहउक्त नइति गाथा वनत्या

घसाम्य नतुपपन्नमिति तात्तः अन्वयेति मनस्त्वस्य जातित्वे विवादाना वादितिभावः तथा पी त्यादि नयावप्रकृते अमेदान्वयबोधकातानसाम्यामावे पि सामा

न्याश्रवस्यविशेषव्यक्तिबोधकत्वस्य ससामान्यमानायेवत्त्मायसामान्युक्तमितिभावः। मूलस्यत्यादि एवं च मूले विरन्वयः प्रकर्षभावस्य नेन तरं वै आमलकेषः

प्रकर्षताच्छन्तस्याभावः महत्वनिष्ठप्रकर्षस्यावस्यावित्व निष्ठता नावादिंवाख्यातो। अत्र विशेषो ऽपि त्वस्य प्रकर्षभावस्यत्वप्रसंगनत्तत्र तन्मूलीयमहत्त्वम

महारस्यत्वस्य महत्वापदं इदमे महत्वत्वमवतारात्तावानमहत्वपात्र पाथाम्बवष्टे महत्वत्वस्ता दितिप्रकाशो विकल्प्यसाध्याव्यापकत्वे साधनव्यापकत्वे सोपाधिरु

पिनस्तनुपाधि सर्वस्या पनेसाधनाव्यापकत्वमेव भवस्यापितं इतिसूनतो परिक्षा वृत्तिरस्तरतात्पर्य शरप्रिका प्रकाशं भावदे पदत्वप्रापणं इत्यादि। अप्रसिद्धं

अनुमानान्तरसाकं आश्रमं अर्थान्तरतानेवं अर्थान्तरमपि तिपरमात्वप्रकासकं परिमाणाततदक्षवादित्यनुमाने महत्वं उपाधिरिर्दुक्तेनार्थान्तरं वेति तावः। बाधे

नार्थान्तरमुद्धरतिवक्तव्यमादि अनुपलब्धिबाधितेति तथा वनमानार्थान्तरमिति तावः। अतीन्द्रियेयोग्यानुपलब्धेतातावात गसाधारणात्वात्तः द्वारणाप्यक

हेतुरत्वेतिगुरुत्वात्पर्यः आदिना स्थितिस्यापकादिसंग्रहः। पतिवारो गुरुत्वाद्दो। परमाणु परिमाणसाधारणत्वार्थं प्रत्यक्षनानेति मासनातिरिक्तलीप

कर्षरूपात्त्वः स्वासंसिद्धत्वाद्घपलक्षितेसुखज्ञानीपरप्रिप्रकाशदर्शनानसानितिशेषणएवैतचतेशाकानावच्छेदकं स्वरसमिद्धमाया नीतिरसहिरुः शिका कुमतमाहनानावि

48

घटत्वादिकारणतावच्छेदकत्वादिति। तथा च कार्यतावच्छेदकतया जातिसिद्धिः। नानाजातिमत्त्व एव तर्हि शक्यतावच्छेदिकाः संख्यत्वमारभ्य शब्दत्वान्तेत्यादिप्रकाशेश
कैकदेशे शब्दजातीयोऽसमजातीयापकर्षवत्त्वं आकाशमहत्त्वेऽस्तीत्यत उक्तं उत्कर्षेति ॥ ॥ एवं ह्रस्वत्वमपि परिमाणे ह्रस्वेऽस्त्यत्रेत्यपि एवं परंत्वावच्छेअन
यादिशेति। यथा अणुत्वमणुव्यवहारकारणं परमाणुत्वकाष्ठाप्राप्तोऽपीति न व्यापारमहत्त्वमपीति मूलदर्शनात् ह्रस्वत्वं परमाणौ द्व्यणुके चेति नित्यमित्या नञा
हसजातीयेत्यादिसहितस्य त्रसरेणुरपरिदीर्घत्वप्रकर्षाभावापेक्षाह्रस्वत्वव्यवहारार्थकत्वेन तस्य वस्तुनि ह्रस्वत्वेन रूपेण व्यवहारस्य संगतत्वं व्यवहारस्याव्यवहारकत
त्वाभावात्। ह्रस्वत्वाद्यात्मसंकल्पसमुदायेत्यादि तथा च नापसरत्वस्यार्थः। किं तु आकरस्य विशेषाणां परं तु नभिमिति भावः। एतदनन्तरं ह्रस्वव्यवहारो वा ह्रस्व
व्यवहारप्रयोजकप्रकृष्टदीर्घत्वाभावः इति द्विविधः॥ तत्र च महत्त्वस्यैकाणमर्थः। तेषां परत्वस्यासमवायिकारणत्वादिना। अस्याप्यनेन ननु शतत्वाद्यैः त्रि
त्वरूपसंख्यातेषां हेतुत्वाद्यपकर्षो महत्त्वप्रकर्षप्रसमप्रयोजकत्वेन तैः परैः अस्माकमपीत्यादि महद्भिः परदेशस्थेनेन महत्त्वप्रकर्षानन्यादित्यस्यान्वयस्य च
व अस्याभिरपि रपि अप्रकृष्टमहत्त्वव्यक्तिवाहुल्यं महत्त्वोत्कर्षप्रयोजकं चाणुत्वमिति भावः व्यक्तीति परत्वत्रित्वादीत्यर्थः व्यक्तिबाहुल्यं तन्नाप्रयोजकमिति
भावः सामुदायिकमहत्त्वकारणत्वेनात्मकपरिणामसंख्योत्पत्तिकालेन यावत्तत्र च इतिमतमहत्त्वोत्पत्तिकाले समापितामश्रीसत्वान्तसौ महत्त्वोत्पत्तिरिति
भावः॥ उपचयो भावापन्नेति समानदीर्घतावैरितिच तदीर्घत्वप्रकाशक्रियाकायनमात्रेत्येव तु रारदेऽवयवावयवसंयोगावहकः सतीत्यत उक्तं विना
पीत्यादि संयोगनेह त्वमरं व ह्रस्वेति पूरणीयं अत्र किं विकल्पत्वात् दीर्घतरव्यवहारप्रयोजकत्वात् स्वं उद्ग्रादिस्थले दीर्घतरव्यवहारजनकं विजातीयसंयो
गसत्वेऽपि तथा व्यवहाराभावात् बहुत्वेनोक्तं महत्त्वमपि ननाशेरसंबोगादिनाशस्य यासिद्धं इत्याह एवमित्यादि। अणुत्वपरिमाणद्वयं नाश्यं तदा विजातीयमि

राम
४८

ति। ननु गगनादिपरिमाणे यत्र नित्यपरिमाणमात्रस्यानारंभकत्वं न कथं नित्येन त्रसरेणुपरिमाणेन त्रसरेणोरारब्धद्व्यणुकपरिमाणारंभकत्वं स्यात् शंकायामाहनि
त्यस्यावेति स्पर्शनिनदावच्छिन्नपरिमाणत्वेन नारंभकत्वं किं तु ... नारस्पर्शसमानाधिकरणपरिमाणत्वेनैवारंभकत्वमिति तात्पर्यः। यद्वा नित्यस्येति व्या
तीरत्रयोगि कगगनादिपरिमाणे च कारणतामवश्यभावादेनानारंभकैस्यात् समवायी त्वादि। ... इत्याह सिस्वीकारे ... परमाणुपरिमाणत्वेनारंभका
त्वं न त्वाह श्रत्र वेत्यादि त्रिभिः त्रसरेणुः सिरेकद्व्यारंभत्वात् बहुत्वं कुतः। परिमाणेति तत्र ... परिमाणे त्वर्थः। यदि च जन्यजन्यत्वं ... विनीत्वादपेक्षाकाच
वेनमहत्त्वजन्यत्वादिकमेव न त्वाहि ... गोवच्छेदकं एवं श्रायातिः त्र्यणुकपरिमाणत्वात् ... समवायेन द्व्यणुकत्वजन्यत्वादिकमेवतद्रूपजन्यतावच्छेदकं
तथा च त्रसरेणोरपीन्द्रियजन्यतावच्छेदकतया समवेतत्वावगाह्यमवायित्वात् श्रत्र ... हि ... कारिमत्वे ... इत्यादि नित्यपरिमाणमेव ननु ... सिद्धमिति
ति भावः। मानान्तरावेनश्रपरिमाणवृत्तित्वासिद्धा। श्रन्यापेक्षिता ... त्र्यणुकपरिमाणे द्वित्वसंख्यैव त्रसरेणुपरिमाणे च त्रित्वमेव कपाले द्व्यणुकारब्धघटादौ च प
रिमाणमेव महदारंभकत्वात् ... कपाले समान परिमाणकपाले त्रयारब्धघटे ... कपाले द्वयारब्धघटापेक्षया परिमाणे च परिमाणं
पं च त्वसंख्यावकारणत्वं रीत्या प्रचयमानात् ... कादौ च प्रचयो कारणश्चापरं तु सर्वत्र ... नावच्छेदिकानानेकांकर्षापत्त्या ... जन्यतावच्छे
दकं श्राप्यरसतिवक्ष्यति ... कजन्यमवसंख्याजन्यतावच्छेदिकानानिर्माणिकेति तु श्रमः। द्वित्व ... दिजन्यतावच्छेदकं विधिर्ना निस्वीकारावश्यला
दे व्यापकत्वात्। मानानानारम्भकत्वं ... इति। ... परिमाणे प्रचयजन्यत्वेनाप्रचयवानयपवत्तुरू ... समानाधिक
रणमहत्त्वस्वयप्रचयप्रमहत्कारणत्वाभावादिति ... इति विग्रहः ... मायाइवा। नद्यादि ... विग्रहकाका ... पदे।

49

भरं पंचम्या अपि। तात्पर्यं तु मूलस्य। वा अथवा तात्पर्ये अप्रमत्वापत्तेः॥ एकमेव एकत्वादिति। न कूपादिति परंपरासंबंधेन तन्मात्रापि घटत्वकसत्वादित्यर्थः नवतन्तूपघटितः
परंपरासंबंधेन घटस्कन्धस्यापि तत्संबंधात् तद्रूपं घटत्वमिति संगीतत्वनापत्तेः॥ अपरस्मात् अवधिकं घटस्कन्धे लिङ्गेनान्यत्र तन्तूपघटितः संबंधः तन्तूपावधिकं घटत्व
स्य वृत्तित्वं तस्य घटतन्तूपघटितः संबंधः रूपाद्यवच्छेदेन घटस्कन्धे तन्तोर्वृत्तेरपि तत्र अवधित्वेन घटत्वस्कन्धे पि तत्त्वं गम्यतामत आह अपि चेत्यादि
एतदीयमिति स्वावधिकघटत्वस्य स्वस्मिन् तत्समवायेन परस्परासंबंधो विशिष्टः ज्ञानान्तरं चेत्यत्र ततो घटतंतूपघटितस्मात् स्वघटितत्वाद्॥ तदीयं तद्रूपं तस्मात्
घटत्वमित्याद्युपपंचम्यां विरोधात्तथा अपि सर्वानास्पदा अयात्तस्मात् विनाश्यत्वान्नित्यत्वानपायात्॥ अस्मात् घटत्वाभित्वादावपि शब्दविशेषप्रयोगे तादृशो न तद्वोधकपंचम्यादि ति
भावः॥ पंचम्याः प्रतियोगित्वे प्रयोगं संसर्गसिद्धान्तवदादित्यादि। आगमादेर्ज्ञानपावनात्तथा वेष्टितयोगित्वान्वयः॥ अथ यदा तदा घटत्वजात्यादौ सत्त्वं अ
वधित्वं विषयीकृत्य तेऽपि च न साधयितुं तत्कथमस्याभावेनान्यथासिद्धिरिति शंकां निरस्यति घटादित्यादिना वराटस्य कित्यात्मन्याशंसाया तद्घटपृ
थित्वान्वयघटितो ब्रूते विरहादिति नीलघटत्वं वा इदमोपि नाविशेष नीलादिविति समानाधिकरणेतावानसत्त्वमिति धर्म्यव्यापकधर्मस्य व्याप्यत्वमिति धर्म्याव
च्छेदेन तावत् भवतीति भावः एकत्वनिष्ठो पि एकतरनिष्ठत्वाद्वैः एवमेव अन्योन्याभावेषु स्वादिघटस्य संलग्नकत्वमितिभावः एकतरान्यतरपरक्रमीति स्यावच्छेदेन
तुल्यत्वलिङ्गेन अन्तद्विपरत्वस्यान्यस्यासाधारण्यात्॥ एतस्मात् आपातसमुपयोगात् वनतरुत्वादात्मा॥ यथा अस्य तेऽनुरागमाह कालिकमोहित्यादेतथा वनत
रूमितिभावेनतात्पर्यामस्तु न ग्रंथस्यारम्भानसंभवति॥ तत्त्वे भवेऽपि अन्योन्याभावृत्तिकत्वसंभवेऽपि॥ एकस्येतरादि एकस्य परत्वापरत्वयोः परस्परत्वादिति स्यात् संगति
दितत्वभयस्येव परत्वान्नत्वेकतरस्य परत्वमिति भावः॥ ॥ अन्योन्यास्यैकत्वे परत्वस्य भावापेक्षत्वेन तत्ता नतन्त्वा वा॥ यथाकृतो कास्तिश्च एवं परत्वम सिद्धम्

राम
४९

ग्रेषः संगममपितुं न शक्यते निमायः ॥ मूर्त्तत्वं परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं सरयानिरममत्रयक्रत्वादि ॥ मूर्त्तत्वं परिच्छिन्नगुरुत्वसमवेतत्वस्येव त्वादिनापरीति । विशेषज्ञानमपीत्यर्थः । एवं वसे वेगवत्का
रोऽधिकरणधर्मीवच्छिन्नाभावो वा एवे । तिवतरसौ लक्षणं दर्शनायैव समानाधिकरणमित्यपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणत्वम् असंभावितत्वात् इत्यादावसमि
त्यादि । दृष्टजनकत्वेन त्वे सहकारी । पूर्वमपि दृष्टाभावसत्त्वात् अवस्थितसंयोगमात्राप्रतीतोत्पत्तिकत्वं देशस्यापरत्वात् तद्ध्वंस एतत्कारणमित्यावश्यके नादृष्टाभावे ध्वंसकृति ।
जन्यजनकत्वयोः प्रवेशे गौरवात् दृष्टस्य समानेति प्रज्ञापि सा ज्ञानस्य गुरुत्वत्वव्याप्यजाति स्यात् तेनानित्यगौरवात् दृष्टानि चेति । अत्र जनकत्वस्वरूपकत्वकारणनिरू
पितं । विजातीयत्वं परिस्पन्दविजातिमत्त्वं संयोगजरूपस्याद्यकर्मजत्वादिमत्त्वं संयोगातरस्यापीति अन्यथा दृष्टत्वजातीति । स्वीयत्वगुरुत्वभावी त्यादेः आगन्तुकत्वात् अ
काशकारणत्वान्न संदर्शनस्य हेतुस्त्वसमवायी वदेव एतेनेत्यादि संयोगे सत्यपि यदि द्रव्यं किं विरूपे तं स्यात् दैवसंयोग उत्तराभावेऽपेक्षाः स्यादित्यर्थः । तास्मिन्संयोगस्यापि तेनोक्त
मानपेक्षत्वमित्याशयः ॥ नियमेनेति पूर्वदेशसंयोगप्रो यद्यपि उत्तरसंयोगापेक्षतीति भावः ॥ नेत्यनन्तरेति वक्रं कारणात्तः साधुः तत्र संयोगस्याप्यपेक्षाते तत्र एव प्रवेत्यादि रस्मु
पलक्षणं तं वर्द्धमानवद्ध्यारंभकसंयोगापत्र एककर्मप्राग्भावेनैः प्रतिबंधात् त्वं वेतिजातीयत्वविवक्षणात् इत्यर्थः ॥ वेगेनागच्छत्सु पल्लादिषु लोष्टादेरस्थितिस्थापकेऽपि
लोष्टादेः स्थितिस्थापकत्वे एवं स्पर्शवत्त्वे सिद्धे इत्यादि वस्तुस्थितिः तत्र अस्तित्वमानोपदर्शितत्वात् एवं वेगस्य शैत्यविपरीतकर्मकारणेन तु तेः स्थितिस्थापकत्वकारणो
अस्थितिस्थापकत्वनिरूपो रेवतको र स्थितिस्थापकत्वात् । यत्र तु उभयकर्मजन्य एव तस्य स्थितिस्थापकत्वे च सत्यपि स्थितिस्थापकत्वात् तु समवायेन वेगस्पर्शकारणो इति पूर्वोक्त
स्याप्येवमस्थितिस्थापकजातिनयोरजनकत्वं तत्र नानिर्दिष्टत्वादेरुपलक्षितत्वादि किं नानाशक्तेष्टो विनिवृत्तो वा लोष्टादिना अस्थितिस्थापकत्वं जायते एवं च सकाशे अस्थितिस्थ
मानवेगस्य विपरीतत्वादर्शनमनुपयुक्तमिति विपरीतपदार्थत्वाव्याप्तस्य विपरीतो वेगजनकस्थितिस्थापकजनकत्वं वेगस्यास्थितिस्थापकजनकत्वे नैवं निर्वहतीत्यपि तज्ज्ञानकृतिः

50

पपानासिद्धानोन्नत्वेऽरतिच्छेदं । तेन वेगेन अन्येन महासिद्धानेन नैतन्ति विवरणानुरूपमादि तिथिगस्थानत्वेहेतुनान कर्मातुल्यत्व वधि-न्याय इति रूपं पूर्व्वपाति अत्र सिद्धत्वे
न्यायादिनाऽन्यत्रापि विपरीतत्वेनैत्यसिद्धानामनन्तकत्वेऽरतिश्च सिद्धत्वमानमात्रे निपूर्वोक्ते विपरीतकर्मो न्याय इति स्थले स्वाजनकवेगस्य शरीरे पेक्षत्वमसत्त्वीति
मतश्चोत्राव्यासिरिति भावः ॥ मूलोक्तं स्वान्यकावयवप्रशिथिलसंयोगमुपेक्ष्य कारणत्वमितिमहत्त्वाभिधानमपुरुकमनन्यात्र विजातीयत्वादित्वा जनक विजाती
यापेक्षत्वं वेतिकश्चित् कपालमभिहितं । अपेक्ष्या हारेऽनुमानजन्यनाशकारणकं मितत्वानुरूपमितिरूपः । पाकजन्यानामितिनामितत्वव्याहारं मूलोक्तं विजा
तिजनपतीत्येनावच्याच्च्याहारेणावच्छेद्ये संयुक्तत्वादितादिवैशेषिकमो सूपमितिसूत्रपाठः एतेन अवभिन्नितिप्रथमार्थे यो विकल्पितिद्वितीया । क्षित्रियुवेशे
षिकं विशेषगुणजनकमित्यव्याहारे विनाऽव्यवच्छेदः निरूपकत्वोत्पत्तुनरन्नापि निरपेक्षजातीयत्वरूपं निरूपकं स्वजनकविजातीयत्वरूपं अन्यथा आरणं
निरपेक्षत्वं सापेक्षत्वं च वक्तव्यं गुणकर्म्मारंभकत्वं वर्णनायोक्तं निपमेनेतिद्रव्यविशेषे क्षिप्रमादौ । रसादिविशेषो विनिजन्यत्वासमवायि विशेषः ॥ स्प
र्शपत्वस्यार्थ्यसंयोगजन्यादिनास्पर्शो विभागः । नवित्रः निरूपकान्यापेक्षत्वविरहः । नाहशानिरपेक्षेण विजातीयमूर्तगुणा निरपेक्षेण ॥ अपेक्षितत्वं । पिपाकजे
पुञ्ज्ञो स्पर्शस्वरूपा नाले नेनात्रस्पर्शस्यादिपरसंज्ञात्वेनानिरूपकगुणाः ॥ परत्वापरत्वयोरपेक्षा बुद्धिर्मूर्त्तगुणाः परिमाणोत्पत्तौ अवयव प्रशिथिलद
संयोगोन विजातीयः इत्तिनान्यत्पस्य कारिन कापेक्षास्थलमाहपार्थिमानोत्पादि निपमेनेतिकारणतान्यहकमानसंपत्तयो एवं तानन्तत्वेन महत्त्वप्रपिचो
स्यं ॥ असंबद्धेपि संबंधज्ञानेसंबधवत्पुनरिति प्रीत्यानी कारेणाहे त्वान्यासेमिश्रोणकत्वानस्पसंबे विवक्षयाति रिक्तस्वरूपस्यासाज्ञानसंबंधत्वस्योकार्य दु
ष्टं तानेनरेति । स्वरूपसंबंधकारणत्वसंबंधविद्वपातिरिक्तविपरस्परासंबंधसंबंद्धकरणं नारणापत्ता हारिति स्वनेका श्चिन्नावरस्यार्थ अवयवविनोपीति । यत्सा

राम
५०

णतिरुक्तगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं द्रव्येऽपि स्तीति भावः वेगाद्युत्पत्तेरिति पाठः आदिना गुरुत्वद्रवत्वादिसंग्रहः ॥ क्रियायाइत्यादि तिकस्य उत्पादेनान्वयः संयोगइत्यस्य
इतिनद्दभिमुखक्रियाश्रयत्वमात्रमनुपादेयमिति शेषः । संयोगस्यत्वजन्यसंयोगत्वेन कर्मनाशकत्वादिति भावः । पूर्वजेन संयोगे । नत्वस्य विनाशादि स्यनेनान्व
यः । ननुत्वस्त्वतः रंशिमागमावस्थातिमो गिसंयोगत्वेन नाशकत्वं यथकव्यतेनद्यपि यत्रत्वजन्यविभागकालेऽन्यक्रियाधीनः स्वाश्रयसंयोगोनाम्य तत्र तती य
स्तोतत्कर्मनाशात्तत्र उत्तरसंयोगानुत्पादस्यसंगइत्पाशयवान्नाह बलवतो वेत्यादि बलवतः इत्यस्य पूर्वसंयोगनाशेनान्वयः ॥ उत्तरस्येति कर्मविशेषणं । संयुज्य
मानककर्मणः उत्तरदेशाकर्मणः नाशादि स्यनेनान्वयः । न संयोगेन बलवद्द्रव्यसंयुज्यमानेसंयोगेन । स्वजन्यविभागकाले स्वाश्रये संयोगोत्पादकक्रियाशालिद्रव्य
स्य पूर्वसंयोगनाशकत्वे स्वस्योत्पन्नावेव स्वजन्यविभागकाले संयोगोत्पादकत्वं संभवतीति संयोगनाशकालोत्पन्नस्येत्युक्तं ॥ बलवद्द्रव्यविभागकाले कर्मोत्पत्तौ
पूर्वसंयोगकाले नाशकसंयोगोत्पत्तौ विनश्यदवस्थागुणाकर्मेरसमवायिकारणतो विरोधाभावे न चतुर्थक्षणे विनश्यदवस्थेन कर्मणा संयोगोत्पादने । विरोधा
भावात् किंच विभागकालोत्पन्नस्येति नोक्तं । बलवतः इत्युपलक्षणं कर्मोत्पत्तिसत्ताश्रवयवसंयोगोत्पत्तौ विभागत्ततो संयोगजन्यापि संयोगस्य सम्भवात् ॥ स्वानु
कूलविभागस्यापीति नाशकत्वं संयोगस्येति शेषः तेनान्वयः । अनुकूलत्वं च विभागः अन्यतरेत्यादिया द्रव्याकर्मवती अन्यतरेणात्रितिवाने याद्याः शब्दा द्या
कर्मवता उभयेनापि याने तत्तो विलक्षणः शब्दः अनुतवासि द्वइत्तिभावः । अवयवविना अवयवपरंपरा लिः कर्मजः संयोगजो वा संयोगो ना । क्षितुनाम्नि द्विर
णादिति भेदाः शिरः शरीर संयुक्तः पाणी इति अस्यपर्योजन । शिरःसि शरीरे पाणि संयोगवत्ता वगाहते तु तस्मिन् द्विरूप कारणत्वाधाने किंतु तदवयवे हस्ते तत्प्रतिपादयन्नाह क
र्मेत्यादि कपालिकान्तरकपालसंयोगजसंयोगोपि घटादिनान्याश्चीत्कपपादयति कारणाकारणेत्यादिना कार्यपक्षीभूतसंयोगाश्रयस्य एवं द्रव्येपि समवायी त्वस्य

51

व्यारम्भिमाह तेनेत्यनुरीत्यादिना॥ सा साक्षात् परंपरासाधारणो न्यस्य व्यारम्भिमाह नैकस्येत्यादि। तत्र कार्यद्रव्यस्य व्यारम्भिमाह नाप्येकस्येत्यादि॥ तत्र कार्यद्रव्यस्य व्या-
रम्भिमाह नाप्येकस्येत्यादि तदवयवाः पाकजतरस्यापि वस्तुरूपकोऽप्यवलम्ब्यैवेति भावः। तेनाकारणानेन स्वकानेन त्वस्य व्यारम्भिमाह नापि शरीरेत्यादि। त्रयाणां सं-
गता कुड्यद्दर्शनापशात् कपालानीति कारणाद्व्ययोपग्रहः। यावदुन्योन्यावयवपरंपरास्याभिव्यस्यात्मनो वीडशानीनेरितिशेषः तद्धि शरीरयोः संयोगः। एतन्मते विजाती-
यतन्तुद्वयसंयोगं प्रतीत्य तन्तुद्वयारम्भककपालादिपरमाणुपर्यन्तमन्यतरस्मिन्वृत्तिमद्दव्यारम्भककपालवृत्तिः संयोगकारणं। इदं च जातीयं तु तन्तुद्वयसंयोगं प्रति तन्तु-
द्वयारम्भककपालादिपरमाणुपर्यन्तमन्यतरस्मिन्वृत्तिमद्दव्यारम्भककपालवृत्तिः संयोगकारणं। इदं च ज्ञातिकं तु तन्तुद्वयसंयोगजपटतन्तुद्वयसंयोगव्यारम्भा अन्यथा व्याप्तिव्या-
रात्। केचित्त्वित्यादि। एतन्मते तन्तुद्वयविजातीयसंयोगं प्रति तन्तुद्वयसंयोगस्वरूपायोग्यवृत्तित्वसम्बन्धेन संयोगो हेतुः तन्तुद्वयसंयोगस्वरूपायोग्यत्वं तु परमाणुपर्यन्तस्यापूर्व-
मुक्तं। तेषां परंपरासाधारणसमवायिवृत्तिसंयोगकारणतावादिनां मते एकतन्तुपटवादिनां सिद्धिरिति एतत्सतं पटस्य अंशुतन्तुसंयोगः समवायिकारणं असमवायिकार-
णस्य मनोयोगवत्समवायिकारणमात्रवृत्तित्वनियमाभावात् नवाकाशतन्तुसंयोग एवैवं स्यादिति असमवायिकारणं किं नाश्रियते तन्तुकर्मणा न संयोगनाशे पट-
नाशप्रसंगात्। केचित्तु तन्तुकर्मणोऽनारम्भकसंयोगमपि द्वि द्विविभागजनकत्वात्। आरम्भकसंयोगोऽप्यवयवद्वैतननतापि वर्तनएवेति भावः॥ सर्वथैवासंयोगाभा-
वात्तस्य परस्य व्यारम्भावान्मतविशेषमालंब्य व्यावष्टे एकतन्त्वित्यादि। एककपालीयेत्यादि विशेषणार्थमाह तत्समवायस्य संयोगिनि एककपालीयपरमाणुसंयोगाभा-
ववति समानकालीनतयेति एवं चतत्संयोगकालावच्छिन्नकार्यत्वादीतिहेतुः अतो नकालानवच्छिन्नपरमाणुसंयोगोपलक्षितेनाव्यभिचार इति। विनश्यद्वयस्यावयव-
काले पूर्वसत्त्वात्तस्य परमाणुसंयोगमादाय व्यभिचारवारणं तु महाकार्यत्वात्तावदि न विनश्यद्दवस्थाद्यदादिसंयोगव्यवहतपरमाणवावयवीरणपतकारितमद्दार

राम
५१

तं नु नाशसंयोगस्यापि संयोगसमवायित्वस्वीकारेण । तत्रीयेति जनकद्रव्यकसमानाधिकरणेनेत्यर्थः । न त्वारंभकेति आरंभकारंभकेत्यर्थः । अव
यविकर्मणा द्रव्यावयवावयवकर्मण्यपि नियमपक्षेपि कर्मतोऽन्यत्राप्यद्रव्यनिवृत्तेस्तथाप्येवं हारंभसंयोगत्वे व्यवस्थापयति अन्यथापि येति कर्मानु
प्रवेशो द्रव्यस्य त्वनुपपन्नो । मूले कनाशस्याकाशकारस्याभावतया चेष्टे कर्मणा विभागस्योत्पादेनाऽसमवेतं प्रत्येकं संयोगजसंयोगेन विभागजविभा
गस्यान्यथाऽनुत्पत्तेः कदाचिदपि नियमेन द्रव्यारंभस्यासिद्धिः नीयत इति संयोगो न विभक्त इत्यर्थः । तस्य विभागस्य ननु संयोगजन्यत्वेन वाणिनाशनाविरोधेति संभूतोऽरंभ
कत्वविरोध इत्यर्थः । अवयवे कर्मणोत्पादे अवयवविकर्मणा द्रव्यनाश्यकारणेन सिद्धानादित्याद्यपः । इदमुपलक्षणं पदेन वा कर्मणा पूर्वसंयोगना
शकाले कपालक्रियया कपालशाल्वो संयोगवदोषारे कपालशाल्वो संयोगशाल्वो कर्मण्यां द्वरसंयोगस्यसंस्ववात्तथा नियमस्वीकारेपि द्रव्यारेकदा
संलवातस्विविच्यविजनितान्यथा अनन्तेत्यादि द्रव्यकजमितिश्रमः । तत्कारणनानिकीहगौरवस्यैवतत्त्वात् यथा स्वर्गशरीरकल्पनो विना व्यक्तिवारेण
शरीरत्वसुखत्वयोः कार्यकारणभावाभावात् तस्य विशरीरकल्पनानगौरवं यत्कार्यकारणभावकल्पनाधीनमेव न तथात्वस्यासति रूपगुरुत्वादि
धारयोऽपि कल्पनापत्तेः । न च विजातीयसंयोगसामग्री द्रव्यस्य परस्य प्रतिबंधकत्वं सौत्तादृश्यादेः विलक्षणोपलंभ प्रतिनिबंधकल्पं अस्मान्त्वेव
स्य क्रियपस्य परस्परले द्रव्य हप्रतिबंधकत्वमात्रं कल्प्यमिति वाच्यं तथापि अनन्यक्लृप्तिकल्पनामनकार्यकारणभावकल्पनाया बुगरीयस्त्वान्न द्रव्याधू
खे । विभागं न सहस्रे त्वत्र विभागपरस्य संयोगलक्षणपरत्वाभिप्रायेण प्रकार्यकारणभावकल्पनाया बुगरीयस्त्वान्न द्रव्यापूर्व । विभागं नन सहस्रेत्यत्र
विभागपरस्य संयोगलक्षणपरत्वाभिप्रायेण स्कन्धशब्दो व्यानमशब्दार्थ इति तिस्त्वयं व्यावहे मूले विभागत्वादि चतुर्थप्रकारस्यापि संयोगस्य सत्वे प्रकारत्रये

52

ताविषयजनकं न्यूनतासंपादकमिति भावः। नित्यसंसर्गाभाववत्त्वरूपात्यन्ताभाववत्त्वे विरोधाभावादन्यथा निर्विकल्पप्रतियोगित्वापत्तेः। आकाशात्यन्ताभावस्याप्याकाशेनाभाववत्त्व
स्येति प्राक्तनेनान्वयः। वैयधिकरण्यावच्छेदकीभूताधारासंबद्धत्वे कालव्यापीति। अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे साध्यशून्यापकत्वान हेत्वधिकरणवृत्तित्वेति से
वे यात्रेत्यादि। प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसंबंधित्वं वितद्दायां वृत्त्यन्योन्याभावेन न्यासीति भावः। वितिन्न प्रदेशावच्छेदेन वृत्तौ न विरो
धः। आकाशत्वेन प्राकाशादिनेत्र्यवृत्तिमव्यापकत्वेचेत्यादि। तथात्वेऽव्यापकत्वं। तद्द्वैशेषिकदेशावच्छेदेन वृत्तिसमानाधिकरण्यात्मकव्याप्यवृत्तित्वेन विरोधः। तथा
संयोगस्याप्पीति भावः। प्रकारान्तरमाह यद्वेत्यादिना। आद्येति तस्यासमवायिकारणत्वादिति भावः। नैवेन लेखवत्तीत्यन्वयः। अन्तरे तदसत्त्वव्यापकत्व मि
त्यनेनान्वयः। तद्देवच्छिन्नेति भिन्नवायुसंयोगावच्छिन्नेत्यर्थः। भिन्नवायुसंयोगस्याभावव्यापकत्वं वायुर्धर्मिभिन्निरवच्छिन्नानामशब्दासमवायिकारणवायुसंयोगस्याभावत्वादि ति
भावः। अथ चतुरादिसंयोगवदभावव्यापकत्वं नतिष्ठतीत्याह। समवायिकारणकं चेतिनन्न कार्यमेव कारणमिति भावः। अथ इत्यस्य पक्षे तेन कार्यमात्रे
भविष्यतीत्यत आह तच्चेत्यादि प्रमाणमन्तरामाह। अंतिमशब्दस्याभावव्यापकत्वे तस्य नैव निकटस्थेनापि संबंधसंभवः। होमकुण्डेन च गौरवमित्यपि वदं
ति। आत्मत्वस्यासमवायिकारणत्वप्रवेशे नियमाभावादित्याह। एकावच्छेदेन मनःसंयोगस्याविभिन्नावच्छेदेनात्युत्पादादिति भावः। स्वरूपत्वासत्वाक्र
मेतामूलेसंगमयति मूले चेत्यादि। हेतुविशेषणं तन्मते कीदृश मूले व्यावृत्ते मूले आकाशादिषु चेत्यादि तन्तुपरमाणोरन्यत्र कर्मजन्यसंयोगवत्त्वाहेतौ विशे
ष्यदलसार्थक्याय साध्ये तत्कर्मकत्वेऽतिरिक्तपरमाणुकर्मणोऽसार्थः। वक्ष्यदिति साध्यवसायाः स्फुटप्रतिपत्त्यर्थं तन्नेतीति विरूपतसंयोगस्याच्चासत्त्वादिति
भावः। तेनैव प्रकारेण आह प्रयासस्फुटमति यथाश्रुते परमाणोः कर्मजन्यसंयोगवत्वासाध्यमाया। इत्यमाविद्युतिततथावयव्यादौ चैव साध्यसमन्वयवदैवपर्य्यमि

राम
५२

णिभावः। सौके व्यलिचारद्वरति अन्यारो चेति॥ अथ पयाम्नागम्यलिचारसंदेहवारणाय नित्यत्वादिकं विशेषणं नलिव्यतिनिवाहप सस्मे चेत्यादि॥ इदं चानुमा
नं नित्यसंयोगसिद्धावप्यसन्न सिद्धिः अनुमानान्तरमाह नित्यवत्त्वादिकेति विभुनित्यसंयोगसिद्धौ कर्मजन्यसंयोग एव न समेत वा निपूर्वसंयोगेन प्रतिबंधादि
ति पूर्वानुमाने नैवार्थान्तो नित्यसंयोगस्य गौरवेणः सिद्धि इति विभवदत्यादानुमाने वक्ष्यमाणे नासिद्धार्थमिति चेत्तुः अत्रापि तत्पदं पूर्ववदेव तु विशेष्यासमर्थकत्वा
यपूर्णीयदत्त्वपदं तत् विवक्षितम्॥ तत्परमाणुत्वं परमाण्वेव नरेत्यलिचारवारणाय निष्क्रियत्वादिति क्रियावत् नित्यत्वादित्यर्थः तत्परमाणौ संयोगजन्य एव संयोगो यत्रावयवि
नितत्र निष्क्रियत्वविशिष्टव्यलिचारवारणाय नित्यत्वेसतीति। अत्र परमाण्वेव नरेरपि नादशसंयोगनिषेधसिद्धार्थमनुमानमह स्यात्पपेरपलाघवादेकं तदाह न कर्म्म
मादि॥ द्रव्यपदपरित्यागेन मूर्त्तस्य विशिष्टहेतोर्हेतुद्वये नान्यथा सिद्धात्वे तदाह नित्यत्वादित्यादि। निःक्रियत्वेन ष्टे कर्म्मजन्यपरमाणुसंयोगाश्रयत्वव्यलिचारवार
णाय स्वरूपायोग्यत्वमुक्तं। तत्स्वरूपायोग्यत्वविवक्षायां पूर्वमार्थेपि निष्क्रियत्वादित्येव साध्यस्यसिद्धावेताह तन्तत्परमाण्वित्यादि। तत एव क्रियास्वरूपयोग्य
त्वादेर्यन्तद्वरेव रूपादिर्यदेवा विशेष्याभावे नार्थान्तरमत्रेत्यनुमानान्तरमाह विभुनिष्ठात्यादि अत्रापि तत्पदं पूर्ववत्। तत्परमाणौ संयोगजसंयोगे व्यलिचारवा
रणाय समन्वत्र अनित्यात्तु नित्यार्थकं॥ अन्यपरमाण्वाकाशादिसंयोगे नद्वारणाय विशेष्यं। बलादिति स्वरूपकथने। पूर्ववदनुमानान्तरमाह सर्वदेत्येव सि
रनुमानैः परमाण्वाकाशादिसंयोगनित्यत्वनिरासः विभुनोः संयोगस्य नित्यत्वनिरासो मूले वक्ष्यते विभुनोः संयोगाभावसाधनेन मन्त्रापि प्रतिनियतिःशाकते
आकाशादिकस्मिन्नादिनायपत्तीमेतेन। कालवृत्तीति कालस्यापि तद्वत्वात्समलिचाराः। कालेति कालेकालसंयुक्तत्वाभावानमस्मेतेन एवं द्रव्यत्वादेरेवा अनुमा
नद्वयासिद्धायेत्याप्यासंयोरेव नाहपतत्वादिग्गुणद्रव्येसमे नेन यान कालवृत्तिसंयोगवदन्न कालेन संयुक्तं वा। यथीसत्वेन हेतुद्वयमाह कालान्यत्वेसतीत्यादि उत्पन्न
मा

हेतुमाह तन्मात्मश्रीरहितत्वाद्वेति। तत्पदेन परामृष्टमात्मान्यं तद्भिन्नं यथा संस्कारोपाधिसिमाह शुद्धत्वेत्यादिना। ननु उपाधेः साध्यव्यापकत्वे व्याप्यांशे कालवृत्तित्वां
शवैयर्थ्यमित्याशंक्याह अखंडेत्यादि। नतीयहेत्वभिप्रायेणाह असमवायिकारणत्वं चेति न देवलितृणोऽपि समवायित्वान्तु संयोगत्वस्यानित्यवृत्तित्वे कथं न दु
ष्यत्वमत्र तावच्छेदकं रतीशपव्यापरिहरतिद्वेत्यादि। कार्यत्वं साधनाभावप्रतियोगित्वं साध्याभावे त्वेवाख्यं ऽपाधिः। संसयार तो कार्यता वच्छेदकसंबंधेन
ता कारणतावच्छेदकत्वमिति। कर्म्मादिभिन्नतावच्छेदकं सत्त्वमतेऽपि न संयोगत्वं व्यावृत्तिकारादित्याशयेनाह कर्म्मेति। ननु संयोगत्वस्य कार्याकार्यवृत्तित्वे कार्यमा
त्रवृत्तित्वं व्याहतमित्याशंक्याह कार्यमात्रेति। संबंधभेदेन तस्याप्रकाशवृत्तिधर्म्मादित्यादिः नववाच्येप्रकारता कल्पनेऽलाघवात्तत्संयोगप्रकारिकेरेवमनुमि
तिः। तदसमानाधिकरणतद्भिन्नधर्म्मान्यतरत्वानुमितौ विपरीतत्वाद्वस्यापि संभवात्। मनात्तरमाहत्वादशेत्यादिनाह शेत्यस्य पूर्वेणान्वय इति पाठः। प्रामाणि
कः। अस्वारसबीजं तुल्यरूपसंबंधस्यसाध्यतावच्छेदकत्वे सत्कृतासिद्धिः समवायस्य तत्वे व्यभिचार इति। नन्वाने अन्वयव्यतिरेकोवारानुमानमित्यस्वारसबीज
मिति कश्चिन्नाऽएतदनन्तरं प्रकाशेः पुनस्सिद्धिप्रतीक्षानान्निरुक्तयुतसिद्धिव्यतिरेकप्रतीक्षानन्तसंगादितिपाठः संदर्भशुद्धः। पुनस्सिद्धिनस्तरणानन्तरं सा
धनाये त्यर्थः प्रतिनेगारेवापंपाठः संदर्भविरुद्ध इतिस्वधीतिर्भावं अयुतसिद्धिरिति पाठाभिप्रायेणेदमाह। निरुक्तेति साध्यकारनिरुक्तेत्यर्थः। तद्यदिरकत
त्वात्प्रतीक्षानपरंप्रतीयातप्रसंगपरिहारायावच्छेद्यप्रतीक्षानप्रसंगादिति। पुनस्सिद्धीति प्रकाशपाठेन तु वसंबंधयोर्विद्यमानत्वमिति आकाशादिमाधारणमूल
कारणमात्रमनेकारणानिरुक्तयुतसिद्धिप्रतीक्षानप्रसंगादित्यर्थः। तयोरसंबंधत्वाभावादिति भावः। परस्परविभागहेतुक्रियावत्त्वोपपोयकर्म्मजसंयोगोना
नानुविभागः। आश्रयनाशाजेवततसंयोगनाशाद्वात्यादिरितउक्तं परस्परं संयोगजनके इति अजनकत्वफलोपधानो। इयं पुनस्सिद्धिः कर्म्मजसंयोगव्यावृत्त्याद्यो

रामः
५३

कस्य द्वयोरित्यस्योदाहरणमाह द्वयोर्घटयोरित्यादिना। एवं तन्तुकस्यान्यानारम्भेत्यस्यान्तराह अन्यानारम्भेत्यादिना। संयोगजसंयोगस्यापि कांयुतसिद्धिमाह
युतेत्यादिना। यथाश्रुतेनेशवाक्यार्थमसिद्धा यथाश्रवयवानवयविनोस्तटस्थाः इति व्याससिद्धिमन्या वहे एकतरस्येत्यादिना एकतरस्य समवेतत्वमित्यन्वयः। यदा घटो
युतसिद्धिर्निरूपणाय तिद्वपमेव एकतरान्यतरपदे मोक्षं। एकतरस्य घटस्य स्वानाश्रयेण अन्यतरेण आकाशादिना संयुक्ते कपाले समवेत
त्वमपि घटस्य काशायोर्युतसिद्धिरेव समन्वयात् इति नेयं स्याद्वयवे कपालसंयुक्ते कपालान्तरे घटस्य समवेतत्वमिति कपालघटयोरव्याप्तिवारणाय स्वाना
श्रयेति। एकेन स्वारंभकेन कपालान्तरे स्वारंभके अवयवीरणा कर्म्मणा एकतरकपालघटयोर्दानंयो अन्याने नजापीयं युतसिद्धिरिति नास्याः सं
योगजसमानियतत्वे एवं सामान्यपरंपरा साधारणमाश्रयत्वं वृत्तुर्वन्तमित्यनुशायेन लक्षणान्तरमाह एकतरसमवेतान्तरस्मादिमत्त्वमवेतत्वमित्यन्वे
नएकमात्र स्वाश्रये त्विसाक्षनेनान्वयः इत्यंवनाद्यशासमवेतत्वं पदे एकतरस्य गयोर्युतसिद्धिरित्यर्थः। एतेन समवेतान्तरसंवीति संयोगविशेषणाद्घटसमवेता
वृत्तिर्घटपटसंयोगस्तज्जनकोद्भूतं तेन तु संयोगस्त इति तेनोपरस्य समवेतत्वमिति घटपटयोर्युतसिद्धिः एवमन्यत्रापि नेयोस्वारेतकपालद्वयसंयोगो
नसंयोगजनक इति नतत्कपालद्वयोरतिप्रसंगः। स्वारंभककपालान्तराववयवेन स्वारंतककपालान्तरेण संयोगः कपालद्वयसंयोगस्यजनक इति सनु
संयोगः कपालावयवसमवेत इति तिनैकतरसमवेताद्वृत्तिरिति कपालावयवसंयोगवत्कपालान्तरसमवेतत्वेऽपि घटस्य न कपालावयवघटयोर
तिप्रसंगः। यद्यपि तन्त्रैवसंकपालद्वयसंयोगो घटे तूपेकतरसमवेतान्वृत्तिरेव न यापितत्समवेतान्तर्भूतसंयोगजनकोपष्टम्भातियोगिकः संयोगस्तद
तरसमवेततद्वेयस्यानयोर्युतसिद्धिरित्यर्थीकरणात् तदोषस्तत्तदर्थमेव तरेकतरेत्युक्तं। तथापि कपालसमवेताद्वृत्तिकपालपटसंयोगजनककपालतन्तुसंयोग

वत्कपालद्वयस्य समवेतत्वात्कपालद्वयोरपि प्रसंगः अतउक्तं ननु तत्प्रतियोगिकेति कपालत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसंयोगेन कपालद्वये निस्तावः। कपालसमवे
तावच्छिन्नघटरूपाद्यजनकत्वात् कपालसंयोगवत्वात्। कपालांतरे घटस्यासमवेतत्वात् कपालद्वयस्य तदारंभकत्वाभावात् संयोगपदं। कपालसमवेतावृत्तिक
पालद्वयसंयोगजनककपालक्रियावत्कपालसमवेतत्वाद्द्रव्यस्य घटकपालयोर्वारणाय द्वितीयसंयोगपदं यदि वस्तुप्रतियोगिकक्रियावत्त्वमात्रं नस्वाधिकसंता
भानेनदत्तसंबंधविशेषेणानद्दृत्वात्त्वात्वयननेन अत्र द्रव्यपदस्य प्रतियोगितेयंकत्वेन संतु घटसंयोगहेतुत्वे तु प्रतियोगिकसंयोगवत्वकपालेनानुपस्य समवेतत्वात् कपालद्व
योर्न पुनःसिद्धिः। कपालद्वयसंयोगस्य कपालसमवेतत्वघटितसंयोगाजनकत्वात् तत्र द्रव्यसमवेतत्वाद्द्रव्यस्य घटत्वे कपालद्वयोर्न तु सिद्ध्यापत्तिरिति एकतर
समवेतत्वघटितसंयोगाजनकेतिनोक्तं॥ अत्र नाशहेतुसंयोगाजनकेतिनोक्तं। अत्र नाशहेतुसंयोगापधानविशेषेण नाशहेतुसंयोगेन विशिष्टसमवेतत्वं वा
च्यं। तेन यत्र घटविशिष्टकपालेनोदासीनकपालिकासंयोगात्तदुदासीनकपालतद्वारंभककपालसंयोगः उदासीनतत्कपालिकानद्रव्यसंयोगस्या
भावे नतत्र द्रव्यनाशः तत्र पूर्वापरकालीनकपालद्वयसंयोगात्पूर्वघटारंभकस्य तत्र पूर्वघटे उदासीनकपालिकासंयोगः पूर्वघटसंयोगतत्कपालिकाद्विती
यघटयोर्नु न सिद्धिः स्यात्। एवं च यत्रोदासीनकपालारंभककपालसंयोगात्पूर्वघटसंयोगः अनंतरं तद्द्रव्यनाशे सति तेन पूर्वघटारंभककपालोदासी
नकपालसंयोगेन घटारंभतोत्पादः तत्रापि एवं रीत्या पूर्वघटोदासीनकपालद्वितीयघटयोर्न तु सिद्धिः स्यात्। एवं च यत्र महापटजनक एकतंतुर्वितत्कः पुनरपि म
हापटहेतुभूतखंडपटवितत्कतंतुसंयोगात्तज्जनक महापटारंभकस्य खंडपटारंभकतंतुसंयोगात् द्वितीयसमवेतत्व महापटस्यासीदिति विभक्त तं
तु महापटयोर्नु न सिद्ध्यापत्तिरिति दिक्॥ [illegible] तावत् [illegible] संयोग

वच्छमवगाहते ननु शरीरं युतसिद्धिरूपकारणाभावात् व्यापकत्वाच्चात्मनो युतसिद्धेः कारणत्वेऽवयवावयविनोः संयोगाभावमेवानुमानं वदंति। यद्यपि कर्मजसंयो
गविरहोऽस्ति मुख्यत्वाभावात् इदं कारणाकारणसंयोग एवानुकार्याकार्यसंयोगकारणं एतत्त्वं तु पूर्ववर्त्तिनं तथापि शरीरे हस्तसंयोगाभावसिद्ध्यात्कारणतरकारणं
क्रवते॥ एकतरसमवेतसंयोगजनकैकतरप्रतियोगिकसंयोगवत्समवेतत्वमिति तु लक्षणान्तरं॥ शरीरमिपातिसंयुक्तं शरीरं इति प्रतीतेरवयवावयविनोर
पि संयोगसिद्धिरिति चेन्न अतः शिरःपाणिसंयोगकारणाय शरीरसिद्धिवारणाय एकतरसमवेतेति नोक्तं किंतु धृंखबाः॥ नन्वेकतरकर्मजसंयोगस्थले परमाणुकपा
लसंयोगस्थले च कर्मशून्यपरमाणोः कर्मवत्त्वसमवेतत्वाभावान्नव्याप्तिरत आह द्वयमपीत्यादि द्वयमपीदं लक्षणं। कुत्रचित् एतत् कर्मजस्थले अन्योन्याववयवसं
योगस्थले वा द्वयोरिति द्वयोरेव तत्र युतासिद्धिमनुष्यन्त्यर्थः। कुत्रचित् एकतरकर्मस्थले परमाणौ तत्रादिस्थले वा एकतरस्येति तत्र कर्मवद्वारा कारणलक्षणसमन्वयः
तथा च एकतरस्य नाशकर्मवत्त्वमेव तयोर्द्वयोर्युतसिद्धिरिति लाभः। व्यापकेत्यादि व्यापकात्मप्रसक्तेरवयवावयविनोर्युतसिद्धिप्रसक्तेः॥ एकतरस्यगतिमत्त्वं एकत
रस्य समवेतत्वमिति माधीयः पाठः। अवयवावयविनोः संयोगानुत्पादस्य कारणविरहादिति उक्तास्तिमायकमेनतः। केचित्तु अनयवावयविनोः संयोगोत्पादे अनय
वोऽवच्छेदकस्तूच्यः। विनाशपरस्य कर्मजसंयोगपरत्वे किंतु नोत्पत्तिसंयोगस्याभावात्तिन्नीमानीत्यतो व्याख्येहे कर्मजन्याजन्याविति कर्मजन्यकर्मजन्याविति स
र्थः। इत्थं संयोगजन्याजन्यावपि वोध्यौ। प्रकारे अयुतसिद्धीत्यादिः क्वचित्कोऽत्र लघुः पाठः। इर्षव्याख्यातः बहूनोऽयं पाठो लाघवादित्यस्य पूर्वमेवाख्यावद्विशेषणाद्येपि प्रा
मयोर्विधमानत्वरूपस्याप्यव्याप्तेरत आह नचत्वप्यान्यतरत्वेति। स्वाश्रयेत्यादि असमवायीत्यनेनापि स्वाश्रयस्यापि चयः उक्तस्यानुमानादात्स्वाश्रयनाशकत्वादि
नलिनिाः तन्नाशकत्वं। किंचित्कालात्स्पत्तावत्त्वं ध्वंसप्रागभावसाधारणमुपेक्ष्यजन्याभावत्वस्य गुरुत्वोऽप्रवेशोऽस्तिमायमात्र द्रव्ययोरित्यादिप्रागभावोरपैं हणात्सिमायंप्याव

55

ऐ द्रव्ययोरित्यादौ तत्पिक॥ श्रुता॥ अवनारपति ध्वंसस्येत्यादि। अथानतुलयस्तुल्ययत्नसंयोगनाशावच्छिन्नध्वंसो वा अपरत्पत आह तु तत्रस्येति वरमसंयोगातिरिक्तसंयो
गध्वंसमात्रस्य भाविसंयोगकालीनत्वात् आह नन्वधिकरणेत्यादि। आश्रयेसत्यपि ककालपिंडसंयोगापेक्षा बुद्धिनाशात्परत्वापरत्वद्वित्वादिनाशादहनाश
कारम्भित्यादि। एवमुत्तरत्रापि बोध्यं। रूपद्रवत्वादिनाशं प्रति द्रव्यसंयोगादेः प्रतिबंधकत्वान्नाशस्य नाशजन्यत्वेन तत्संग्रहाय तत्रिरितिकारणेना
शजन्येत्यत्र कारणपदं। समवायिकारणकगुणनाशरस्यन्नगुणेति। कर्मणोपि उत्तरसंयोगनाश्यत्वादिति भावः। निमित्तासमवायिकारणनाशस्यापि नाश
कत्वादाह प्रकृते तिप्रकृतः संयोगनाशः। तथापि असमवायिकारणनाशस्य संयोगनाशत्वे संयोगजसंयोगस्यापि तृणादिसमवायावस्थापित्वप्रसंगः इति कर्म
जन्मनरत्वनर्थकं तथापि तस्य तादृशत्वाधीनमेव संयोगजस्य नाशत्वमिति मूलीभूतत्वान्न दुष्टं। तत्र द्वयेपि स्वजनककर्मनाशस्यापि द्वितीयक्षणे एवमुत्पत्तेरिति
भावः। विरोधिगुणादिकं। कारणनाशमिति एवं च मूले हस्तसंयोगरूपपूर्वसंयोगस्य कर्मजन्यत्वात्तत्प्रायेणाशंकाकर्मजन्यत्वात्तत्प्रायेण सिद्धान्तः कारणसं
योगनाशे मूल एवासंकेतरस्य कारणसंयोगनाशप्रतिपादनेन सकाशात्पकं व्याख्येयथेत्यादिना। अत एव मूले व लाघवात् समानाधिकरणस्येतीतितस्या
वत्तावस्येव समानाधिकरणस्य नाशकत्वादिति प्रकाशार्थः। ननु समवायिनाशः समानाधिकरणः परत्वादिनाशे कारणमिति कथं व्याप्तिरत आह क्वचिदि
त्यादि। तत्रतत्र समानाधिकरणेन तत्र आश्रयनाशासमवायिनाशाभ्यां यत्र नाशस्तत्र व्याप्तिर्वारा इति भावः। एवं च समानाधिकरणेन नाशकत्वं लाघवस्ये
वेति भावः। दूषयति परं त्वित्यादिना। तत्रतत्रैवोपगमे सामानाधिकरण्यस्यातंत्रत्वोपगमे नाशकत्वं अकारणीयनाशस्य संयोगनाशकत्वात् असमवायिकारणना
शवता। आश्रयसमवायिनाशेनाशकः स्यादिति भावः। सामानाधिकरण्यस्य नाशकतया सतंत्रत्वे व्यधिकरणकर्मैव नाशकं स्यादिति भावः किंतु केचित्तु नियमो विभागस्यैवस

राम
५५

मानाधिकरणनाशकत्वमिति प्रकाशोक्तनियमोऽपि। तन्मते समानाधिकरणकर्म्मणः संयोगनाशकत्वाभ्युपगमाद्वैयर्थ्याभावेन इत्यत इति स्वमतमिति। निमित्तासमवा
यिनाशजन्ये द्वित्वपरत्वादिनाशे व्यभिचारवारणाय असमवायिनाशजन्ये त्यन्तादिपदं। इति तं प्रकाशे संयोगनाशत्वादिति पाठे संयोगो न विवक्षितः। कर्म्मजनितेत्यस्य परित्यागेन
व्याख्यानादिकं संगच्छते। यः संयोगः स्वेतरजन्य संवेयपदं संयोगपरं षष्ठी च कर्म्मणि। सर्ववदिति अयं विशेषणपदं यावता समवायित्वेन तत्रकाले परमित्यादिना संयोग
ग्रेयोऽक्षवदित्यर्थः। कार्य्यदर्शनादित्यं तस्यात्वार्थ्याधिकरणार्थं वाक्यदेवधारं तके स्याद्विनानन्तेन रक्षीत्यस्य दृष्टान्तात्वादिति शेषः। सामान्यतः कर्म्मत्वेन वि
शेषणे विजातीयकर्म्मत्वेन। एकस्यैव विभागीयकर्म्मणः विकल्पनकल्पनायां रूपविरोधानावतारस्मिन्नकर्म्मणि वैजात्यनो बाहिति भावः। जातिद्वयो
पि आरंभकसंयोगविरोधिविभागजनकतावच्छेदकजातिर्न तत्प्रसिद्धेव किंतु अनारंभकसंयोगविरोधिविभागजनकतावच्छेदकजातिर्मानान्तरमिति भावः। स्वप
रविपक्षवृत्तित्वात्।। द्वयोरेवारंभकर्शसाध्याभावरूपाप्त्वन्यप विरुद्धत्वमित्यतोऽनवगतस्याध्यस्तवारत्वे सति साध्याभावसहचरितो विरुद्ध इति प्राचीनविरु
द्धलक्षणमपि सापेक्षत्वाद्बहिःश्रवणयातेमारि। साध्याभावसंपादये आह तादृशेति। द्व्यारंभकसंयोगविरोधिविभागजनकेत्यर्थः। तादृशकर्म्मजन्ये त्यनन्तरं द्व्या
नारंभकेति पूरणीयं नचेवमहेतुसंपत्तेः।। स्वनाशकत्वादिति हेतुमज्ञानेति भावः। विशेषणतास्य द्व्यनाशस्याऽपवर्ग्गि नेति समानाधिकरणस्यापेक्षत्वरूपेत्यर्थः।
कर्म्मत्वेति विभागत्वावच्छिन्नकर्म्मजन्यतावच्छेदकत्वमित्यावेवाः। वेगपुरत्वाकाशादि विभागप्रसंगं। निराकरोति अत आह वेगहलयोरिति। आकाशविभागस्यायोग्यत्वेन दर्शनाभा
वादसंगतेर्बीचवेचेष्टायोज्यत्वादिकत्वादित्यनेनस्य हेतुत्वासंगतेर्दृशान्तपरतया व्याख्यासुगाहयथेत्यादि तथात्वे आरंभकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वेऽपि काश
एव कमलनाशप्रसंग इत्यनुषंगः। इताामिति विभागरूपकारणासंपत्तये एकसत्तामात्रविलंबादित्यर्थः। एवमग्रिमत्वस्यापि निस्पन्दावयवादौ निःस्पन्दानियमेऽपि च कृत्व

मिति अवयवद्वयारब्धे अवयवे व्यणुकत्वाभावादिति भावः। यथा मंतव्यमिति सक्रियघटे परमाण्वोर्वीर्यं निष्क्रियत्वेन घटेन संयुक्तपरमाण्वोर्द्वितीयमिति। पूर्वोपव
र्णितस्यो सुपलक्षणं लिंगं द्वित्र्यशरीरयोरित्यादिपक्षिका व्याख्यानेव हस्तमात्रस्थेन पिंडोऽयं। नित्यानामेवेयं युक्ता सिद्धिरिति सुरुच्या असमवायसहचारित्वमिति
त्वं विनं असमवायस्यकृत्वारि प्रमेयत्वादेः। रन्यत्रापि सत्वात्तस्य समवायपरस्य समवेतत्वपरतया सहचारपरस्य च व्याप्तिपरतया व्याचष्टे असमवेतत्वव्याप्ते इति
एव व्याप्तिमत्वस्य इति प्रसंगकारणतासकारंतु स्तयमेवानुपपन्नस्येति। इत्थं परस्परविरोधिनामनुकूलतस्य विवक्षितत्वेन तस्याभावाभावघटकत्वं तत्त्वस्वरूपकमनयेति
ति भावः। तथा सति मूले एथगन्तूनां स्थितस्य वैयर्थ्यमुद्धरति अस्येति। अस्य परस्परपरिहारेण त्वाश्रये बुद्ध्यस्यापृथग्भूतेषु स्थितस्यार्थमाह एकतराश्रयादिति बु
द्ध्याश्रयेषु स्थितस्यान्वमाह अन्यतराश्रयेष्वपि स्थितेषु तेषु स्थितस्यार्थमाह मिथः संयुक्ते स्थितेति। निष्कृष्याह तथा चेत्यादिना। परस्परावयवकत्वदशायां न युत सिद्धि
व्यवहार इति मिथः संयुक्तेति लक्षणसंगमयति यथेत्यादिना। समवेतत्वमितीत्यनेन। नन्ववयवावयविनोर्युतसिद्ध्यापत्तिः कपालान्तरे कपालान्तराश्रयी
भूते कपालान्तरावयवसंयुक्ते घटस्य समवेतत्वारब्धत्वाश्रयेण तत्कपालान्तरावयवे स्याश्रयकपालान्तरसंयुक्ते घटस्य समवेतत्वाद्वेत्यत आह घटादिपेत्यादि साक्षात्स
रस्पराभावाधारता आश्रयत्वस्य विवक्षणाद्दोषः इति भावः। परमाण्वोश्चेरित्यादिनाकपालपर्यन्तविग्रहः। एवं सति इदं लक्षणमनित्यएवेति। नित्यानित्यसाधारणल
क्षणस्यानुक्तत्वान्न्यूनतां परिहरति। आह नित्ययोरित्यादि। आरंभकपरमाणूनां आरब्धघटकस्य युतसिद्धिं परस्परयोरेवं च विरोधित्वं नाश कत्वेत्याद्यारंभकस्यासिद्धा
र सुदृढं तुमाह विभागेत्यादि। क्वचित्तु विभागासमवायिकारणत्वादित्येव पाठः। केवलत्वमिति सायास्फुटतरप्रतिपत्त्यर्थः। अनारंभकेत्येतेनदुःखस्य अश्व
ति दिकाव्यवच्छेदेन यदारंभकत्वाव्यवच्छेदकजातिरूपसंयोगासमवायिकारणत्वोपिहिति। विरहः आरंभकसंयोगविरोधिविभागजनकविभागे अनारंभकविरोधिविभागजनकत्वा

भावस्य कर्म्मतुल्ययुक्त्याः ग्रेव प्रमाणत्वादिति भावः। अन्यावच्छेदेन तादृशसंयोगसत्त्वेपि तदवच्छेदेन तस्य ध्वंसविभागानुत्पादकत्वाद् द्विजावच्छेदके विभागाभावादेवेत्यपि केचि
त्। प्रत्यक्षानुमानतः तौ द्रव्यानारंभकसंयोगविरोधिविभागोपहितमिति सामान्ये एकं तद्विरोधित्वात् सत्त्वानुमानेसावनीतिभावः। अवयवेति विनश्यदवयवस्यावसमवा
यित्वासावेन न तस्य विभागोपधानं। अस्यायेतितयावसामोपि तत्र तादृशनियमकल्पनं न संयोगस्य कारणतेति केवलं तद्विभागं उत्पत्तिं प्रति तस्य चैवमाभावे
न तादृशनियमकल्पनमिति भावः। आकाशेः अपेक्षाकारणताभावादेव द्रव्यनाशोऽपेक्षाकारणत्वमुक्तः तच्च यादृशमित्यादिना भाष्यकारोक्तमिति विशेषा
यां कोविदितमित्यादिनोक्तः। अत्रतेपि कारणमात्र वितागजविभागस्यलेपि· समात्मानस्यापेक्षा। स्ववतेति प्रमाणात्मास्यापि तस्यापेक्षाय दिस्थीकियनेनतत्कर्म्म
णापि विभागे कर्त्तव्ये इति विशेषापेक्षासमाप्ताणामर्थो वकुंपर्याप्तनयावकर्म्मणोऽप्यनपेक्षत्वं नस्यादित्यर्थः। सा अपेक्षा तादृशं वसमानाधिकरणं वा तत्र कार
णं वा तत्र कारणाकारणविभागवविभागस्थले। प्रकृते च कारणद्वयविभागजविभागजविभागस्यानेतु। तदभावात्समानाधिकरणतया भावात्। तज्जन्यआ
रंभकसंयोगनाशनन्तः। तादृशः समानाधिकरणः अनपेक्ष्यमिति सप्तदुपाठव्यावर्त्तकमानपेक्ष्यामिको गतयावकर्म्मणा तत्रापेक्षतोऽनेननुअपेक्षतोऽतिकर्म्म
वैलक्षण्यमस्येति भावः। अयमेव पाठः साधुः। मूले चतुर्थपंचमादिविभागोत्पत्तेरिति पाठः। तदनुसारेणापूरयति अंगुल्या वयवेत्यादि चतुर्थेति कर्म्मजन्याघ
विभागोपेक्षया चतुर्थत्वं। आत्मविभागाचतुर्थः स तो कर्म्मनाशात्तत्तत्सतो विनाशो न स्यात्। तौ विरोधावारणाय तत्समवेतत्वे रकि अन्याप्यसमवेतत्वं सामान्यरा
मा धारत्वेमनाशो विहृतत्वी यपरमात्वोरतिप्रसंगः। संयोगाभावदशायां युतसिद्धिवारणाय तत्संयुक्तेति परमात्वतत्संयुक्तघटरूपयोरतिप्रसंगवारणाय द्रव्य
त्वमिति एवंपरत्रापि। अवयवावयविनोर्युतसिद्धिसत्त्वेपि संयोगानुत्पादः कारणाभाविरहादिति संयोगाश्रयेप्ययुतसिद्धेः कारणत्वाभिप्रायेणोक्तं अयुतापि तत्र कारण

57

त्वात् तिसायेत्याहुः इत्थं पुनरित्यादिः प्राच्यत्वमित्यन्तेन एतयोर् नित्ययोः क्षित्यानित्ययोः निरुक्तगुणसिद्धौः न प्राच्यत्वं न पूर्ववर्त्तित्वं मन्ताव यथा वाच्यमविनोरनित्येन नित्येन नित्ये
न वा प... जः संयोगसत्त्वेन तत्पुनः सिद्धौ तात संयोगपूर्वमभावात् कथं कारणत्वमिति तात्पर्यः। केचित्तु। न प्राच्यत्वं न तु नासिद्धव्यवहारपूर्ववर्तित्वं परस्परासंयु
क्तावयवकासंयोगिनोरपि ईश्वरयोः पुनः सिद्धव्यवहारोऽस्ति निरुक्तगुणासिद्धौ चीत्सीति अनेन कथयन्ति तमिति सिद्धव्यवहारनिर्वाह इति तात्पर्यः। नित्ययोर्गुणसिद्धेलक्षणस्य
ताव्योक्तस्यानित्यके तिव्याप्तिः अन्यस्या कार्येरकारणतत्त्वमूनतापरिजिहीर्षुराह नित्यानां त्विति। तयोवाहव्यापकं वेति। द्वयोः परस्परे ति एकतरे अन्यतरस्मसाक्षात्पर
स्परासाधारणसमवायाभावे सतीति। निष्क्रियत्वेन एतादृशत्वार्थमाह नयोरिति। अंशुपटयोरपि न परस्परसमवेतत्वं अत आह समवेतत्वमिति। प्रकाशरत्यादि एतन्म
तेप्यनित्ययोरेव लक्षणत्वं किंतु मूलपद्यात्र नशङ्कार्थो नास्मिन् व्याख्याने इति व्यवहार्यम् आत्मा मूलं व्याख्यानेन समवायेन तत्रान्यासमवेते तिपाठः तथैव पंक्तौ तु एव नेतः।
नः समवायि समवेतत्वेति तत्र समवायाभावव्यदित्यर्थः। तेन परमाणु समवायभावेपि न क्षतिः एकतरस्यान्यतरसमवायि समवायासावच्छन्न समवेतत्वे सति अ
परस्यान्यतरसमवायि समवायाभावव्त्त्व समवेतत्वमिति समुदायार्थः घटसमवायि समवायाभावव्त्त्वं चेत् तु समवेतत्वं परस्परसमवायि समवायाभावता।
कपालसमवेतत्वं घटस्येति लक्षणसमन्वयः। एककपालसमवायि समवायाभाववत्त्व कपालान्तरसमवेतत्वं घटस्येति घटकपालयोरतिप्रसंगात् इत्यदृष्टपसु
पात्रेऽपि एकतरसमवायिनि इत्यत्र अन्यतरसमवायिनि इत्यत्र च समवायिप्रवेशो न तु समवायिव्यक्ति विशेषत्वेन इत्याशयेनाह एककपाले इत्यादि। घटकपाल
योश्चासिद्धसंगः। तत्समवायित्वेनान्यतरप्रत्यासत्त्यो ... कयोः स्वरसमवायिसमवायाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिः तत्समवायाभाववत्त्वमात्रस्य तत्र ... तु पर
माणु रूप ... कार्यपरमाणुः समवायप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिरित्याशयवानाह परमाणोरित्यादि समवेतत्वमात्रं विहाय समवायित्वसाधारण्यो ... फलं ... कतरा

राम
५७

रवत्रसरेणुत्वमिति व्याप्तिवारणाय तन्मात्रव्याप्तिसंवरघति द्व्यणुकस्येत्यादिना । अतिव्याप्तिर्निर्वाहाय त्रसरेणोश्चेत्याद्युक्तं । तयोर्णोनुपरमाणौ त्रसरेणुसमवायिस
मवायित्वमिति तेन द्व्यणुकसमवायित्वात्सत्त्वाल्लावः परमाणौ । विति न द्व्यणुकस्य तत्समवेतत्वमाशयाति प्रसंगः इति भावः । साक्षात्परस्परासाधारणसमवायित्व
स्यानुपदं विवक्षणीयत्वे याकपालस्य परस्परयाघटसमवायिकपालिकावंयवे समवेतकपालसमवेतत्वान्न घटकपालयोरतिव्याप्तिः संलवनीति द्व्यणुकत्र
सरेणुपर्यन्तानुधावनं । तत्कपालिकादिद्व्यणुकपर्यन्तस्य पुनः सिद्धिवारणाय हसमवायित्वमिति पूर्ववेन साक्षात्परस्परासाधारणत्वेन कपालिकादिपरमाणुपर्यन्तस्य
परस्परासमवायित्वात्सदोषः । तेनैव न त्रसाणव संयुक्तविषयताने कालिकादिसंबंधस्य सम्बारसंवेद्ध्युयोरित्यसंगतमत आहं परस्परेति व्याप्तिः संयोगः । प्रकाशेनोद्धन्हातिनोद
नपदं तज्जन्यक्रियापरं अतो न विरोध इति संग्रहः । नोदनमपि नेति विउत्तनोदनेनैवैं जनयतीति अन्यस्य अतिरेकात् तत्र तदेवासमवायिकारणं इत्यपि के विल अवाचीति
हत्याव तत्कर्तव्यमित्यादिना । अवस्थानाभावएव विनाशे हेतुरुक्त इति तदनुसारेण प्रकाशं व्याचष्टे न स्थितिन तिष्ठतीत्यर्थ इति । पत्रोत्तरसंयोग एवं यत्र किंचित्प्रश्नः
शाद्विभागो नष्टस्तत्र व्याप्ति वारणाय हनतिष्ठतीति केचित् विभागस्यावयवनाशे विभागस्य । अवयवसंयोगे नेति आरंभकसंयोगे त्यर्थः पूर्वमवयवद्रव्यविभागोत्पत्तिस्तो
अपेक्षणीयेति द्रव्यनाशाभावादित्यर्थः । उत्तरकाले द्रव्यनाशोत्तरकाले । अवयवमात्रविभागस्य असत्वात् । विभागद्रव्यजनने कर्मत्वे इत्यर्थ इति भावार्थः । किंचित्का
र्यानुकूलविभागजनकत्वेनापि व्याप्तेरविरोधादिति भावार्थं व्याचष्टे तथा चेत्यादिना । आरंभकसंयोगविरोधिविभागजनकं यत्कर्म्म न आरंभकसंयोगविरोधि
विभागजनकं इत्येव व्याप्तिरवमपि विकल्पकलनाशप्रसंगवारणाय संभवात् प्रकृते तु अंशुतंतुविभागस्य तंतुद्रव्यविभागजनयोग्यस्य आरंभकसंयोगविरोधि
विभागजनने पिन व्याप्तिभंग इति भावः । नन्वित्यादि विभागजनकस्य तेन आरंभकसंयोगेत्यादि विरुद्धहरणेन मन्वेति । तेन नत्वित्यादिनोक्तव्याप्तेरस्वीकारे तापर नि

58

मित्वकारणीभूतत्वेनुनुरीयसंयोगः बाधसंयोगादितिनतत्र समवायिनाशप्रसंगः। समवायिसहितस्यासमवायिकारणत्वव्यतिरेकेविवक्षितेनुन्नायत्तेतद्यइति प्रका
शकारमतमस्वरूपत्ववतः। नान्वितादिआरंभकसंयोगविरोधिलिङ्गविभागजनकंयत्कर्मतत्आरंभकसंयोगविरोधिविभागजनकेइत्येवव्याप्तिर्नुन्नेना
रंभकसंयोगविरोधिविभागजनकंयत्कर्मतत्र आरंभकसंयोगविरोधिविभागजनकमितिव्याप्तिरित्यत्र किंमानमित्यर्थः। तन्नेरेवेतितथाकर्मणैतेना
काशादिविलाजोपपादनमितिभावः। अस्मधेतिसमवायिसहितसंवेधेनकारणत्वोक्तोनुन्नायत्तेतजः। ननुनुरीयंतुविभागस्यानपेक्षकारणत्वेकर्म
त्वापत्तिरतेआरंभकत्वेनेत्यादि॥ ॥इति पूर्णः॥ ॥इति श्रीरामकृष्णतद्दार्थवक्रवर्तिविरचितागुणशिरोमणिटीकासमाप्ता॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥
संवत् १७१३ समयेमार्गमासे कृष्णपक्षे अष्टमी ८ रवीवासरे॥ ॥इदं पुस्तकं लेखापितं पठनार्थं अनंतभट्टस्य पुस्तकं॥ ॥लिखितं मनोह
रशमकाएस्य काशिवासि॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥ ॥श्रीविंदुमाधवायनमः॥ ॥ ॥श्रीकृष्णायनमः॥ ॥ ॥गंगाविश्वसहाय॥

न्याय

गुणशिरोमणि